

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ANTİKÇAĞLARDAN ORTAÇAĞLARA KADAR HEMEDÂN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUĞÇE ÖZDEMİR

TEZ DANIŐMANI
DOÇ. DR. AHMET ALTUNGÖK

BİLECİK, 2023

10376805

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ANTİKÇAĞLARDAN ORTAÇAĞLARA KADAR HEMEDÂN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUĞÇE ÖZDEMİR

TEZ DANIŐMANI

DOÇ. DR. AHMET ALTUNGÖK

BİLECİK, 2023

10376805

BEYAN

“Antik Çağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedân” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	☒
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:		...../.....	

Tuğçe ÖZDEMİR

Tarih

.....

İmza

.....

ÖN SÖZ

İran coğrafyasının önemli şehirlerinden olan Hemedân, eski dünyanın bilinen en antik şehirlerinden biridir. Hemedân siyasi, sosyal ve ticari açıdan Eskiçağ ve Ortaçağlarda İran’da kurulan hanedanlıklar açısından önemli bir merkez olma konumunu sürekli olarak korumuştur. Bu şehir aynı zamanda İran kültür ve medeniyetinin ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir. Eskiçağ doğu ve batı kaynaklarının kendisinden geniş bir şekilde bahsettikleri Hemedân, doğu ve batı uygarlıkları arasındaki kültür ve medeniyet etkileşiminde önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda klasik kaynaklar ve güncel çalışmalardan hareketle Hemedân’ın Eskiçağlardan Ortaçağlara kadar siyasi, sosyal ve ticari durumu hakkında bir çalışma yapılması zaruri olarak görülmüştür.

Bu çalışma için sağladığı danışmanlık desteğinden dolayı danışman hocam Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK’e teşekkürlerimi sunuyorum. Bu çalışmanın tekmili noktasında sağladıkları katkılardan dolayı kıymetli hocalarım Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR, Doç. Dr. Yunus ARİFOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAVAK’a teşekkürlerimi sunarım. Son olarak bugünlere ulaşmamdaki emeklerinden dolayı değerli aileme teşekkür ediyorum.

Tuğçe ÖZDEMİR

2023

ÖZET

ANTİKÇAĞLARDAN ORTAÇAĞLARA KADAR HEMEDÂN

İran coğrafyasının önemli şehirlerinden olan Hemedân (Farsça: Hamedân/Eski Farsça: Haŋmetan, Ekbatana), Antikçağ ve Ortaçağlarda imparatorlukların önemli bir merkezi hâline gelmiştir. Bu araştırmada Hemedân şehri Antikçağlardan Ortaçağlara kadar incelenmiştir. Literatür taraması sonucunda elde edilen bilgilere dayanarak şehrin genel bir değerlendirmesini yaptığımızda, Hemedân'ın tarihi ve bulunduğu coğrafi konumu nedeniyle İran'ın bölgedeki kavşak yollarının merkezi olduğu görülmektedir. Antikçağlardan itibaren Hemedân'da kurulmuş devletler, bu şehre ve bölgesinde kesişen yollara hâkim olmak için mücadele etmiştir. Hemedân, Eskiçağlardan başlayarak, yerel uygarlıklar dışında, Asur Devleti gibi geniş hâkimiyet alanına sahip uygarlıkların, ticaret amacıyla kullandığı bir şehir olmuştur. Hemedân; Elam, Gutti, Lullubi, Manna vb. uygarlıkların önemli bir şehri hâline gelmiştir. Özellikle coğrafi şartlar ve kış mevsimi, şehirde zorluklara sebep olsa da topluluklar ve kabileler burada hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Hemedân şehrini, Medler de tek merkez olarak kullanmış ve şehrin güvenliğini bir kale saray yaptırarak sağlamışlardır. Hemedân'ın sığınılabilir bir ev gibi tehlikelerden uzak ve her türlü tehlikeye karşı korunabilecek bir şehir olması, birçok devletin burada kurulmasını sağlamış ve burası savunmaya elverişliliği nedeniyle tercih edilen bir bölge olmuştur. Hemedân ile ilgili Antikçağ ve Ortaçağ yazarlarının verdiği bilgiler sonucunda, şehrin ilgi gören ve rağbet edilen bir bölge olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antikçağ, Hemedân, Medeniyet, Ortaçağ, İran.

ABSTRACT

THE HEMEDÂN FROM ANTIQUITY TO THE MIDDLE AGES

Hemedân (Persian: Hemedân/Old Persian: Haṅgmetan, Ekbatana), which is one of the important cities of Iran's geography, became an important center of empires in Ancient and Middle Ages. In this study the Hemedân City was researched from Antiquity to the Middle Ages. When we make a general assessment of the city based on the information obtained as a result of the literature screening, it is seen that Hemedân became the center of the intersecting roads of Iran in the region due to its history and geographical location. As of the ancient times, the states established in Hemedân struggled to dominate this city and the intersecting roads in its region. Starting from the ancient times, except for local civilizations, large domination civilizations such as the Assyrian State struggled to acquire Hemedân and intersecting roads in the region. The Hemedân became an important city of civilizations such as Elam, Gutti, Lullubi, Manna, etc. Although, especially geographical conditions and winter season caused difficulties in the city, communities and tribes continued to survive here. Medes used the city of Hemedân as the only center as well and provided the security of the city by building a Castle Palace. The fact that Hemedân was a city far from dangers and could be protected against all kinds of dangers, such as a house that could take refuge, enabled many states to be founded here and was preferred because of its convenience for defense. As a result of the information given by the Ancient and Medieval ages writers about Hemedân, it was understood that the city was a popular and draw region.

Keywords: Ancient Ages, Hemedân, Civilization, Middle Ages, Iran.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
HARİTALAR LİSTESİ.....	vi
RESİMLER LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Hemedân'ın Coğrafi Konumu ve İran Coğrafyası Açısından Önemi.....	3
1.2. Hemedân'ın Kasaba-Köy-Bağlı Şehirleri.....	8
1.3. Hemedân'ın Yol Güzergâhları-Ticaret Yolu-İpek Yolu Bağlantısı.....	11
1.4. Hemedân'ın Tarihî Coğrafyası ve Kuruluşu.....	19
1.5. Hemedân'ın Tarih Boyunca Aldığı İsimler ve Bu İsimlerin Kaynaklarda Geçişi.....	28
İKİNCİ BÖLÜM.....	32
2. ESKİÇAĞLARDA VE GEÇ ANTİKÇAĞLARDA HEMEDÂN.....	32
2.1. Medler Dönemi Hemedân (MÖ 850-MÖ 550).....	32
2.1.1. Azzi Dahak (I. Dayauku-I. Deioces) Dönemi Hemedân (MÖ 700-647).....	35
2.1.2. I. Kyaksares (Siyakseres-Siyaksar-Cyaxares) Dönemi Hemedân (MÖ 625-585).....	37
2.1.3. Astyages Dönemi Hemedân (MÖ 564-550).....	38
2.2. Persler (Ahamenişler) Dönemi Hemedân (MÖ 559-MÖ 330).....	40
2.2.1. II. Kyros (Cyrus-Keyhüsrev) Dönemi Hemedân (MÖ 559-529).....	43
2.2.2. II. Kambyses (II. Kambis) Dönemi Hemedân (MÖ 529-522).....	48
2.2.3. I. Dareios (I. Dareios) Dönemi Hemedân (MÖ 522-486).....	49
2.2.4. I. Kserkses (I. Serhas-Xerxes) Dönemi Hemedân (MÖ 486-465).....	53
2.2.5. I. Artakserkses (MÖ 465-424/23)-II. Artakserkses (MÖ 405-359)-III. Artakserkses (MÖ 359-338)-IV. Artakserkses (MÖ 338-336) Dönemleri Hemedân.....	55

2.2.6. III. Dareios Dönemi Hemedân (MÖ 336-330).....	56
2.3. Büyük İskender (III. Aleksandros) Dönemi Hemedân (MÖ 336-323).....	58
2.4. Selevkoslar Dönemi Hemedân (MÖ 247-MS 224)	63
2.5. Partlar (Eşkânîler) Dönemi Hemedân (MÖ 247-MS 224)	65
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	70
3. ERKEN ORTAÇAĞ VE ORTA ORTAÇAĞ SONRASI HEMEDÂN	70
3.1. Sâsâniler Dönemi Hemedân (MS 226-652)	70
3.2. Dört Halife Dönemi Hemedân (Hulafâ-yı Râşidîn Dönemi) (MS 632-661)	74
3.3. Emeviler Dönemi Hemedân (MS 661-750)	79
3.4. Abbasiler Dönemi Hemedân (MS 750-1258)	81
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	84
4. EKONOMİK, MİMARİ, SOSYAL VE DİNÎ YAPIDA HEMEDÂN	84
4.1. Hemedân'da Ekonomi	84
4.2. Hemedân'da Mimari	90
4.3. Hemedân'ın Sosyal ve Dinî Yapısı.....	100
BEŞİNCİ BÖLÜM	116
5. SONUÇ	116
KAYNAKÇA	125
EKLER	156

HARİTALAR LİSTESİ

Sayfa

Harita 1.1. Alvand Dağlarının Hemedân Şehrine Olan Kuşbakışı Görünüşünü Gösteren Taslak Harita	6
Harita 1.2. İpek Yolu Güzergâhı	18
Harita 1.3. Asur ve Babil İmparatorluklarının Yayıldığı Coğrafyayı Gösteren Harita	27
Harita 1.4. Asur Devleti'nin Hâkimiyet Alanını Gösteren Harita.....	27
Harita 2.1. Medlerin ve Perslerin Bulunduğu Yeri ve Coğrafi Yakınlığını Gösteren Harita	40
Harita 2.2. Pers (Ahameniş) İmparatorluğu'nun Sınırlarını Gösteren Harita	45
Harita 2.3. Ahameniş (Pers) İmparatorluğu'nun Sınırlarına Dâhil Etmiş Olduğu Büyük Kral Yolu'nu Gösteren Harita.....	52
Harita 2.4. İsus ve Guagamela Savaşlarının Yapıldığı Yerleri Gösteren Harita	59
Harita 2.5. Babil ile Ekbatana Arasındaki Mesafeyi Gösteren Harita.....	60
Harita 2.6. İskender'in Yayıldığı Coğrafya ve İzlediği Yolu Gösteren Harita	62
Harita 2.7. Selevkos Dönemi Hâkim Olunan Topraklar	64
Harita 2.8. Part (Eşkânî) İmparatorluğu'nu Gösteren Harita	69
Harita 3.1. Sâsâni Devleti'nin Hâkimiyetini Gösteren Harita	74
Harita 3.2. Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ebubekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.), Hz. Ali (r.a.) Dönemlerinde İslam Devleti'nin İran'daki Sınırları.	79
Harita 3.3. Abbasi Devleti'nin Ulaştığı Sınırları Gösteren Harita	83
Harita 4.1. Hemedân'da Bulunan Sit Alanları.....	101

RESİMLER LİSTESİ

	Sayfa
Resim 1.1. Hemedân Şehrinin Tam Görünüşü	19
Resim 1.2. Elamlı Olduğu Düşünülen Bir Sanatçının Yaptığı, MÖ 3 Bin Yılına Ait Bir Gutti Kralının Hemedân'da Bulunmuş Baş Heykeli	21
Resim 2.1. Azzi Dahhak'ın Mitolojide Efsanevi Yaratıklarla Savaşı	36
Resim 2.2. I. Dayauku (Azzi Dahak) Döneminde Ekbatana Şehrinin Yerleşim Planı.....	37
Resim 2.3. Hemedân'da Bulunan, Medlerin Son Kralı Astyages'e Ait Olduğu Düşünülen Kral Başı.....	40
Resim 2.4. Hemedân-Kirmaşah Yolu Arasında Bulunan, Kambyses'ten Bahseden Behistun Kitabesi.....	49
Resim 2.5. Hemedân-Kirmanşah Yolu Arasında, Behistun Kitabesi'nin Olduğu Behistun Dağı.....	49
Resim 2.6. Hemedân'da Bulunan Behistun Kitabesi'nde I. Dareios'un Yazdırdığı Kaya Yazıtı.....	52
Resim 2.7. Kral Kserkses'in (Xerxes) Yazıtı	54
Resim 2.8. Guamela (Arbela) Savaşı'nın anlatıldığı, III. Dareios'un Savaş Sırasında Kaçtığı Tasvir Edildiği, 1696 Yılına Ait, İskender'in de İçinde Bulunduğu Çizim.....	57
Resim 2.9. Pers Askerlerinin Yanlarında Taşındığı Kısa Hançer ve Kılıç.....	58
Resim 2.10. İskender ve III. Dareios'un Roma Mozaigi. İskender'in Savaş Sırasındaki Hâlini Gösteren Mozaik	59
Resim 4.1. Büyük İskender'e Ait, Ekbatana'da Basılan Sikkeler	86
Resim 4.2. Selevkoslar Döneminde I. Selevkos'un (Niktor) Dönemine Ait, MÖ 311- 300 Yıllarını Kapsayan, Hemedân'da Basılan Altın Para	87
Resim 4.3. Part Kralı I. Mithradates Döneminde Basılan Gümüş Sikke.....	88
Resim 4.4. Part Kralı II. Mitharadates ve III. Mitharadates'in Ekbatana Darphanesinde Bastırdığı Gümüş Sikkeler	88
Resim 4.5. I. Orodes'in Ekbatana Darphanesinde Bastırdığı Para	88
Resim 4.6. I. Ardeşir'in Hemedân Darphanesinde Basılan Ateş Sunağı, Gümüş ve Altın Paralar.....	89
Resim 4.7. Antik Dönem Hemedân Şehrinin Görüntüsü	90
Resim 4.8. Hemedân'da Med Döneminden Kalan Teras Duvarı	91

Resim 4.9. Merkezinde Saray Bulunan Hemedân Şehri.....	92
Resim 4.10. Üç Dille Yazılan Behistun Yazıtı.	94
Resim 4.11. Hemedân'da Bulunan Su Kemerini	96
Resim 4.12. Hemedân'da Bulunan Apadana Sütünü.....	97
Resim 4.13. Ahamenîş Döneminde Hemedân'da Dekorasyonda Kullanılan Motifler, ...	97
Resim 4.14. a. Hemedân, Ahamenîş Sütun Kaideleri, MÖ 559-MÖ 330. b. Hemedân, Ahamenîş Sütun Kaidesi, MÖ 404-MÖ 358.	97
Resim 4.15. Behistun Dağı'na Yapılmış Helenistik Dönem Herkül Heykeli	98
Resim 4.16. Part Döneminde Hemedân'da Yapılan Şehir Duvarları	98
Resim 4.17. Hemedân'da Bulunan, II. Mithradates'in Tasviri Olduğu Düşünülen Heykel.....	99
Resim 4.18. Hemedân'da Bulunan Boğa Başı.....	102
Resim 4.19. a. Hemedân'da Bulunan Altın Bir Kâse	102
Resim 4.20. Hemedân'da Bulunmuş, MÖ V. Yüzyıla Ait, Aslan Şeklinde Altın Kupa.....	103
Resim 4.21. Hemedân'da Bulunan, Ahamenîş Dönemine Ait Altın Boğa Heykelciği, MÖ 550-MÖ 330.....	103
Resim 4.22. Hemedân'da Bulunan, Ahamenîş Dönemine Ait Altın Torqu-Bilezik-Takı.....	103
Resim 4.23. Hemedân'da Bulunan, Pers Dönemine Ait Ok Uçları.....	104
Resim 4.24. MÖ 678 yılında Hemedân'da Bulunan, Ahamenîş Dönemine Ait Kent Kalıntıları.....	104
Resim 4.25. Hemedân'da Bulunan, Part Dönemine Ait Kandil (Lamba), MÖ 150-224	105
Resim 4.26. a. Hemedân'da Bulunan, Sâsâni Dönemine Ait Çanak, MS 224-MS 650. b. Hemedân'da Bulunan, Sâsâni Dönemine Ait Şişe. c. Hemedân'da Bulunan, Sâsâni Dönemine Ait Toprak Kap Parçası (Ostrakon)	106
Resim 4.27. Ahuramazda Sembolü	108
Resim 4.28. Behistun Kitabesi'nde, Koruyuculuğuna İnanılan Ahuramazda Sembolü.....	109
Resim 4.29. Pers Mitolojisinde Savaş Tanrıçası, Su Tanrıçası, Bereket (Doğurganlık) Tanrıçası, Anahita.....	110
Resim 4.30. Hemedân Aslanı, MÖ 330-MÖ 225	111
Resim 4.31. Hemedân'da Bulunan, Yahudiler İçin Hac Yeri Sayılan Esther ve Mordechai Anıt Mezarı ve Anıt Mezarda Yazılı Tevrat	115

KISALTMALAR LİSTESİ

b. : Bin

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

Hz. : Hazreti

Haz. : Hazırlayan

km² : Kilometrekare

km : Kilometre

MÖ : Milattan Önce

MS : Milattan Sonra

r.a. : Radıyallahu anh

s.a.v. : Sallallâhu aleyhi ve sellem

S. : Sayı

s. : Sayfa

TDV : Türk Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

& : Ve

vd. : ve diğerleri

vol. : volume

° : Derece

°C : Celsius

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Amaç

İran coğrafyasında önemli bir konuma sahip olan Hemedân'a dair yapılan çalışmalar Selçuklu sonrası ile ilgilidir. Antikçağ ve Ortaçağ dönemlerinde Hemedân'la ilgili derli toplu bir araştırma yapılmamıştır. Yapılan ön değerlendirmeler sonucunda, bu alanda bir eksiklik olduğu ortaya çıkması sebebiyle Hemedân'ın Antikçağ ve Ortaçağ dönemlerindeki durumunun çalışılması amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada öncelikle detaylı bir kaynak taraması yapılmış, amaçlanan bilgiler bir araya getirilerek fişleme yöntemiyle kaydedilmiştir. Ardından konulara göre bilgiler ayrıştırılmış ve başlıklar oluşturulmuştur. Çalışmada gerçekleştirilen literatür taraması, Antikçağ döneminde Hemedân ve Ortaçağ döneminde Hemedân olmak üzere ikiye ayrılarak yapılmış ve özellikle klasik kaynaklara daha fazla yer verilmiştir. Bu araştırmayla Antikçağ ve Ortaçağ dönemlerinde Hemedân'ın tarihî coğrafyası, ekonomisi, mimarisi, sosyal ve dinî yapısı incelenmiştir. Hemedân için literatür taraması yapılırken öncelik, ana kaynaklara verilmiştir. Ana kaynakların içeriğinde *Ekbatana*'dan bahsedilen bölümler kullanılmıştır. Ekbatana-Akbatana ile ilgili bilgilere en fazla ulaşılabilen kaynak Herodotus'un *Historia*'sıdır.

Bu çalışmada, Antikçağ dönemleri için Herodotus'un *Tarih (Historia)*, Herodotus'un *The Persian Wars*, Strabon'un *Coğrafya (The Geography)* eserleri; ayrıca Ammianus Marcellinus, Avesta, Carnelius Tacitus, Eusebius, Agathias... gibi birçok Antikçağ yazarının eserlerinden faydalanılmıştır. Ortaçağ dönemleri ile ilgili olan bölümlerde ise; Ebu Dülef, İbn Battuta, Mesûdî, Ya'kubî, Birûnî, Ed-Dineverî, Belazuri, Mukaddesî, İbnü'l Esîr, İbnü'l Kesîr, Taberi, Hurdazbih, İbn Fazlan... gibi Ortaçağ İslam yazarlarının eserleri kullanılmıştır. Antikçağ ve Ortaçağ dönemleri anlatılırken ana kaynakların dışında, tetkik eserler, tezler, makaleler ve Hemedân ile İran coğrafyasının anlatıldığı İslam Ansiklopedisi ve Iranica Ansiklopedisi kullanılmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, Hemedân'ın Antikçağ ve Ortaçağ'daki konumu, tarihi, kaynaklarda geçişi ve en son Hemedân'ın ekonomik, sosyal, kültürel yapısı hakkında bilgi sunmaktır. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Bunlar; Hemedân'ın coğrafyası, yolları ve tarih boyunca aldığı isimlerin anlatıldığı "Giriş", "Eskiçağlarda ve Geç Antikçağlarda

Hemedân”, “Erken Ortaçağ ve Orta Ortaçağ Sonrası Hemedân”, “Ekonomik, Mimari, Sosyal ve Dinî Yapıda Hemedân” ve “Sonuç” bölümleridir.

Giriş bölümünde, Hemedân’ın coğrafyası; şehrin dağları, ovaları, yüz ölçümü, iklimi, bitki örtüsü, yolları; Hemedân’ın köyleri, kasabaları; Hemedân’ın yakınında, ortak kullanılan yollarla bağlantılı olan şehirler; ticaret ve ulaşım amaçlı kullanılan İpek Yolu, Kral Yolu; tarihsel süreç içerisindeki isim değişikliği ve kaynaklarda Hemedân için kullanılan isimler açıklanmıştır.

“Eskiçağlarda ve Geç Antikçağlarda Hemedân” bölümünde; Medler döneminde başkent olarak kullanılan Hemedân’ın geçirdiği süreçler anlatılmış; Pers döneminde şehrin yazlık başkent olarak kullanılması, I. Dareios’un yaptırdığı yazıtın bulunduğu dağın Hemedân şehrinin kavşak ve işlek yollarından birinde olması, I. Kserkses’in I. Dareios Yazıtı’nın yanına kendi yazıtını yazdırarak kaya yazıtı geleneğini başlatması ve tahta geçen kralların bu geleneği devam ettirmesi gibi olaylardan bahsedilmiştir. III. Dareios döneminde İskender’in Hemedân’ı alması ve Pers Devleti’ni yıkması ile Hemedân’da İskender hâkimiyetinin yaşanmaya başladığına değinilmiştir. İskender’in, seferlerini yapmadan önce ve yaptıktan sonra Hemedân’a uğradığından, Hemedân’da eserler bıraktığından söz edilmiştir. İskender öldükten sonra yaşanan Selevkoslar döneminden de bahsedilmiş, ardından değinilen Eşkânîler dönemiyle bu bölüm sona ermiştir.

“Erken Ortaçağ ve Orta Ortaçağ Sonrası Hemedân” bölümünde; Sâsâniler döneminde Pers etkisinin yaşatılmaya çalışıldığından; Pers geleneğini Sâsânilerin devam ettirdiğinden; İslam fetihleri ile Hemedân’da İslam dininin küçük topluluklarla başladığından; Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde yaşanan isyanların etkisinden bahsedilmiştir.

“Ekonomik, Mimari, Sosyal ve Dinî Yapıda Hemedân” bölümünde; Hemedân’ın ekonomik yönü, tarım ve ticaret süreçleri, mimari yapıları, kaynaklarda anlatılışı ve günümüze ulaşan kısımları anlatılmış; sosyal hayatta Hemedân’da bulunan kültürel etkileşim ve bu etkileşimin Hemedân’a yansımalarından söz edilmiş ve Hemedân’da inanılan dinler hakkında bilgiler verilmiştir.

“Sonuç” bölümünde ise tezin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca her bölüm, harita ve resimler kullanılarak görsellerle desteklenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, ana kaynakların yanı sıra tetkik eserler, ansiklopedi maddeleri, makaleler, süreli yayınlar, yüksek lisans ve doktora tezleri, internet kaynakları incelenmiştir. Çalışmada

98 ana kaynak, 239 tetkik eser, 36 ansiklopedi maddesi, 59 makale, 26 yüksek lisans tezi, 12 doktora tezi ve 37 internet kaynağı kullanılmıştır.

Sınırlılıklar

Bu çalışmanın kapsadığı yüzyıllar MÖ 4-MS 8. yüzyıllardır. Dönemi anlatan kaynakların yetersiz olması ve çoğunun mitolojik hikâyelere yer vermesi, şehirle ilgili bilgilerin incelenmesinin önündeki en büyük engeldir. Bu çalışma, bütün etkenler göz önünde bulundurularak tamamlanmıştır.

1.1. Hemedân'ın Coğrafi Konumu ve İran Coğrafyası Açısından Önemi

İran için kullanılan Aryen kavramı, İran coğrafyasının isimlendirilmesinde temel oluşturmuştur. Aryen, eski Farsçada hayır ve fazilet anlamını kapsayan ad olarak da kullanılmıştır. Ateşgede liderlerine “irked” (seçkin), yani faziletli kişiler denilmiştir. Bu kelime Arapçaya *hirbed* olarak geçmiştir (Mesûdî, 2018: 43). Farsların Cibâl ve Irak'ın bir kısmında (Fars Mâhâtı), Pehlevilerin şehirlerinde yaşadıkları coğrafyaya Eryan (İran) denilmiştir. Eryan'ın anlamı Mesûdî'ye göre *yırtıcılar ülkesi* olarak ifade edilmektedir (Mesûdî, 2018: 43). İran, antik bir krallık olmasına rağmen, Ortaçağ'da kültür bölgesi olmuştur. İran, coğrafi bölge olarak doğuda olmasına rağmen, Batı'yı etkileyen bir kültüre sahiptir (Rezakhani, 2017: 8).

Türkiye'nin doğusunda bulunan İran; geniş bir coğrafi alana sahiptir. Etrafının dağlarla çevrili olmasından dolayı şehirler dağ eteklerine kurulmuştur. İran coğrafyasını Mezopotamya ovasından Zagros Dağları ayırır. Dağların ardından İran platosu ve Mezopotamya'yı İran'a bağlayan iki önemli yol Bağdat çevresine kadar geçmektedir. Zagros Dağlarının etrafı uçurumlarla dolu olduğu için etraftan geçerken tehlikeli durumu engellemek amacıyla Kraliçe Semiramis'in emriyle kısa bir yol inşa edilmiştir (Kuhrt, 2010a: 2; Oldfather, 1933: 395). İran coğrafyası Hindistan'a kadar ulaşmaktadır. Bu coğrafyanın büyük kısmı çöl olduğu için, insanlar çoğunlukla, yaşamlarını sürdürebilecekleri doğal kaynaklara yakın yerleri seçmiştir. Sıcaklık farklılıkları görüldüğü için, ilk dönemlerde İran coğrafyasında yaşayan insanlar göçebe bir hayat sürmüşlerdir (Cox ve M.A., 1908: 40). Günümüz İran coğrafyası, orman ve çöllerinin varlığıyla iklim ve toprak çeşitliliğini sağlamıştır. Yaylak ve kışlak olarak değerlendirildiğinde yaylada karasal iklim; kış ayları soğuk, yaz ayları İran'ın diğer şehirlerine göre serin geçmektedir (Frye, 1984: 33).

Çöl, ova ve yaylaların olduğu İran'ın şehirlerinden biri de Hemedân'dır (Hourcade, 2000: 392). Hemedân, İran'ın ortasında bulunan önemli şehirlerdendir (Mukaddesî, 2015:

399). Hemedân etrafında geniş yeşil araziler, sınırsız platolar vardır (Howard-Johnston, 2012: 94). Hemedân'da kış mevsiminde, sıcaklığın sıfırın altında 20 °C'ye kadar düştüğü, yoğun kar yağışı ve fırtına yaşandığı, geçitlerin donduğu ve yolların kapandığı, iletişimde zorlukların yaşandığı söylenebilir (Olmstead, 1948: 30). Hemedân'ın İran'ın en soğuk şehirlerinden biri olduğu belirtilmektedir (Mukaddesî, 2015: 261). Şehrin etrafında bol su olması bahçelerin de kolaylıkla sulanabilmesini sağlamıştır. Hemedân'da yağmur, kar, gök gürültüsü de sık yaşanan hava olaylarıdır. Yağmur, gök gürültüsü, şimşek olayları sonrası Pers kistrâsı,¹ Hemedân'dan korkmuş ve şehri cehennem olarak görmüştür (Mukaddesî, 2015: 407).

Mesûdî, *Kitâbü'l-Tenbih Ve'l-İşraf* adlı eserinde, Hemedân'ın 36° enleminde bulunan şehirlerden biri olduğunu belirtmiştir (Mesûdî, 2018: 47). Hemedân, coğrafi kordinat olarak 37° 47' enlemleri ile 48° 30' boylamları arasında yer almaktadır (Frye ve Bosworth, 2007: 151). Hemedân deniz seviyesinden 6.280 fit yüksekliktedir. Bu yükseklik, yaz aylarının serin geçmesini sağlamaktadır (Olmstead, 1948: 30). Duane W. Roller, *A Historical and Topographical* adlı eserinde; 1.830 m yüksekliğinde olan Ekbatana şehrinin ve civarının Akdeniz'den gelen bir insan için soğuk olacağını ifade etmektedir (Roller, 2018: 676). Hemedân yüksek rakımlı olması nedeniyle, kışın sert rüzgârlara, yoğun kar yağışı ve sabahın ilk saatlerinde ise sert soğuk bir havaya sahiptir. Kar, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde nehirlerle karışarak, bölgenin su bakımından verimli olmasını sağlamaktadır (Olmstead, 1948: 65). Pehlevilerin şehri Hemedân, tatlı suya, geniş topraklara, debisi yüksek nehirlerle ve lezzetli meyve ağaçlarına sahiptir (Mukaddesî, 2015: 400). İkliminin; yazın ılık, sulak ve verimli olması, buranın ilgi gören bir coğrafya olmasını sağlamaktadır (Zehtabî, 2010: 271).

Antik bir şehir olan Hemedân için yapılan bir tasvirde şöyle anlatılır: Hemedân şehri ağaçların arasında yer almakta ve şehre öğleden sonra güneşin batması ile dağlardan serinlik gelmektedir. Hemedân'da, bol miktarda meyve ağaçları ve bağların bulunduğu, ayrıca gün içinde bunaltmayan bir sıcaklık ve üşütmeyen bir serinliğin olduğu anlatılmaktadır (Rees, 1885: 28). Hemedân'da 2.000 metreden yüksek kesimlerde uzun geçen kışa ve soğuk havaya rağmen, beyaz ve kırmızı üzüm bağları bulunmaktadır (Bakır, 2000a: 248). Hemedân

---

¹ Kistrâ: Pers krallarının kullandığı ünvanlardan biridir. Bkz. Mukaddesî (2015). *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)*. (Çev.). Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 407.

şehrinde, meyve bahçeleri, mısır ve ekilen tahıllar, sahip olduğu soğuk havasından dolayı çok verimli değildir. Zengin otlaklar hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır. Hemedân, medyan otu olarak bilinen yoncasıyla ünlüdür. Bu durum tüm Asya'ya tedarik edilen hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır (Barthold, 1984b: 130; Briant, 2002: 420; Polybius, 1889: 26). Dağ yemişi olan mişmiş yemişi Hemedân'da Ervend Dağı'nın eteklerinde bulunmaktadır (Bakır, 2000a: 209).

Hemedân aynı zamanda şiddetli depremlerin meydana geldiği bir şehirdir. İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre Hicret'in 345. yılında Hemedân'da şiddetli bir deprem gerçekleşmiş ve bu depremden dolayı şehirde büyük bir tahribat meydana gelmiştir. Bununla beraber İbn Kesîr bu depremde çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini ifade etmektedir (Kesîr, 2017c: 395).

Mukaddesî ve Ebü'l Fidâ gibi İslam coğrafyacılarının eserlerinde, Hemedân'ın dördüncü² iklimde ve İran'ın en soğuk şehirlerden biri olduğu bilgisi verilmektedir (Fidâ, 2017: 330; Mukaddesî, 2015: 82-83; İbn Rüsteh, 2017: 116). Mukaddesî, eserinde Hemedân için "cazibeli bir şehir" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadeyi desteklemek için verdiği bilgilere göre şehir, kışları soğuk ve yazları serindir; suyu tatlı ve toprakları geniştir (Mukaddesî, 2015: 400). Ayrıca Hemedân'ın 3 km güneyinde bulunan mağaranın hemen yakınında, sallandığında rüzgâr oluştuğuna inanılan bir rüzgâr taşı bulunmaktadır (Jackson, 1906: 173).

Doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğru çöl ve dağların olması şehrin oluşumunda etkili olmuştur (Hauzinski vd., 2010: 9). İran coğrafyasının; doğu sınırında Türkmenistan, kuzey sınırında Azerbaycan'la Hazar Denizi, güney sınırında Basra Körfezi ve batı sınırında Anadolu coğrafyası bulunmaktadır. Hemedân; doğu sınırında Horasan, Kuhistan, Seistan (Sakaistan), Kirman,³ Mekran ve batı sınırında Güney Azerbaycan, Irak-Acem, Luristan, Hozistan, Faristan, Laristan'la çevrilidir (Bahar, 2011: 295). İran'ın büyük bölümü uçsuz bucaksız iki geniş çölle çevrilidir. Bunlar Tuz (Deşt-i Kebir) ve Kum (Deşt-i Lut) Çölleri'dir

---

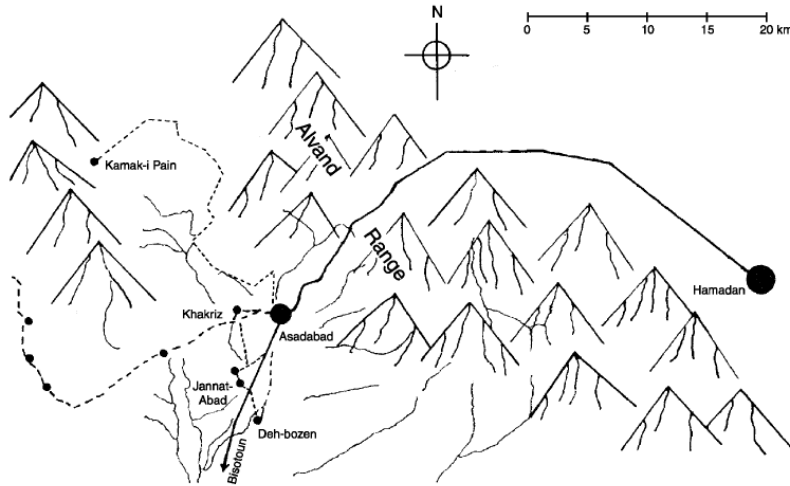
² Bu ifade Yedi İklim Teorisi'nden gelmektedir. "Yaşanabilir dünyayı yediye bölme teşebbüsü" ile İslam coğrafyacıları bu teoriyi farklı şekillerde kullanmışlardır. Amaç, değerlendirmeleri pratik hâle getirmektir. Yedi İklim Teorisi'ni kullanmayan veya bildiği hâlde kullanmak istemeyen coğrafyacılar vardır. Bkz. M. Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2), s. 195.

³ İranlılar Kirman için "sıcak topraklar" anlamına gelen *Germşir* kelimesini kullanmaktaydılar. Bkz. V.V. Barthold. (2022). *İran Tarihî Coğrafyası* (Çev.). Ö. Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 153.

(Heiranpour, 2019: 6). Orta İran coğrafyasında bulunan çöl, Rey ve Hemedân arasında bulunmaktadır. Bu çölün bir bölümü Hemedân Çölü, bir bölümü de Rey Çölü olarak bilinmektedir (Cafer, 2018: 160).

İran'ın batısında bulunan Hemedân, Elvend Dağı'nın (Alvand-Elbruz) eteğinde konumlanmış; Kuruçay, Abbasâbâd, Sûmîne Irmakları ile çevrelenen ovada yer almaktadır. Şehrin üç yanı dağ ile çevrilidir. Denizden yüksekliği 1.800 metredir (Yazıcı, 1998: 183). Eski Yunanlılar, Elburz Dağlarını Torosların bir uzantısı olarak kabul etmiştir. Bu dağlar, şehri kuzey ve güney olarak ikiye ayırmaktadır (Roller, 2018: 676). Elbruz Dağları, Hazar Denizi'nin güneyinde uzanmaktadır. Elbruz Dağları, Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde; efsanevi Simurg'un evi olarak geçmektedir (Firdevsî, 2005: 154; Rawlison, 1873: 66). Elvend Dağı, Hemedân'ın en yüksek dağdır. Bu dağ 3.574 m yüksekliğindedir. Hemedân eyaletinin yayıldığı coğrafya 19.547 km²'dir. Hemedân, eyaletin merkezini oluşturmaktadır. Hemedân nüfusunun büyük bölümü 6 şehirde bulunmaktadır. Hemedân'a bağlı bu şehirler Melayirde, Nehavent, Tuysirkanda, Kebuter, Ahenkte ve Esetabat'dır (Rüstemov, 2022: 353).

Arapların Arvand, Yunanlıların ise Asi olarak ifade ettikleri Alvand (Arvand) Dağı, şehrin güzergâhlarını şekillendirmiştir (Strange, 2015: 256; Barthold, 1984a: 195). İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz* adlı eserinde, İran coğrafyasının Kâşan, Hemedân, Kazvin ve Deylem'e kadar olan bölgesini kapsayan coğrafyada bulunan dağlarda insanların yaşadığını belirtmiştir (Havkal, 2014: 286).

Harita 1.1. Alvand Dağlarının Hemedân Şehrine Olan Kuşbakışı Görünüşünü Gösteren Taslak Harita

Kaynak: (Kuhrt, 2010a: 738).

Hemedân'ın bölge sayısı fazla ve yüz ölçümü geniştir. İdari bölgeleri ve yönetimleri vardır (Ya'kubî, 2021: 64). İran'ın metropollerindedir (Mukaddesî, 2015: 71). Hemedân metropolü aynı zamanda Cibâl bölgesi sınırları içerisindedir. Rey, İsfahan ve Hemedân'ın yer aldığı Horasan Çölü; Farîs, Deylem, Azerbaycan, Irak ve Huzistan topraklarını çevreleyen bölge olarak nitelendirilmektedir (Yurtalan, 2015: 120). Cibâl şehirleri, Hemedân'ı içine alan dağ ve kolları şehirlere yayıldığı için geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Kolların olduğu dağ uzantılarında yaşam alanı olmamış, sadece yeryüzü şeklinin etkisi görülmüştür (Minorsky, 2020: 18). Cibâl sınırları içerisinde dağ oranı daha az ve alçak olan Hemedân, Rey ve Kum şehirleri bulunmaktadır (Fidâ, 2017: 326). Cibâl bölgesinin en önemli ve büyük şehirleri; Hemedân, Dinaver, İsfahan ve Kum şehirleridir (Havkal, 2014: 277). Hemedân, Cibâl bölgesinin tam ortasında yer almaktadır (Fidâ, 2017: 324). Ayrıca Cibâl bölgesinin kuzeydoğu sınırlarında kesişen yol Hemedân ve Rey'i içine almaktadır (Strange, 1905: 9). Cibâl şehirleri içerisinde birçok büyük şehir bulunmaktadır. Bu şehirler; batıda Kirmanşah ve Hemedân, kuzeydoğuda Rey, güneydoğuda ise İsfahan'dır (Strange, 1905: 5).

Hemedân, İran'ın batısında bulunduğu gibi Irak'ın da kuzeyinde konumlanmıştır (Endelüsi, 2014: 42). Hemedân coğrafyası için en genel açıklama, İran şehrini Mezopotamya coğrafyasından ayıran Toroslari andıran dağların yanında yer alan şehirdir (Barthold, 1984b: 128). Hemedân'ın kuzeybatı bölgesinde, volkanik arazi olan, 4.813 rakımlı, sönmüş Salvan Yanardağı bulunmaktadır (Günaltay, 1987: 2).

Hemedân şehrinde *Mosalla (Dua yer)*, *Tell Hagmatana (Tappaye Hagmatana)* ve *Samg-e Sir* adıyla üç tepe mevcuttur. Hemedân şehrinin nehirlerinden olan, Gâvhâmâ veya Gâvmâsâ olarak bilinen nehir, Hemedân'da Derguzîn bölgesinde bulunur. Kum Nehri'nin yukarisından Avah, sol kıyısından Savah geçmekte ve bu nehirler çok sayıda su kanalı oluşturarak kollara ayrılmaktadır. Daha sonra birbiriyle karışıp Kum Nehri'ne dökülmektedir. Nehir en son Büyük Çöl'de kaybolmaktadır (Strange, 1905: 210). Hemedân'ın doğu ve kuzey bölgelerinde fazla akarsu bulunmaktadır. Bu akarsular bir araya gelerek Gavmaha Nehri'ni oluşturmaktadır (Strange, 1905: 196). İbn Havkal da; "*Hemedân şehrinin değerli ve büyük, güzel, nehirleri olan bir şehir*" olduğunu ifade etmektedir (Havkal, 2014: 277). Hemedân, Alvand Dağı'ndan gelen akarsularla sulanmıştır. Kazvin'den gelen akarsular ise Hemedân'ın doğu sınırlarının su ihtiyacını karşılamaktadır. Hemedân'da, suyun olduğu yerlerde yerleşim yoğundur (Frye, 1984: 30).

Strabo, *Coğrafya* adlı eserinde; Cossaeon (Kossaeon) Dağlarının çok karlı olmadığını ve karın uzun süre kalmadığını belirtmektedir. Hemedân şehri, bu dağdan etkilenmiş ve şehrin

yerleşimi, güneye doğru genişlemiştir. Bu genişleme sonucunda Hemedân, su olanaklarını Dicle Nehri ile sağlamıştır (Strabo, 1930: 213). Hemedân'ın kuzeyi açıktır. Hemedân'a gelen sular doğudan batıya doğru bir yol izlemekte ve tatlı suları bulunmaktadır (Kut, 2019: 43). Geniş ve gösterişli olan şehrin su ihtiyacını her mevsim karşılayan bol su kaynakları vardır (Ya'kubî, 2021: 64). Su kaynaklarının zengin olması, çeşmelerinin bol olmasını beraberinde getirmiştir. Hemedân'ın toprakları, geniş olduğu gibi aynı zamanda altın bulunduğundan kıymetli bir hâle gelmiştir. Yer altı kaynaklarından taş kömürü daha az olduğu için ağırlıklı olarak altın çıkarmak için uğraşmıştır (Dülef, 2018: 95). Hemedân; bereketli topraklı, bol sulu, geçmişi çok, yaşını almış ihtiyar bir şehir olması sebebiyle, kökleri de derin bir şehirdir (Aksungur, 2022: 100).

Hemedân şehrinin kuzeyinde Kazvin, Zencan ve Tebriz şehirlerine ulaşım elverişli olsa da, Mezopotamya coğrafyasına giden iki ana yol dağlarla çevrili, dolayısıyla dağlıktır. Batıda Kermanşah ve Bağdat şehirleri, güneyde ise Burucerd ile Hürremabad yolu ile Kuzestan ve Basra Körfezi bulunmaktadır (Planhol, 2012: 1). Hemedân şehri; Mezopotamya'dan Kafkasya coğrafyasına, aynı zamanda Bağdat'dan Doğu Türkistan coğrafyasına ulaşan geniş ticari ve askerî yol kavşağı olan Horasan Yolu'nun⁴ kavşağı olarak tanımlanmıştır (Sohrabiabad, 2012: 9).

1.2. Hemedân'ın Kasaba-Köy-Bağlı Şehirleri

Hemedân şehrine bağlı mahalleler ve köyler bulunmaktadır. Şehre giriş yapmak için dört ayrı demir kapı bulunmaktadır. Su olanakları ve verimli topraklarla çeşitli tarım ürünü alanları mevcuttur (İstahri, 2019: 184). Asur kraliçesi, Hemedân'daki zengin su kaynaklarını fark edince suyun geçtiği yerin yanına bahçe diktirmiştir. Behistun kayasına ulaşmak için de yük hayvanlarının üzerindeki yükleri ve eyerleri üst üste koyup kayanın tepesine yükselmiştir (Dareios vd., 1907: XIV). Hemedân şehrinin suları basınçlı ve görkemlidir. İskender, suyun basıncını engellemek için şehrin sokaklarına taş ile set örülmesini istemiştir (Dülef, 2018: 95). Hemedân'a yakın şehirlerin köylerinden bazılarının adları Hemedân'ın mahalle adlarından olabilmektedir. Örneğin Şaş köyünün adı Hemedân'daki bir mahallenin de adıdır (Fidâ, 2017:

---

⁴ Horasan Yolu olarak tabir edilen yer; Horasan'ın ana yolu üzerinde bulunup İran'ın da yola yakın şehirlerini içerisine alan (Kırmanşah-Tebriz-Hemedân gibi), yan kollara ayrılıp geniş bir yol ağına sahip olan önemli ticaret, ulaşım, posta yollarının kavşağıdır. Bkz. G. Le Strange (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, s. 10.

338). Hemedân şehrinin yakınında olan Ferîvâr, Ezmedîn, Şerâmîn, A'lem, Serd Rûd ve Berhend Rûd bölgeleri şehrin dâhilindedir (Strange, 2015: 255).

Mukaddesî'nin *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)* adlı eserine göre, "Hemedân'ın şehirleri; Esedavaz, Âve (Âva, Âvah⁵), Buste, Râmen, Vebh, Sîrâvend, Rûdrâver, Tazar"dır. Kasabaları ise; "Mâh-ı Kûfe, Mâh-ı Basra ve Mâsebedân"dır (Mukaddesî, 2015: 400). Başka bir ifadeye göre ise; Hemedân "sülfür kalesi" anlamında kullanılan "Kal'a Kibrît, Kal'a Mâkîn, Girdlâh, Hurşîd ve Kureşt" kasabalarından oluşur. Kureşt kasabası önceden büyük bir kasabadır. Bu kasaba zamanla yok olmuştur. (Strange, 2015: 255). Hemedân'dan 96 km kadar uzaklıkta "Παγάς" kasabası bulunmaktadır. Bu kasabanın Arapların "Raî" olarak adlandırdığı kasaba olduğu bilinmektedir. Kasaba, yaşayan kimse olmadığı için harabe hâline gelmiştir (Strabo, 2016: 509). Hemedân'dan 1 fersahlık uzaklıkta Maveşân ilçesi ve Behram Gûr'un yaptırdığı Gûr Âhû⁶ köyü bulunmaktadır (Kazvinî, 2019: 457; Bakır, 2000a: 209; Toğay, 2018: 41). Hemedân'dan, yön olarak belirtilmeyen üç fersahlık mesafede Cûheste köyü vardır (Strange, 2015: 255). Hemedân'da "Rûzbâr" olarak bilinen bir bölge de vardır (Mukaddesî, 2015: 478). Azerbaycan ile Hemedân arasında, Hemedân'a sınır olan Sîser adında bir şehir vardır. Şehrezûr ise Hemedân ile Erbil arasında bulunmaktadır (Çetin, 2013: 55-56). Kasr-ı Şirin, Irak'a yakın olmasından dolayı Cibâl bölgesi sınırlarındadır. Hemedân, Cibâl (Cebel) bölgesi şehirlerinden biridir. Hemedân ve Hulvan şehirleri arasında bulunan Kirmanşah şehrine yakındır (Fidâ, 2017: 328; İbn Rûsteh, 2017: 124). Şehruzevr olarak bilinen yer, Cibâl sınırları içerisinde, Arbâ ve Hemedân arasında büyük bir ildir (Bakır, 2008: 415). Hemedân sınırları içinde sayılan Ferâhân bölgesinde Sârûk kasabası bulunmaktadır (Strange, 2015: 259).

Hemedân şehrinin güney coğrafyasında Luristan kasabası bulunmaktadır. Bu kasaba dağlık bölge olup, nehirler tarafından iki kısma ayrıldığı için kuzey kısmı Küçük Lur, güneyi ise Büyük Lur olarak adlandırılmıştır (Strange, 1905: 200). Şiraz ve Suhraverd (Sühreverd), Hemedân'a yakın yerlerdir (Strange, 1905: 223). Hemedân'a yakın şehirlerden biri de Zenü-

---

⁵ Strange, G. (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar) (The Lands of the Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur)*. (Çev.) A. Eskikurt, C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 257.

⁶ Behram Gur tarafından yaptırılan, av amaçlı kullanılan köşk Gûr Âhû olarak bilinmekteydi. Bkz. A. Altungök (2015). *Eski İran'da Din ve Toplum (MS 226-652)*. Hikmet Yayınları, İstanbul, s. 162.

âbâd olarak bilinmektedir (Kut, 2019: 591). Denbavend şehri ise, Vime ve Şelembe olarak bilinen iki şehirle oluşmuştur. Denbavend şehri, Hemedân'dan çıplak gözle görülmektedir (Dülef, 2018: 104).

Şîraz, İran'ın güneyindedir. İran Körfezi'nin; kuzeyde İsfahan, Kum, Hemedân, Rey gibi şehirlerinin Kirman ve Yezd ile bağlanmasını sağlayan tarihî bir şehirdir. Ticaret yolu güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Zagros Dağları arasında kalan düz ovada yer almaktadır. Rey ve Hemedân arasında Destebinin adında bir yer vardır (Alkan, 2014: 42; Esmaeili, 2019: 68). Hemedân'da Cûzkân olarak adlandırılan yerleşim yeri ve bu yere Cûzkân adını veren kabile bulunmaktadır (Başaran, 1993: 99).

Zur şehri, Erbil Dağı ve Hemedân Dağları arasında bulunmakta ve geniş bir bölgeyi kapsamaktadır (Gerdîzî, 2019: 367). Barene şehri, Hemedân yakınlarında bir yer olarak kaynaklarda geçmektedir (Ctesias, 2010: 175).

Kirmanşah, Kanguvar yolları ile Hemedân yollarını birbirinden ayırmış ve Nihavend'e doğru uzamıştır. Hulvan'dan ve Hemedân'dan Rey'e gitmek için Savah kasabasından geçmek gerekmektedir (Strange, 1905: 228). Gızılıbundu ya da Kızılıbundu bölgesi, Hemedân'ın kuzeyindeki vadide, Kâflân Dağı eteklerindeki coğrafyada yer alan bölgedir (Bayrakdar, 2013: 406). Apamea, Hemedân yakınlarında olan bir yerdir ancak günümüzde nerede olduğu bilinmemektedir (Bayrakdar, 2013: 411). Hemedân ve Rey arasında ayrılmış Destebâ bölgesi; hangi bölgede olduğu netlik kazanmadığı için bazı zamanlarda Kazvin'e dâhil edilse de genel olarak Hemedân ve Rey arasında olduğu bilinmektedir (Dineverî, 2017: 161). Büyük bir kasaba olan Destebâ'nın yüze yakın köyünün olduğu bilinmektedir. Bu köylerin, Hemedân ile Rey arasında kalması ve dağlık bir durumda olması nedeniyle hangi şehirde olduğu kesin değildir. Hemedân'a bağlı Celûlâ köyü bulunmaktadır (Dineverî, 2017: 320; Tüfenk, 2020: 34). Zencan şehri ile Hemedân şehri arasında Avâ olarak bilinen bir kasaba vardır (Battuta, 2004: 257).

Irak'a yakın olan Esedâbad (Esedâbâz) şehri de Hemedân bölgesine dâhildir. Şehrin Irak'a ve Hemedân'a dâhil olan toprakları bulunmaktadır (Dineverî, 2017: 455; Çetin, 2013: 77). Destebâ'nın (Destuvâ) büyük bir coğrafyaya sahip olması nedeniyle bölgenin bir bölümü Deskeba er-Razi, başka bir bölümü ise Desteba Hemedân olarak adlandırılmaktadır. Şehir çok büyük olduğu için bazı zamalar Hemedân'a, bazı zamalar ise Rey'e bağlı kalmıştır. (Demircan, 2014: 199; Strange, 2015: 282). Hemedân'ın içinde, herhangi bir kasabaya bağlı olmayan Kerc gibi nahiye yerleşimleri de bulunmaktadır (Mukaddesî, 2015: 78). İslam

döneminde Harun er-Reşid'in halifeliği zamanında Hemedân'da bulunan Ebherrud, Velân Merz, Harkânin, Hurid-i Suflâ'yı, Tâlekân'dan Seffâh, Kasr-ı'l-Berâzin adlı nahiyeler ve Ebher Kâkezan sınırlarının bazıları yenilenmiş ve Kazvin'e dâhil edilmiştir. Hemedân'ın Nesâ, Selkanrud, Harekân köyleri de Kazvin'e bağlanmıştır (Tüfenk, 2020: 19-20).

Hemedân ve İsfahan arasında bulunan şehirlerden biri de Kerec şehridir (Fidâ, 2017: 335). Kazvin; Bağdat ve Hemedân arası, nehir kenarında olan bir şehirdir (Mukaddesî, 2015: 416). Hemedân ve Kazvin topraklarının büyük bir çoğunluğu "Helus" bölgesi içerisinde yer almaktadır (Haldun, 2004: 105). Kazvin ve Hemedân arasında ise Vacirruz bölgesi bulunmaktadır (Usluer, 2015: 44). İbn Haldun, *Mukkaddime* adlı eserinde, Karmisin ile Hemedân arasında Kenker adında bir yer olduğunu belirtmiştir (Haldun, 2004: 253).

Kasr-ı Şirin ile Hulvan arasındaki Hânîkîn beldesi, Hemedân yolu üzerinde bulunmaktadır (Fidâ, 2017: 256). Hemedân ve Kırmısın (Kirmânşâh) arasında Kinkiver adında küçük bir belde vardır (Çetin, 2013: 79). Cerbâzekan beldesi, Hemedân ve Kerec şehirleri arasındadır. Cibâl bölgesi sınırları içerisinde kalan Âbe köyü, Hemedân ile Rey arasında bulunan bir köydür. Bu köy ile Hemedân arası 27 fersahlık bir mesafe olarak hesaplanmıştır (Fidâ, 2017: 332). Ebu Eyyüb adlı birinin kurmuş olduğu ve kabileden geldiği düşünülen Ebu Eyyüb köyü (Bâeyyüb-Dukkân), Kirmanşah ile Hemedân'a giderken yol kenarında bulunan ve yakınında Kasr el-Lüsus bulunan bir köydür (Dülef, 2018: 90; Çetin, 2013: 64-66). Hemedân ve Kirmanşah arasında kalan Velaşcerd-Velaşcird adında bir köy bulunmaktadır (Günaltay, 1991: 95; Çetin, 2013: 58). Hemedân'ın ayrıca Museyâbâz, Mes ve Dıbışkân adında köyleri de bulunmaktadır (Belâzurî, 2013: 357; Kut, 2019: 502; Tan, 2020: 189; Çetin, 2013: 71).

1.3. Hemedân'ın Yol Güzergâhları-Ticaret Yolu-İpek Yolu Bağlantısı

Antikçağlarda İran'da tekerlekli araçlar az kullanılmıştır. Tekerlekli araçların yerine eşek, katır gibi yük ve binek hayvanları tercih edilmiştir. Geçitlerden ve ovalardan binek hayvanları ile mal taşınmıştır. Hemedân yol güzergâhı, Kirmanşah yolları üzerinden Mezopotamya'ya inen en aktif yol olarak kullanılmıştır (Frye, 1984: 29). Uzun yıllar boyunca kullanılan, Zagros Dağlarını aşarak Kirmanşah ve Hemedân yakınlarındaki yolu geçerek Tahran ile Meşhed'e kadar giden Horasan Yolu, Bağdat'tan devam ederek Hemedân üzerinden İran'a ulaşmaktadır (Pollock, 2017: 62).

Hemedân coğrafyasından güneydoğu istikametine ilerleyen ve İsfahan'a giden bir ana yol mevcuttur (Strange, 2015: 35). Güneyde bulunan yol ise Hemedân, Bağdat ve Mekke'ye ulaşmaktadır. Güney yolu Şâhrâh-ı Cenûbî olarak ifade edilmektedir (Barthold, 2022: 221).

Hemedân şehrinin Azerbaycan, Kafkasya, Derbend ile bağlantılı yolları mevcuttur. Eski kaynaklarda İranlıların bu yollara “*kapalı kapı, sınır karakalu, geçit*” gibi anlamı olan Derbend dedikleri; Arapların ise “*kapıların kapısı*” anlamında “*el-Bab, el-Ebvab*” ismini verdikleri, aynı zamanda burayı “*demir kapı*” anlamında “*Bab'ü-Elhadid*” olarak da adlandırdıkları bilinmektedir (Mustafayev, 2018: 39). Azerbaycan'dan Ermenistan'a geçip Trabzon'a ve ardından Hemedân, Mezopotamya, Rey, Orta Asya'ya kadar giden bir geçit alanı hâlini alan yollar mevcuttur (Ülgen, 2008: 7). Dehankibîn'den Hemedân'a giden bir yol bulunmaktadır (İbn Rüsteh, 2017: 188). Hıbtûn Dağı'ndan, İran'ın büyük şehirlerinden olan Hemedân'a gidilmektedir. Bağdat ile Nehravan'dan sonra Hulvan, Hemedân, Nişabur gibi şehirlere gidilebilmektedir. Ayrıca Hemedân ile Taberistan arasında dört günlük bir mesafe bulunmaktadır (Benjamin ve Petachia, 2009: 99-100; Yıldırım, 2012: 281).

Nihavend,⁷ Hemedân'dan gidilebilecek şehirler arasındadır. Ya'kubî, Hemedân ile Nihavend arasını 2 merhale⁸ olarak hesaplamıştır. Bu şehir İran'ın büyük şehirlerinden biridir (Ya'kubî, 2021: 65).

Cibâl illerinden geçen büyük kervan yolu olan Horasan Yolu, Bağdat ve Mâverâünnehir⁹ ile ilerleyip Hulvan şehrine geldiği zaman çapraz bir hâl alarak karmaşıklaşmaktadır. Bu yol Kirmanşah, Hemedân ve Savah kasabasından geçip Rey, Cibâl şehirleri ve Kumis ile Horasan eyaletine gitmektedir (Strange, 1905: 228). Arap coğrafyacılar Cibâl için bir yol tarifi yaptıklarında; Rey, İsfahan, Hemedân gibi şehirleri sınırları içerisine aldığını, Cibâl dağlık coğrafyası olarak bilinen bölgenin Azerbaycan sınırlarına kadar gelen

---

⁷ Nihavend-Nehâvend; Hemedân yakınlarında bir şehirdir. Nehâvend şehrini Nuh'un kurduğuna dair bilgiler vardır. Şehrin adının Nuh âvend olması, anlamının “Nuh kurdu” olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Mukaddesî (2015). *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)*. (Çev.). Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 409. İran coğrafyasında Hemedân'ın güneyinde kalan dağlık coğrafyanın adıdır. Bkz. A. Bakır & A. Altungök (2014). “Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâ'in”, *Belleten*, cilt 78, S. 281, s. 22, Ankara.

⁸ Merhale; bir yolcunun bir günde gideceği yol hesabıdır. Merhale sekiz saatte gidilebilecek yol mesafesi olarak bilinmektedir. Bkz. İmam Ebû Yusuf (1973). *Kitabu'l-Haraç*. (Çev.). Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul, s. 830 (PDF sayfa numarası).

⁹ Mâverâünnehir ifadesi Ceyhun Nehri'nin ilerisi için kullanılan bölge adıdır. Mâverâünnehir ilk olarak Farsça İranî kaynaklarda geçmiştir. Ceyhun ve Seyhun Nehirleri arasında kalan coğrafi alan için kullanılan tabirdir. Bkz. O.G. Özgüdenli (2003). “Mâverâünnehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s. 177.

Hemedân Dağlarının da Cibâl sınırları içerisinde olduğunu belirtmektedirler (Barthold, 2022: 217). İbn Havkal, *Suretü'l-Arz* eserinde Cibâl şehirlerinin yollarını tarif ederken Hemedân'ı merkez olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda Hemedân'ı büyük, çevresinde hisarı olan, dört demir kapılı şehir olarak ifade etmektedir (Havkal, 2014: 279).

Savah şehri; Hemedân, Rey ve Horasan Yolu'nun uğrak noktası olmuştur (Strange, 1905: 211). Bağistan eyaletinden Hemedân, Kermanshah ve Babil'e kadar uzanan ticaret yolu etrafında zorlayıcı kavalıklar bulunmaktadır (Sever, 2008: 24).

Hemedân, İsfahan, Rey, Ahvaz gibi şehirler, Kerec şehri ile bağlantılıdır. Rey ile Hemedân arasında çöl bölgesi bulunmaktadır. Hemedân, Rey ve Kur arası dağlar az ve yeryüzü şekilleri genellikle düz ovadır (Dülef, 2018: 98; Fazlan, 1975: 21; Havkal, 2014: 286; Olbrycht, 2021: 225; Usluer, 2015: 58). Rey ile Hemedân arasındaki yol 327 km olarak hesaplanmıştır. Bu mesafe gün olarak hesaplandığında, antik dönem açısından 11 günlüktür (Assar, 2020: 20). Rey ile Hemedân arasındaki mesafe İslam coğrafyacılarına göre 49 fersah olarak hesaplanmıştır. Rey ile Hemedân arasında, antik bir yol vardır. Bu yol günümüzdeki yol ile aynıdır ve Zerend'den geçmektedir (Barthold, 2022: 142). Rey ve Irak'ın kuzeyindeki dağ ile devam eden yol üzerinden Hemedân, Kirmanşah, Hulvan şehirlerine gidilmektedir (Havkal, 2014: 148). Orta Asya ile Hemedân yolu üzerinden, Ermenistan ve Kapadokya'ya ulaşım sağlanmaktadır (Briant, 2002: 739). Fırat ile Dicle Nehirleri arasında bulunan Mezopotamya'nın Ön Asya ulaşımı için en kolay yol; Hanekin'den Kirmanşah'a, oradan Hemedân'a ve doğu bağlantısı için Horasan'a bağlanan yol olmuştur (Frye, 1984: 44).

İsfahan coğrafyasının batısında bulunan İran ile paralel giden sıradağların oluşturduğu iki yol, Arap coğrafyacıların da dikkatini çekmiştir. Bu iki yol Burûcid kasabasından geçtiği gibi Hemedân'ın doğusundan da geçmektedir. İslam coğrafyacılarından Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)* adlı eserinde;

“İsfahan önemli bir coğrafyadır. Kumm ve Kerec de İsfahan'a bağlıdır. Halifelerden biri, kim olduğunu belirtmemiştir, Kumm ve Kerec'i Hemedân'a eklemiştir. Esedavaz şehri küçük bir şehir olup Hemedân ile arasında bağlantı sağlayacak geçit bulunmaktadır.”

şeklinde yazmıştır (Barthold, 1984c: 180; Mukaddesî, 2015: 405-408).

Dînever yolu, kendi içinde ayrılarak; Hemedân'a, Bağdat şehirlerine ve Mâderân köyüne doğru ilerlemektedir (Barthold, 1984d: 207). Horasan Yolu ise; Basra Körfezi ile Hazar coğrafyasını Hemedân'a bağlamaktadır. Bu yol aynı zamanda ticaret yolu olarak kullanılmıştır (Zarghamee, 2013: 295). Horasan Yolu'nun önemli olmasının nedeni birçok şehri ve coğrafyayı birbirine bağlamış olmasıdır. Hürmüz Boğazı ve batısında İran'a bağlıdır.

Hemedân'dan köprü göreviyle Bağdat'a ve doğuda da Asya'nın iç coğrafyalarından Çin'e kadar giderek uzun bir güzergâh hâlini almıştır. Bu coğrafyanın etrafında çöllerin olması ticaret yollarını engellememiş, aksine Horasan Yolu'nun önemini arttırmıştır (Arifoğlu, 2020: 7).

İran ile Mezopotamya uygarlığı arasında Hemedân'dan Hûzistan ve Susa'ya kadar yol açılmış ve bu yol kullanılmıştır. Bu yol özellikle Hemedân ile Bağdat için önemli olmuştur. Arap coğrafyacıları da bu yolu ayrıntılı olarak anlatmışlardır. Sebebi ise; bu yolun doğu ticaret yolunun önemli bir kolunu oluşturmasıdır (Barthold, 1984a: 195). Yolun detayını anlatan Arap coğrafyacısı İbn Rüste, Hemedân'dan geçmekte olan yolun önceki dönemlerde Arap coğrafyasında *Ervend* olarak, daha önceki dönemlerde ise *Orontes* olarak bildiğini, Elvend Dağları aşıldıktan sonra ise Esedâbâd'a gidilebileceğini belirtmiştir. Daha güneyde ise Hündâd köyüne gidilebileceğini ifade etmiştir (Barthold, 2022: 205).

İbn Havkal, Suret'l Arz eserinde;

“Esedâbad ile Hemedân arası 15 fersah, Hemedân'dan Mederan'a 4 fersah,¹⁰ Hemedân'dan Save'ye¹¹ 30 fersah, Hemedân ile Barsiyan arası 10 fersah, Hemedân'dan Raim'e 7 fersah, Hemedân'dan Rudraver'e 7 fersah, Hemedân'dan Dinver'e 20 küsür fersahtır.”

şeklinde, şehirlerin arasındaki mesafelerle ilgili bilgiler vermektedir (Havkal, 2014: 277-278-279). İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler (el-Mesatik ve'l-Memalik)* kitabında; “*Hemedân-Kazvin arasının 40 fersah, Hemedân'dan Demeva'ya 5 fersah*” olduğunu hesaplamıştır (Hurdazbih, 2008: 34). İbn Rüsteh, *El-A'lâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)* kitabında; “*Hemedân'dan Herrekân'ın yerleşim birimlerinden olan Kazvin'e 30 fersahlık bir mesafe*

---

¹⁰ Fersah: Saatlik hesap ile 1 fersah 1 saate denk gelmektedir. Bu da 5.076 km yapmaktadır. Eski bir uzunluk ölçüsüdür. Bkz. Y. Halaçoğlu (1995). “Fersah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 412; E. Dülaf (2018). *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*. (Çev.) Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul, s. 64.

Fersah, Orta Asya tabirlerinde “ferseng-seng-taş ve yığaç” olarak geçmekteydi. Şer'i fersah 12.000 adım olarak ifade edilirken bu adımların mesafeye göre değişkenliği de söz konusuydu. Fakat XIX. yüzyılda yapılan genelleme ile Buhara, Semerkand, Taşkent, Fergana ve Harezm'de bir fersah 8,5 km olarak belirlenmiştir. Bkz. Mukaddesi (2015). *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 481.

¹¹ Sâve şehrini X. yüzyılda İslam coğrafyacısı ve araştırmacısı olan İbnü'l Fakîh, Kum bölgesi sınırlarına dâhil etmekteydi. Siyasi olarak ise Hemedân'a bağlı olmayıp Rey şehrine bağlı olduğunu yazmıştır. İbn Rüste ise Sâve şehrinin İslam döneminde inşasının yapıldığını yazmıştır. Bkz. Barthold (2022). *İran Tarihi Coğrafyası* (Çev.). Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 143.

vardır” olarak yazmıştır (İbn Rüsteh, 2017: 188). Hemedân ile Hendaz arası sekiz, Hemedân ve Bozencird arası ise dokuz fersah olarak hesaplanmıştır (Eker, 2010: 205)

Nasır-ı Hüsrev ise *Sefername* adlı eserinde Belh ile Rey arasını;

“Rey’den Save’ye 30 fersah, Save’den Hemedân’a 30 fersah, Rey’den İsfahan’a 50 fersah, Amül’e ise 30 fersah”

olarak hesaplamıştır (Nasır-ı Husrev, 1967: 36 PDF sayfa numarası).

Kudâme İbn Cafer, *Kitabü’l Harac* adlı eserinde şehirlerin arasındaki mesafeyi;

“Zaferâniye’den Hemedân’a 3 fersaktır. Karmisin-Hemedân arası 31 fersah, Dimen’den Hemedân’a 7 fersah, Nihavend-Hemedân arası 18 fersah, Hemedân-Tasfendin arası 5 fersah, Hemedân-Kerec arası 17 fersah, Hemedân’dan Cur’a 5 fersah, Hemedân’dan Dirnu’ya 5 fersah”

olarak ifade etmektedir (Cafer, 2018: 170-171).

Ebü’l Fidâ ise *Takvimü’l Büldan* adlı eserinde;

“Dinaver, Hemedân’ın batısında; Nihavend, Hemedân’ın güneyindedir. Cibâl şehirlerinin büyük dört şehri Hemedân, Dinver, İsfahan, Kum’dur. Hemedân’a bağlı olan Aznâve ormanlarla kaplı kale durumundadır. Hemedân’dan Şahrazur üzerinden Zencan’a 30 fersah, Hemedân’dan İsfahan’a 80 fersah, Hemedân’dan Horasan’a 70 fersah, Hemedân-Dinaver arası 20 fersah”

olarak hesaplamıştır (Fidâ, 2017: 325).

İstahri, *Mesâlikü’l-Memâlik* kitabında;

“Hemedân’dan Hulvân’a ve Esdâbâz’a 7 fersah, Hemedân’dan Sâve’ye 30 fersah, Hemedân’dan Nâristan’a 10 fersah, Hemedân’dan Zencân’a Sühreverd üzerinden 30 fersah, Hemedân’dan Râmun’a 7 fersah, Hemedân ile Kazvin arasında şehir yoktur. Hemedân’dan Rûzrâver’e 7 fersah, Cibâl şehirlerinin mesafesi ise; Hemedân’dan Sâve’ye 30 fersah, Hemedân’dan Dinver’e 20 fersah”

olarak belirtmiştir (İstahri, 2019: 183-184).

İstahri, *Mesâlikü’l-Memâlik*’te; “*Hemedân şehri Cibâl şehirleri ve İran şehirleri için büyükşehir özelliği taşımaktadır. Fersah olarak hesaplandığı zaman 1 fersaha 1 fersahlık genişliktedir*” ifadelerini kullanmıştır (İstahri, 2019: 184). Hemedân için Ebü’l Fidâ, *Takvimü’l Büldan*’da; Hemedân ve bağlı şehirleri için “*Basra Hilali*” ifadesini kullanılmıştır. “*Kum, Hemedân’ın doğusunda ve ikisi arasındaki mesafe için 5 konak mesafe vardır*” demektedir. Ayrıca “*Curkan, Hemedân nahiyelerindedir.*” Hemedân, coğrafi konumu, hacca giden hacıların kabilelerinin yolu üzerinde olması sebebiyle de hacıların uğrak noktası olma özelliğini taşımaktadır (Fidâ, 2017: 331).

Yol güzergâhlarının günlük hesapları ise kaynaklarda şu şekildedir: Susa şehrinde Hemedân şehrine gitmek isteyen kişinin yolculuğu, Babil üzerinden Kral Yolu’nu kullanarak kırk gün sürmektedir. Fakat Luristan’ın Zagros Dağlarından geçerek doğrudan gidildiğinde

dokuz gün, Hemedân'dan Persepolis'e yirmi gün sürmektedir (Briant, 2002: 358). Sâve; Kum ve Hemedân arasında 6 fersahtan fazla olan yer, ilk olarak su ile dolu olduğundan bu şehir için "Gemi" ifadesi kullanılmıştır. Fakat suyun çekilmesiyle burası Sâve şehri olmuştur. Sâve, Hemedân ile Rey şehirlerinin yolunun ortasında kalan ve yarım günlük mesafede olan bir kasabadır (Birûnî, 2011: 205; Fazlan, 1975: 21; Şeşen, 1995: 25; Köksal, 2008: 34).

MÖ II ve MÖ III. yüzyıllarda kullanılan tek ticaret güzergâhı kara yolu olmuştur. Deniz yolu için önemli olan kıyılar, Hindistan kuzeybatı kıyı şerididir. Geniş, aktif olan doğu ve batı ticaret kervan ağı Yunan krallıklarının kontrolü ile etkin hâdedir (Bernard, 1996: 125). Ticaret yollarının özelliği, yerel ve büyük krallıkların ekonomik ve ticari ağlarını oluşturmaktadır. Yerel krallıkların ekonomisinde İpek Yolu'nun¹² etkisi önemli olmuştur (Grousset, 1970: 40).

Hemedân ticaretinin geliştiği yol güzergâhında, İpek Yolu bulunmaktadır. Hazar bölgesinin güneyinde Elvend Dağları ile Tuz Çölü'nün kuzeyi, doğu ve batı güzergâhları boyunca uzun bir yolu kapsamaktadır (Philip de Souza vd., 2004: 233). İpek Yolu'nun ana güzergâhı Çin (Gansu) ile başlamakta, Pamir Dağlarını aşarak Orta Asya'ya bağlanmaktadır. Ticari amaçlı olan İpek Yolu, İran'dan Mezopotamya'ya ve oradan Hemedân'a kadar uzanmaktadır. MÖ VII. yüzyıla ait belgelerde, yolun Hemedân güzergâhı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır (Bozkurt, 2000: 369). Herodotus da, İpek Yolu ve güzergâhının önemi üzerinde durmuştur. Kuzey İpek Yolu'nun güzergâhını, Mezopotamya'dan Hemedân'a kadar olan kısımlarını yazmıştır. Bu yolla ilgili ilk ve en eski bilgiler MÖ VII. yüzyılda Akadca yazılmış kil tablet metnindedir. Metinde, Orta Asya'ya kadar uzayan yollar hakkında bilgiler vardır (Haussig, 1997: 22). Güney İpek Yolu ile Kuzey İpek Yolu ayrı olarak ve bunların kendi bağlantılı yolları da ayrı olarak ticarete kullanılmaktadır. Herodotus bu durumu, yol Mezopotamya ve Suriye'yi de içine alacak şekilde açıklamıştır. Bu yol ile Suriye'den Babil'e şarap ulaştırılmaktaydı. Babil'den Hemedân'a da "Med kumaşı" olarak nitelendirilen ve yabancı ipek böceği ile işlenen ipek kumaşları İran'ın Kral Yolu istikametinden Anadolu'nun Efes kıyılarına kadar taşınmaktaydı (Haussig, 1997: 28).

---

¹² Çin ile Orta Doğu arasında birden fazla kolu olan ve taşınan ham madde ipek olduğu için İpek Yolu adını alan yol güzergâhıdır. İpek Yolu'nun bir kısmı karadan, bir kısmı da denizden gitmektedir. Geniş bir yol ağı bulunmaktadır. Bkz. N. Bozkurt (2000). "İpek Yolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22. S. 369.

İpek Yolu sadece kara bağlantısıyla kullanılmaktadır. İpek Yolu'nun deniz ile olan bağlantısıyla gelen mallar taşınarak kara yolu üzerinden ilerlenmektedir. Akdeniz kıyılarına kadar gelen bu kol Antakya'dan Suriye'ye ve Fırat Nehri'ni aşır Hemedân ve Rey'e bağlanmaktadır (Arifoğlu, 2019: 132). Erdebil ve Hemedân'ın bağlantısı Tebriz'e ulaşımı sağlamaktadır. Kermaşah-Tebriz bağlantısı ise Tiflis'e bağlanmaktadır (Yılmaz, 2016: 29). İpek Yolu'nun Antakya'dan başlayan güzergâhıyla ise; Menbiç, Fırat Nehri'ni geçir Hemedân, Tahran, Rey, Merv ve Belh şehirlerine gidilmektedir (Yıldırım, 2012: 284). İpek Yolu'nun Kuzey ve Güney Azerbaycan coğrafyası, ilk çağlardan itibaren tüccarların uğrak noktası olmuştur. Hemedân'ı da içine alan bu coğrafya, Türk tüccarların da zaman zaman uğradığı bir yerdir (Bakır, 2016: 14).

Fırat ve Dicle Nehirlerini geçerek Kral Yolu ile bağlanan İpek Yolu'nun güzergâhı, Hemedân, Kumis, Merv, Belh ile ilerleyip Türkistan coğrafyasına ve Çin'in Sera şehrine doğru devam etmekteydi. İpek Yolu en genel ifade ile; Dicle Nehri'nden ilerleyerek, Batı İran'da bulunan Hemedân ve İran'ın kuzeydoğusuna doğru yer alan Şehr-i Kumis ile Rey'den geçmekte ve Merv'e gitmektedir. Merv de iki kola ayrılıp, Baktırya'nın kuzeyinden Türkistan'a ve Afganistan'dan Belh'e gitmektedir. Buradan Hindistan ve Çin olarak ilerlemektedir. Batı kavşaklarında olan yollar İran tüccarlarının, Çin'in de olduğu doğu yolları ise Soğd tüccarlarının hâkimiyeti ve kontrolleri altındadır (Kayrak, 2019: 67; Tezcan, 2014: 100; Woodcock, 2006: 140).

Bu yollar üzerinde, kervanların ticareti için gelen kişilerin konaklaması için kalacak yerler de vardır. Hundaz ile Hemedân arasında 3, Hemedân ile Meşkûye arasında 21 adet konaklanacak yer bulunmaktadır (Hurdazbih, 2008: 46). Kral yolları üzerinde yolları koruyan askerler, yol postaları, kraliyet durakları ve konaklamak için yerler bulunmaktadır. Kraliyet durakları ve konaklama yerlerini de, özellikle gıda götürülenlerden, ellerinde garanti altında olduğunu ifade eden mühür basılı resmî belgesi olan kişiler kullanabilmektedir (Wiesehöfer, 2020: 73).

Resim 1.1. Hemedân Şehrinin Tam Görünüşü

Kaynak: (Overlaet, 2004b: 455).

1.4. Hemedân'ın Tarihi Coğrafyası ve Kuruluşu

Ön Asya ve Orta Doğu'nun merkezinde olan İran, köklü bir geçmişe sahiptir. İran adı, İran'da hâkim olan devletler ile devam ettirilmiştir. MÖ 2000 yılında İran'a göç eden kabileler, İran'da oluşacak ve İran'a isim verecek olan “Aryailer”i kullanmışlardır. İran adı İran'ın en eski kitaplarından olan *Avesta*'da¹³ “Ariyayi”, İranlılar “*I'rain*” ve “*Ecy*”; Pehlevicede de “*Iranvic*” olarak yazılmıştır. Arran kelimesi de bu kelimedenden türemiştir (Hafeziniya, 2017: 21). İran tarihi için yapılan araştırmalarda, MÖ IX. yüzyılda Akad Samileri ile Batı İran halkı Ariler arasındaki mücadelelerden söz edilmektedir (Fidân, 2018: 448).

Hemedân şehri, İran coğrafyasının en eski geçmişe sahip, antik bir şehridir. Hemedân'ın köklü geçmişi, bulunan arkeolojik eserlerle MÖ 3000 yılına kadar dayanmaktadır. Asur kaynaklarına göre Hemedân, MÖ XII. yüzyıla kadar dayanmaktadır (Pascual, 2016). Kafkas coğrafyasında bulunan Kura-Aras kültürü, İran coğrafyasında Erken Tunç Çağı'nda yayılmaya başlayarak, Hemedân'da da etkisini göstermiştir (Kroll, 2004: 361). Hemedân (Antik Ekbatana) krallara yakışan, büyük bir şehirdir (Zehtabî, 2010: 84).

---

¹³ Avesta, “*Âpastâk*” olarak da bilinen, Med ve Saka adının geçtiği, Zerdüştlüğün kutsal kitabıdır. Bkz. M. Bayraktar (2013). *Medler ve Türkler*. Akçağ Yayınları, Ankara. s. 26.

Hemedân şehrinde ilk olarak, taşlara işlenmiş insan figürleri bulunmuştur. Bu durum da İran şehirleri arasında Hemedân'ın, Şuş şehriden sonra en köklü ve en eski şehir olma özelliğini taşıdığı anlamına gelmektedir (Zehtabî, 2010: 84).

Hemedân coğrafyası ve çevresindeki şehirlerde (Azerbaycan, Kum, Kazvin) tarihî tepeler bulunmaktadır. Hemedân'daki bu tepeler; Godin Tepe, Nuş-i Jân ve Baba Jân'dır. Yapılan kazılarda tarihî yerler, köyler, şehirler, hayvan kemiği gibi oldukça zengin arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmıştır (Zehtabî, 2010: 86). Hemedân'ın varlığı, Taş Devri'ne kadar gitmektedir (Zehtabî, 2010: 84). Hemedân'ın geçmişinin eskilere dayanması, İran mitolojisini de etkilemiştir. Hemedân ilk çağlardan itibaren önemini korumuştur. Bu durum karşısında krallıklar, devletler, imparatorluklar kurulmuştur. Bu coğrafyaya sahip olmak için savaşlar yapılmıştır. Kazvinî, Hemedân'ın adını Hemedân b. el-Fellûc b. Sam b. Nuh'tan almış olduğunu ve bu şehri kendisinin imar ettiğini belirtmektedirler (Kazvinî, 2019: 638). İslam coğrafyacılarının bir kısmı da İran ve Hemedân'ı, mitolojik olarak değerlendirmiş ve mitolojik kral Cem'in kurduğunu kayıtlara geçirmişlerdir (Meral, 2018: 15).

Hemedân şehri, en eski çağlardan itibaren birçok medeniyetin hâkimiyeti altında kalmıştır. Taş kabartmalarına göre Elam, Kassi, Lullubi, Gutti, Utti, Hurri, Manna ve Urartu uygarlıkları, Hemedân şehri ve Hemedân'a yakın yerlerde hüküm sürmüşlerdir. Hemedân'da ağırlıklı olarak Gutti, Lullubi ve Utti uygarlıkları hüküm sürmüş; Sümer, Kassi, Gutti, Lullubi, Manna, Med ve Elam uygarlıkları ise İran kültürünün ve İran coğrafyasının köklerini oluşturmuştur (Zehtabî, 2010: 110).

Elamlar, Mezopotamya'da bulunan uygarlıklar ile temas hâlinde bulunmuş ve Mezopotamya'da etkili olmuştur (Memiş, 2015: 185). Elamların yayıldığı coğrafya batıda Dicle, güneyde Fars Körfezi, Kuzeyde Hemedân, doğuda Luristan'ın Bahtiyari Dağlarını içine alan 2 bin km²lik alandır (Hafeziniya, 2017: 228).

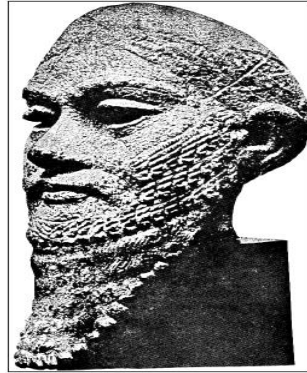
Gutti ve Lubbiler, MÖ 2800-2500 yılları arasında Hemedân'da yaşamışlardır. Sami kökenli Kiş sülalesi, Elam ve Lullubiler ile mücadele içinde olmuştur. Lullubilerin ise bu saldırılar sonucunda Kazvin, Kum, Hemedân'a kadar geldiği ve bu topraklarda hüküm sürdüğü hakkında bilgiler bulunmaktadır. Akad kaynaklarında Lullubiler; "*Lullubum, Lullupum*", Asur kaynaklarında ise "*Lullume*" olarak geçmektedir (Zehtabî, 2010: 115).

Lullubi ve Kassi topluluklarının yaptığı ve Zagros Dağlarının önemini vurgulayan dağ keçisi figürü ile Elam uygarlığının önemli simgesi olan güneş figürü taşla işlenmiştir. Bu figürler, adı geçen halkların Zagros Dağı eteklerinde yaşadığını göstermektedir (Zehtabî,

2010: 85). Asur kaynaklarına göre Lullubi uygarlığı, Kutlar-Lullubiler olarak yaşayan toplulukların Kazvin-Hemedân arasında yaşadığını yazmıştır. Lullubilerin adı antik kaynaklarda, MÖ 3000 yıllarının başlarında geçmektedir. Lullubilerin Elam sülalesi ile de yakın ilişkili olduğu belirtilmiştir (Zehtabî, 2010: 115). Elam kaynaklarında Madapi olarak bilinen Medlerin yapı taşlarından olan Madalar da Hemedân'da yaşamışlardır (Sivas, 2018: 131).

Guttilerin saldırıları, Sümerlerin ayaklanması ile Akad Krallığı'nın yıkılmasında etkili olmuştur (Gündüz, 2002: 10). Guttiler MÖ XIV. yüzyılda Lubbilere komşu olarak, Kum, Kaşan, Kazvin ve Hemedân coğrafyalarında kurulmuş ve yaşamışlardır. Asur kralları Gutti, Lullubi, Manna uygarlıklarının yaşadıkları coğrafyaya zaman zaman saldırmış, bu saldırılarla Guttilerin büyümesine engel olmuşlardır. Bu topluluk yerini Manna halkına bırakmıştır. Hemedân'da Taht-i Süleyman adı ile kurulan Manna uygarlığı, Asur saldırılarına karşı hemen yok olmamıştır. Asurluların zayıfladığı dönemde sessizliklerini bozup Med topluluğunun temelini oluşturmuş ve Medlerin kuruluşunda etkili olmuşlardır. Oluşan bu Med topluluğu Asurlulara son vermiştir (Zehtabî, 2010: 120). Guttiler, Akadların yıkılışında etkili olmuştur. Bu olaydan sonra Guttiler, Mezopotamya'daki hâkimiyetlerini yüz yılı aşkın süre devam ettirmiştir (Bakır, 2017a: 20).

Mannalar (Manna topluluğu) MÖ X.-VIII. yüzyıllarda kurulmuştur. Kurulduğu coğrafya, Zerdüşt dini ve kutsal kitapları Avesta'nın yaratıldığı coğrafya olmuştur. Manna topluluğu küçük beyliklerin birleşmesi ile oluşmuştur. Manna topluluğu ya da Manna hükümeti; Gutti, Lullubi, Hurri toplulukları gibi, Azerbaycan coğrafyası ve Hemedân topraklarında küçük topluluklar hâlindeki hükümet modelinde yaşamış bir uygarlıktır (Zehtabî, 2010: 140-169).

Resim 1.2. Elamlı Olduğu Düşünülen Bir Sanatçının Yaptığı, MÖ 3 Bin Yılına Ait Bir Gutti Kralının Hemedân'da Bulunmuş Baş Heykeli

Kaynak: (Zehtabî, 2010: 126).

Arya topluluğu, Manna, Gutti, Lullubilere baskı kurarak Azerbaycan'ı ve çevresini ele geçirmeye çalışmıştır. Daha sonra Fars coğrafyasına yani İran'a yerleşerek ülkeyi hâkimiyet altına almışlardır. Azerbaycan'ın şehirleşmesi ve mimari eserlerin ortaya çıkmasında da etkili olmuşlardır. Mimaride Urartulardan etkilenmişlerdir. Bazı tarihçiler; Aryaların, Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı kalmadığını, İran coğrafyasına kadar ilerlediğini ve Hemedân'ın batısına kadar geldiğini savunmaktadır (Zehtabî, 2010: 132).

Kassi topluluğu, MÖ 3000 yıllarında yaşadığı düşünülen bir topluluk olup, Babil kaynaklarında “*Kassites*” olarak, Antik dönem Yunan kaynaklarında ise; “*Kosseaeans*” olarak geçmektedir. Elam uygarlığından ayrılıp Luristan, Kirmenşah, Hemedân coğrafyalarında yaşayan bir topluluktur (Teker, 2016: 31). Kassiler, toplanma yeri anlamında kullandıkları, bir arada karar alıp verdikleri yer için “*hengmetene*” kelimesini kullanmışlardır. Kullandıkları bu kelime ve toplandıkları yerin Ekbatana-Hemedân olarak değiştiği düşünülmektedir (Zehtabî, 2010: 215).

Elam topluluğu, MÖ 3200 yıllarında İran coğrafyasının geniş bir kısmını içine alarak hüküm sürmüştür (Kuhrt, 2010b: 479). Arabistan, Luristan,¹⁴ Pusht-i Kuh,¹⁵ Baktırya Dağları, Basra Körfezi'nin güneyi, Babil ile Hemedân arasındaki ana yol ve batıda Dicle'yle sınırlanan kısım Elam uygarlığının hâkimiyet alanı olarak görülmüştür. Önemli kilit noktalara hâkim olan Elam için, güçlü bir uygarlık olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Sykes, 1915: 47). Elamlarla ilgili kesin bilgiler net olmamakla birlikte, kendilerine özgü kültürleri olduğu bilinmektedir. Hemedân yolu üzerindeki Behistun kaya yazıtındaki, Elam topluluğuyla ilgili bilgiler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Elam dili, kültürü, siyaseti uygarlığın son bulduğu zamandan sonra da devam etmiştir (Kuhrt, 2010b: 479).

Elamlarla ilgili ilk kısa bilgiler Tevrat'ta verilmektedir. Yapılan kazılar sonucunda Elam sınırlarının, Huzistan Dağlarından geçerek batıda Dicle, doğuda Babil-Hemedân yolu, Basra Körfezi'ne kadar gittiği görülmektedir (Zehtabî, 2010: 52). Elam halkının yaşadığı coğrafyanın kuzeyinde Ellipi bulunmaktadır. Doğuda Nihavend ve İran ile Mezopotamya

---

¹⁴ İran'ın, güneybatısında kalan satraplığıdır. Nihavend, Huzistan gibi şehirlerle sınırdır. Bkz. R. Kurtuluş (2003). “Luristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 227.

¹⁵ Mezopotamya coğrafyasında son büyük dağın sırt kısmında kalan yer olduğu için “dağın arkasında” anlamında Pusht-i Kuh denilmiştir. Bkz. E. Haerinc & B. Overlaet (2006). Pošt-e Kuh, *EIr*. XII, s. 631-39. (15.11.2006)., [Erişim: 16.07.2022, <https://www.iranicaonline.org/articles/post-e-kuh>]

arasındaki Bağdat, Kiramşah, Hemedân yolunu da içine alan bölge sınır olarak çizilmiştir (Günaltay, 1987: 92).

İrani kökenli topluluk olduğu savunulan İskitler (Sakalar), MÖ VIII-III. yüzyıllar arasında Orta Asya coğrafyasının geniş bir bölümünde yaşamıştır. Hemedân topraklarında, İskitlere ait bilgiler bulunmuş ve İskitler hakkında çalışmalar yapılmıştır. Avrupalı araştırmacılar, İskitlerin Hemedân'daki bilgileri kabul etmeyip bu konuyu görmezden gelseler de, Nakş-ı Rüstem kabartmalarında İskitlerle ilgili ayrıntılar bulunmaktadır (Karakoç, 2019: 5). İskitler, yaşadıkları dönemde Asya'nın efendisi ve buldukları coğrafyanın güçlü devletlerinden biridir (Herodotus, 1942: 59). Asur kitabelerinde de geçen İskitler (Sakalar), hükümdarları Gok, Tevrat¹⁶ ve Yahudi menkıbelerinde de adına yer verilmiş bir devlettir (Şeşen, 1995: 188). İskitler, Perslerle o dönemde sınır komşusu olmuş ve Pers mücadeleleri kaya kabartmalarına işlenmiştir (Çay ve Durmuş, 2002: 866). Pers döneminde en kalabalık sınır komşusu olmaları Pers kayıtlarına da geçmelerini sağlamıştır (Durmuş, 2007: 44). İslamiyetten önceki dönemlerde Hazarlar, Derbend'i¹⁷ geçerek, belli aralıklarla Hemedân'a ve Musul'a gelmişlerdir (Şeşen, 1995: 188).

Selukiler MÖ 330-250 yılları arasında İran'da Hemedân, Save Zerend, Zencan gibi şehirlerde hâkimiyet kurmuştur. Mannalar, Medlerin köklerinden gelişmiştir. Türklerin millî benliklerini koruyabilen topluluktur (Kafkasyalı, 2010: 47).

Antikçağ Asur Devleti, MÖ 2025-612 yılları arasında hüküm süren bir Mezopotamya uygarlığıdır. Bu devlet Ön Turan olarak tanınan toplulukları içine almaktadır ve Hemedân'da

---

¹⁶ Asur kitabelerinde anlatılan Gok, Tevrat'ta Gok Magog (Ye'cüc-Me'cüc) şeklinde geçer. İki kaynakta da benzer veya aynı ifadelere rastlamak mümkündür. Bkz. Câhız (2017). *Türklerin Faziletleri (Fezâilü'l-Etrak)*. (Çev.). Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 38.

¹⁷ Derbend şehri; "kapı, kapılar" ya da "karakol" anlamında "el-Bab, el-Ebvab", daha sonraları "demir kapı" anlamında "Bâbü'levvâ" ve "Bâbü'hadîd" adları ile bilinen yerdir. Bkz. A.S. Muhammedoğlu (1994). "Derbend", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 164. Hazarlar; Sâsânilerde I. Hüsrev döneminde de akınlar yapmış ve bunun üzerine I. Hüsrev, Bâbü'l-ebvâb Seddi'ni yaptırarak bu akınları durdurmayı amaçlamıştır. Bu akınlar Hemedân ve Musul'a kadar devam edince akınları engellemek için set yapılmıştır. Bkz. M. Kesik (2018). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, İstanbul, s. 9. Bâbü'l-Ebvâb, Hazarlar ile Araplar arasında Müslümanların sınır kalesi olarak kullanılmıştır. Bu sınır Hazarların, Arapları ileriye gitmemesi için önlemesi amacıyla kullanılmıştır. Bkz. D. Sinor (2019). *Erken İç Asya Tarihi* (Çev.). Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 357. Derbend için "Türk Kapısı" ifadesi de kullanılmaktaydı. Bkz. Câhız (2017). *Türklerin Faziletleri (Fezâilü'l-Etrak)*. (Çev.). Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 38.

hüküm sürmüştür. Medlerin kökeni Madai¹⁸ gibi uygarlıkların köklerini oluşturmuştur. Yapılan ilk araştırmalara göre Asur uygarlığı, Mezopotamya'nın önemli nehirlerinden Dicle ve Fırat ile Zagros Dağı ovalarının en verimli kısımlarında kurulmuştur. Bu coğrafyanın sınırlarına bağlı olarak Asur şehri ortaya çıkmıştır. Strabon, Asur için; "... daha eski zamanlarda Asur'un başkenti Babil'di; Dicle üzerinde Seleucia olarak adlandırılan bölgeydi. Yakınında Ctesiphon¹⁹ olarak bilinen büyük köy bulunmaktaydı" ifadelerini kullanmaktadır (Bayrakdar, 2013: 236; Charax, 1914: 26; Ragozin, 2022: 8). Asur ülkesi Nemrud, Ninova, Erbil, Horsabad (Dur-Şarrukin) ve Ermenistan sınırlarına kadar genişlemiştir. Bu topraklar arasında Ekbatana, Asur kasabası olmuştur (Marcellinus, 1902: 632; Ragozin, 2022: 9). Zamanla büyüyen Asur Devleti; Mezopotamya toprakları, Elam, Suriye, Mısır'a kadar imparatorluk hâlini almış ve ticaretle çok uğraşarak Kültepe gibi yerlerde koloniler kurmuştur (Yıldırım, 2011: 78). Asur sınırları genişledikçe Irak, Kuzeybatı İran, Kuzeydoğu Suriye ve Türkiye'nin sınırları içerisinde kalan Mezopotamya topraklarının olduğu güneydoğu da Asur Devleti'nin sınırlarına dâhil olmuştur. Asurluların en önemli başkenti Ninova'dır²⁰ (Nineveh). Çamur ve demiri bir arada kullanarak büyük saraylar, oyma taştan uzun surlar yapmışlardır (Ragozin, 2022: 317).

Hemedân (Ekbatana), Asurluların ticaret için kullandığı bir kasaba olmuştur. Antikçağ devletlerinden Asur İmparatorluğu genişleyerek, bünyesine yeni bölgeleri katmıştır. MÖ 670'te Asurluların elinde bulunan ticaret yolları, Hemedân'dan geçmektedir. Ancak Asur Devleti yıkılınca, ticaret yollarının hâkimiyeti de kaybedilmiştir (Marcellinus, 1902: 632; Radner, 2014: 7).

Asur kaynaklarına göre MÖ 8-7. yüzyıllarda İran'ın batı yakasında sağlam kale ve şehirler bulunmaktadır. Asurlular, Med şehirlerinin temellerini oluşturmuştur. Bu temel

---

¹⁸ Hemedân'da bulunan boylardan Asur kaynakları "Amadi", "Madai" olarak bahsederken; Pers kaynaklarına göre ise boyların olduğu coğrafya "Matapim", bulunan halk da "Mata" olarak bilinmektedir. Bkz. A. Bingöl & İ. Üngör (2015). "İskender'in Rüyası: Persler", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 35, 32.

¹⁹ Ctesiphon'u Part kralları, İskit askerlerini teftiş yükünden kurtarmak için genellikle kışlık ikametgâh olarak kullandılar. Partların gücünü temsil eden Ctesiphon köyden çok şehir olarak kullanılmıştır. Nüfusu ve büyüklüğü köy için daha gelişmişlik göstermiştir. Part kralları tarafından devlet için çalışan binalar, mallar ve işin ehli sanatkarlar bulunmuştur. Bkz. Isidore of Charax. (1914). *Parthian Stations (An Account of the Overland Trade Route between the Levant and India in the First Century)*. (Çev.). Wilfred H. Schoff, Commercial Museum, Philadelphia, USA. s. 26.

²⁰ Eski Asur kraliçesi Semiramis'in kocası Ninus'un adını taşıyan şehirdir. Bkz. A. Marcellinus. (1935). *Les Dix-huit Livres De Son Histoire* (Ed.). Jeffrey Henderson, Harvard University Press, Harvard, USA. s. 361.

şehirlerden biri de Hemedân'dır. MÖ 6. yüzyılda, Medya başkenti Ekbatana olarak kaynaklarda geçmektedir. Hemedân'da Asurlularla ilgili tunç bir levha bulunmuştur. Bu levha, dönemin Asurluları hakkında belge niteliği taşımaktadır (Hauzinski vd., 2010: 64; Salvini, 1995: 46).

Asur Kraliçesi Semiramis,²¹ Babil'den Hemedân'a yol yaptırmıştır (Demir, 2020b: 171). Kraliçe Semiramis, Hemedân'a doğru geldiğinde Zagros Dağı'nın uçurumlarını görünce dağın çevresini dolanmak istememiş ve hemen Ekbatana'ya gitmek istediği için engebeli dik kayaları düzleştirip uçurumları düz hâle getirtmiştir. Böylece Hemedân'a giden kısa bir yol ortaya çıkmıştır. Hemedân'a ulaştığında krallık için saray yaptırıp, Alvand Dağı'nın altından geçen bir de kanal yaptırarak tepenin ardında bulunan gölden şehre su getirtmiştir (Bottero, 2005: 153).

MÖ 670 yılında Asurlular haberleşme yolunu genişletip, Akdeniz kıyılarını içine alarak Hemedân ve İran topraklarını, Anadolu'yu da geçerek dağlık bölgeleri haberleşme ağına katmıştır. Bu haberleşme ağı Asur Devleti yıkıldıktan sonra da kullanılmıştır (Demir, 2020b: 176).

Kraliçe Semiramis, Asur krallık döneminde başarılı bir yönetici olmuştur. Fırat üzerine köprü yaptırmış ve haberleşmeyi kolaylaştırmaya çalışmıştır. Media için ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla Zagros'ta bulunan yedi tane tepeyi ulaşılır hâle getirmiştir. Hemedân şehrini kurup görkemli bir saray yaptırmış ve dağlardan tüneller açtırarak dağdaki su kaynaklarından şehre su imkânı sağlamıştır. Kraliçe Semiramis, Asur Krallığı'nın güçlü ordusu ile Med ülkesi olan Ekbatana'ya kadar gelip gücünü göstermiştir (Bayrakdar, 2013: 322; Ragozin, 2022: 151). Onun yaptırdığı yollardan ve şehir için çalışmalarından dolayı Ctesias, Hemedân şehrinin Semiramis tarafından kurulduğunu yazmıştır (Ctesias, 2010: 124). Medler, Asurlulara, Asur değil "Athur" demişlerdir. Asurluların şehri olan Dicle ile Zap Suyu arasındaki alan da Asuristan yerine Asur olarak isimlendirilmiştir. Bu alanda; Asur, Nusaybin, Hemedân gibi yerler vardır (Aprim, 2008: 77). Asur Krallığı, etki alanı genişledikçe, Orta Doğu ve Akdeniz'in de güçlü devleti olmaya başlamıştır. MÖ 9. yüzyılda yerel uygarlıkların

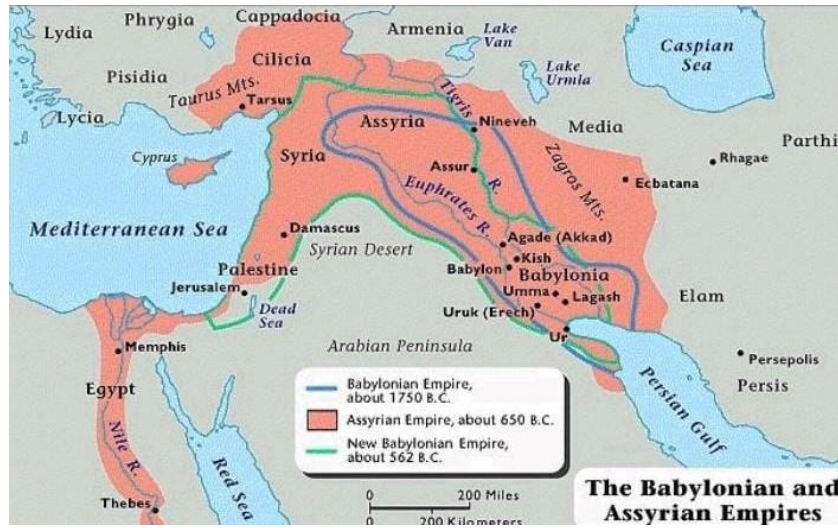
---

²¹ Kraliçe Semiramis, Hindistan'a sefer için krallık sınırlarını ve yollarını düzenledi. Nehrin etrafında odun olmadığı için karadan tekne taşıma işini Hemedân'da yapması gerekmektedir. Bkz. L.L Jones (2013). *King and Court in Ancient Persia 559 to 331 BCE*. Edinburgh University, Edinburgh, s. 126.

birçoğu Asur Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Asur'un hâkim olduğu coğrafya ise Akdeniz kıyıları, Hemedân, Kapadokya, Basra Körfezi'ne kadar genişlemiştir (Koroğlu ve Adalı, 2020: 14). MÖ 626 yılında Asur kralları Babil'i²² ele geçirince Babil ve Babil'e gelen Asurlular arasında çekişmeler yaşanmıştır. MÖ 615 yılında Hemedân'dan gelen Süryaniler bu çekişmelere dâhil olup Süryani İmparatorluğu'nu kurmuştur. Bu çekişmeler daha sonra onların devletinin de kısa sürede yıkılmasına neden olmuştur (O'brien, 2002: 39).

Mezopotamya'da başlayan çivi yazısı zamanla sınırlarını aşarak dağlık coğrafyalara kadar ulaşmıştır. Hemedân'da bulunan tunç levhada, Asur çivi yazısıyla "Asurlu bir kişinin serbest bırakılmasına" ilişkin bilgiler yer almıştır. Levhadaki yazının Asur çivi yazısı olması, bu yazının Hemedân'da tanındığını ve kullanıldığını göstermektedir (Salvini, 1995: 46). Asur Devleti, askerlik ve mühendislik alanlarına önem vermiştir. Asurlular, mühendislik ve askerî alandaki çalışmalarını özellikle Ekbatana'da yapmışlardır (Bottero, 2005: 156).

Asur İmparatorluğu'nun Mısır'ı kaybetmesi, yıkılmasını da kaçınılmaz hâle getirmiştir. Filistin'deki vasallarının ve Asur kralının ölümüyle isyanlar çıkmıştır (Blois ve Van Der Spek, 2008: 39). Medlerin ve Babillilerin ittifak kurarak saldırması ile Asur surları yıkılmıştır. Med ve Babilliler, Ninova şehrini almış ve bu sayede Asur Devleti'ne son vermişlerdir (Ragozin, 2022: 317).

²² Babil; Bağdat'ın şehri olup Nemrut tarafından inşa edilmiştir. Asur İmparatorluğu'nun başkentidir. Babil İmparatorluğu kurulduktan sonra Nebukadnezar tarafından şehir için imar faaliyetleri yapılmıştır. Bkz. Eutropius. (1797). *Historiae Romanae Breviarium*. (Çev.) John Stibling, D.D., Price Three Schillings and Sixpence, London. s. 107.

Harita 1.3. Asur ve Babil İmparatorluklarının Yayıldığı Coğrafyayı Gösteren Harita

Kaynak: (O’Neal, 2018).

Güçlü görünen Asur Krallığı MÖ 7. yüzyılda yıkılmasından sonra hâkimiyet alanları el değiştirmiş, Hemedân da Medlerin eline geçmiştir (Kuhrt, 2010c: 213). Asur İmparatorluğu’nun İran’daki etkisine son veren Dahhak,²³ Ekbatana şehrinde tıp ve ilaç alanında çalışmaların yapılmasını sağlamıştır (Altungök, 2016: 674). Asurlulardan sonra gelen Medler ve Persler, doğuda güçlü krallıklar kurarak hüküm sürmüşlerdir (Murphy, 1805a: 357). Batıda Ermenistan, doğuda Parthia, kuzeyde Hazar Denizi, güneyde ise İran tarafından sınırları çizilen Uzak Asya ülkesi Media’nın başkenti Hemedân olmuştur (Murphy, 1807: 349). Persler, Asya’nın hâkimiyetini aldıktan sonra büyük kıta, kralın malı olmuştur (Herodotus, 1942: 268).

Harita 1.4. Asur Devleti’nin Hâkimiyet Alanını Gösteren Harita

Kaynak: (Ragozin, 2022: 6).

Keyânîler, MÖ 10-8. yüzyıllar arasında İran’da varlığını gösteren bir devlettir. Keyânîler döneminde Gerdizi Humay, Hemedân şehri için imar çalışması yapmıştır. Keyaniler şahı Goştâsp döneminde Zerdüş, dinî lider olmuş ve Zerdüşlük dinini yaymaya başlamıştır. Bu din Medler tarafından kabul edilmiş ve Medlerin başkenti olan Ekbatana da

²³ Dahhak için zalim İran hükümdarı ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Yusuf Has Hacip. (2018). *Kutadgu Bilig*. (Çev.). Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 8.

Zerdüştlük dininin başkenti hâline gelmiştir (Altungök, 2016: 961; Yıldırım, 2012: 119-178). Göktürklerin Eftalitler ile yaptıkları mücadele sonucunda önemli bir ticaret yolunu hâkimiyeti altına almıştır. Bu hâkimiyetle Eftalitlere karşı üstünlük sağlanmıştır. Soğd şehrine sahip olmak, ekonomik refahı da beraberinde getirmiştir. Türkistan'ın güneyini kapsayan İpek Yolu koluna sahip olmuşlardır. Göktürkler; Horasan, Rey ve Hemedân dâhil olmak üzere Bizans ve Sâsâni sınırına kadar gelmiştir (Karadeniz, 2011: 211). Türkler, zaman zaman Fars ve Arap coğrafyasına da gelmiş ve burada iletişim kurulmuştur. Hazar Türkleri, Derbend şehrinin ötesinde Hemedân'a gelmiş, ardından burayı geçerek Musul coğrafyasına kadar gitmişlerdir (Özaydın, 2012: 475). Batılı tarihçilerin, Türk kavimi olarak kabul ettiği Şaman, diğer adıyla Magoi topluluğu, “Maglar” olarak da bilinmektedir. Herodotus'a göre “Magos”, Yunan tarihçilere göre “Magos/Magoi/Magi”, İran dili Farsçada ve Pehlevicede “Magû, Maguş, Mobeğ, Moğ”, Türkçede “Moğ, Muğ”, Med dilinde ise “Mag” olarak bilinen; “büyücülük”, “sihir” gibi ritüellerle uğraşan topluluktur. Ayrıca Med boyu olarak bilinmektedir. Turani bir boy olan Maglar, genellikle Hemedân ve Arak şehirlerinde varlıklarını göstermişlerdir (Bayrakdar, 2013: 81; Altungök, 2016: 674).

1.5. Hemedân'ın Tarih Boyunca Aldığı İsimler ve Bu İsimlerin Kaynaklarda Geçışı

İran, Eskiçağ'dan itibaren varlığını korumuş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İran için “Arian” yani İranlılar anlamındaki kelime kullanılmıştır (Bayrakdar, 2013: 72). Kaynaklarda, Med dönemi şehrin genelini kapsadığı için “Media, Medya” ifadesi kullanılmıştır (Bayrakdar, 2013: 125). Hemedân şehri de tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçlerde, şehrin adı değişime uğramıştır. Böylece şehrin adına yeni anlamlar da eklenmiştir. İncil'de Hemedân adı “Achmetha”, “Ahmeta” şeklinde geçmektedir. Yunan kaynaklarında ise Hemedân için, “Ecbatana”, “Acbatana”, “Agbatana” “Aqbatan” adları geçmektedir (Bayrakdar, 2013: 290; Rüstemoğlu, 2022: 356). MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında Hemedân için “Ekbatana”, bulunduğu konum için de “Ebyaz” isimleri kaynaklarda geçmiştir (Güfler, 2016: 192; Kut, 2019: 506). Yunan kaynaklarındaki “Ecbatana”²⁴ ifadesi, şehrin birçok yolun birleşiminde yer alması sebebiyle, yolun buluşma yeri anlamında

---

²⁴ Ekbatana ifadesi bazı kaynaklarda harf değişimine uğrayarak “Ektaban” ya da “Ekteban” olarak karşımıza çıkabilir. İfade edilen şehir tek bir yerin adıdır. Bkz. Y. Öztuna (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*. c. 1, Ötüken Yayınları s. 287-289.

kullanılmıştır (Sykes, 1915: 126). Kassilerin bulunduğu, Medlerin önemli devlet adamlarının toplanmak için kullandığı “*karkassi*” olarak adlandırılan yer, “*hengmetene*”, “*hamgmata*” yani toplanma yeri anlamına gelmektedir. Ekbatan olarak bilinen şehir daha sonraları ise Hemedân²⁵ olarak adlandırılmıştır (Frye ve Bosworth, 2007: 151; Zehtabî, 2010: 215). Hemedân; “*Amadane, Saru, Zinestan, Nazım*” olarak adlandırılrsa da en çok Hemedân ya da Hemedan isimleri kullanılmıştır (Rüstemov, 2022: 356).

Med dönemi başkenti olarak bilinen Hemedân; “*Higmetane*”, “*İkbatan*” olarak da adlandırılmıştır (Esmaeili, 2019: 49). Eski dönemlerde Medya şehrinin merkezi “*Hegmataneh*” iken, antik dönemde “*Ecbatana*”, “*ekbat’unu*”, “*ekbutä’nu*” olarak kaynaklarda geçebilmektedir (Behnam, 2008: 9). Şehrin adı, Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat’ın Ezra’sında ise “*Acmetha*”, “*Apocrypha*” ve “*Hangmatana*” olarak geçmektedir (Tevrat: Ezr/6:2).

Asur tabletlerinde Hemedân şehri “*Emdane*”²⁶ ya da “*Agmadana*” olarak geçmektedir. Ahameniş dönemi yazıtlarında “*Hekmetan*” ya da “*Hengmetan*” olarak adlandırılmıştır (Zehtabî, 2010: 271; Demirli, 2017: 914). Eski Farsça yazıt ve eserlerde Hemedân, “*Amadana*” ve “*Hagmatana*” olarak geçmektedir (Sykes, 1915: 126). Med merkezi Hemedân, “*Agmadana*” yani ‘Ak’ + ‘Mada’ (*Med*) ve ‘Na’ (*kent, yer*) kelimelerinden oluşarak, Med dilinde “*Beyaz Med Kenti*” anlamına gelmektedir. Med ve Elam dilinde “*Ağmada, Agmadana*” olarak da ifade edilebilir. Behistun Yazıtı’nda (Duyun Yazıtı) incelemelerde bulunan Batılı bilim insanlarına göre Pehlevicede “*Hagmatana*”, “*Hağmatana*”²⁷ yani ‘*Ham* (*birlikte, ile, beraber, bir yerde*) + ‘*gam*’ (*gitmek*) + ‘*stana/istan*’ (*yer, bir yer*) kelimelerinden oluşarak, çoğunlukla toplantı ve toplanma yeri anlamına gelen bir isimdir. “*Ham*” sözcüğü eski Türkçede “*hamu-qamu*” sözcüğüyle aynıdır. “*Ak*” kelimesine “*h*” harfi getirilmiş ve “*batan*” sözcüğü ile birleştirilmiştir. Türkçede ise “*matan*” şeklinde ifade edilmiştir. Med dilinde “*Agmata*”, “*Agmatana*” olarak ifade edilmektedir. Azerbaycan dilinde

---

²⁵ Hemedân şehri için “*A-man*” ifadesi de bulunmaktadır. Bkz. B. Ögel (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*. TTK Yayınları, Ankara, s. 314.

²⁶ Asur kralı I. Tiglatpalasar’ın çivi yazılı tabletinde “*Amadana*” olarak geçmiştir. Bkz. A. Bakır-F. Şenol. (2020). “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, c. 2, S. 3, 94.

²⁷ I. Dareios’un Persler ile ilgili bilgi verdiği Behistun Kitabesi’nde Farsçanın eski diliyle yazılmış bölümünde Hemedân için “*Hağmatana (Hangmatana)*” ifadesine rastlanmıştır. Bkz. T. Yazıcı (1998). “Hemedân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, s. 183.

“Aq” renk belirtmektedir. Herodotus’un *Historia* adlı eserinde “Akbatana” olarak bahsetmesi de, şehrin birinci kale duvarının beyaz renkte olmasıyla ilişkilendirilmektedir (Bayrakdar, 2013: 401; Rüstemov, 2022: 356). Herodotus dışında coğrafyacılar ve gezginler Hemedân için Elamca²⁸ “*Halmatan*”nı (Hal-mat-an) kullanmıştır. “*Hal*” vatan, yurt, “*Mat*” Med-Mad, “*an*” ise eski Türkçede kullanılan çoğul ekidir; Medlerin vatanı anlamını taşımaktadır (Zehtabî, 2010: 271). Hemedân şehir adının, toplanma yeri ya da ortanca şehir anlamalarında kullanılması, Babil yazıtlarına da yansımıştır. Babilliler Hemedân’ı “*Agamatanu*” (A-ga-ma-ta-nu), “*Agamtanu*”, “*Auagmatanu*” olarak yazmışlardır (Jackson, 1906: 150). Keldani dilinde “*Akhmatha*”, Asur dilinde “*Amadana*”, İbrani dilinde “*Acmetha*”, Pehlevi dilinde “*toplantı yeri*” ve “*yolların kesişme noktası*” olarak anlamlandırılmıştır. Batılı araştırmacılar, Hangmatâna’nın kelime anlamı için yaptıkları değerlendirmelerde “*Medlerin Kalesi*” anlamını çıkarmışlardır. Bunu açıklamaları ise şu şekilde olmuştur: “*Hag (ag)*” Med dilinde kale, “*mata*” Med demektir, “*nâ*” ise çoğul eki olarak kullanılmaktadır (Bayrakdar, 2013: 513).

Persler, Hemedân şehri için “*Hagmatana*”, “*Haqmatana*” “*Hakmatana*” isimlerini kullanmışlardır. Bu isim ise “*hikmet evi*” anlamına gelmektedir (Bayrakdar, 2013: 290; Rüstemov, 2022: 356). *Naboniddos Kroniği*’nde, “*Kyros, kral kenti ‘Agamtanu’ şehrine ilerledi*” ifadeleri yazılmıştır (Naboniddos Kroniği II. str. 1-4, Smith, 1924: 111). Ahameniş döneminde yaşamış Yunan asıllı hekim ve tarihçi olan Ctesias ise eserlerinde buradan, “*Ağbatana*”, “*Agbatana*”,²⁹ “*Agbavtana*” olarak bahsetmiştir (Ctesias, 2010: 218; Sarıkaya, 2015: 349). Pers sanatının incelenmesi sonucunda, eserlerde Hemedân için kullanılan “*Hamadhan*” ifadesine rastlamak da mümkündür (Barthold, 1984b: 130-132).

Sâsâniler, Hemedân’ı “*Dil-i Erranşahr*” olarak isimlendirmiş ve bu şehir Sâsânilerin kalbi, merkezi olarak önemini korumuş, yazlık başkent veya yaylak başkent olarak

---

²⁸ Elamların eski başkenti olan Hemedân “*Ekbatana*”, “*Ekmatan*” olarak adlandırılmaktaydı. Bkz. Y. Günaşdı & O. Özgül (2015). “MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi”. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, S. 35, 121.

²⁹ Metinlerde “*Akbaddana*” olarak da geçmektedir. Bkz. Henkelman, Wouter F.M. (2017). “Imperial Signature and Imperial Paradigm: Achaemenid Administrative Structure and System Across and Beyond the Iranian Plateau”, (Ed.). Bruno Jacobs & Wouter F.M. Henkelman & Matthew W. Stolper, *Die Verwaltung im Achamenidenreich*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 198.

nitelendirilmiştir (Bakır ve Altungök, 2014: 12). Hemedân şehri için kullanılan diğer bir ifadenin ise “*Med-i Bala*” olduğu bilinmektedir (Hafeziniya, 2017: 268).

Araplar bu şehri kaynaklarında, Arap alfabesiyle “*Hamadan*” ve “*Hamadhan*” olarak ifade etmişlerdir. Ermeni kaynaklarında ise “*Ahmatan*”, “*Hamatan*”, “*Hemetan*”, “*Ahmedan*” olarak geçmektedir (Bakır ve Şenol, 2020: 94; Frye ve Bosworth, 2007: 151-152). İslam coğrafyacılarından Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, eseri *Fütûhu'l Büldân*'da dönemin önemli olaylarını anlatırken, Hemedân için “*Hemezân*” ifadesini kullanmıştır. Hemedân'ın Batı İran'da bulunan bir şehir adı olmasının yanı sıra bu şehrin merkezine bağlı olan eyaletler için de Hemedân adı kullanılmıştır. Hemedân, Batı İran'daki şehir ve bu şehrin eyaletlerinin genel adı olmuştur (Belâzurî, 2013: 344; Hamevî, 1975: 410-413).

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİÇAĞLARDA VE GEÇ ANTİKÇAĞLARDA HEMEDÂN

2.1. Medler Dönemi Hemedân (MÖ 850-MÖ 550)

İran coğrafyasında kurulan devletlerin geçmişi, MÖ VIII. asır olarak bilinmektedir. Medler, Gutti ve Lubbi kültürünün üzerine kurulmuş bir medeniyettir. MÖ 2000 ve 3000 yıllarında var olan Guttiler ve Lubbiler, Medlerin atalarıdır. İran'ın Medler için kabile hâlindeyken yaşanabilecek bir coğrafya olması, Medlerin devletleşme özelliğinde etkili olmuştur. Asurluların Medlerin olduğu dönemde Hemedân'a sıklıkla akın yapması ve yağmalamada bulunması, İran'daki Ariyayi kabilelerinin birlik olmalarını sağlamıştır. Bu kabileler MÖ 726'da bir araya gelerek bir millet olma özelliği göstermişlerdir (Hafeziniya, 2017: 100; Rüstemov, 2022: 356). Herodotus, Medlerin farklı topluluklardan oluştuklarını belirtmektedir. Bu topluluklar; Busea, Paretaceni, Arizanti, Budii ve Magi topluluklarıdır. Medlerin kökenini oluşturan topluluklardan Magiler, Hemedân bölgesinde yoğun bir şekilde yaşamaktadır (Brosius, 2021: 56; Solmaz, 2013: 182).

MÖ 1000 yılında İran coğrafyasında etkili olan Luristan kültürü, gelişimi hakkında kesinlik olmamasıyla beraber Luristan ve çevresini etkisi altına almış, MÖ 835 yılında Medlerin Hemedân'da görülmesiyle birlikte, Luristan kültürü gelişme fırsatı bulmuştur. Medlerin bu coğrafyaya göç etmeleri, kültürlerinin gelişmesini sağlamıştır (Yıldırım, 2011: 61). Medler, Lulubi halkının doğu sınırında yer almıştır. İsimlerini duyurup varlıklarını gösterdikleri andan itibaren Asur'un gazabına uğramışlardır. MÖ 1000 yılı itibarıyla Asurlular, Med topraklarına karşı akınlar yapmıştır. Medler, bu akınlara karşı durmuş ve tarihte tanınmaya başlamışlardır. Med halkı, "Asyanikler" ve "Ön Turanlar" olarak bilinmiştir. MÖ 6. yüzyıl itibarıyla da kendilerini tam anlamıyla ispat etmişlerdir. Ön Medler, Matalar olarak bilinmiştir (Altı, 2013: 25). MÖ 9. yüzyılda Ari boyları İran'a göç etmiş; batıya Medler, doğuya Bahteriler, güneye Persler yerleşerek İran coğrafyasının etnik yapısını oluşturmaya başlamışlardır (Esmaeili, 2019: 47). Medler komşuları için Parthicus, Arabicus, Parthicus ve Adiabenicus gibi isimler kullanmışlardır (Hedrodian, 1969: 282). Medler 153 yıl boyunca İran'da hâkimiyet kurmuş ve Medce konuşmuşlardır (Öztuna, 1983: 288). Medler Hemedân'da Orta Demir Çağı'nı yaşatmış ve İran'ın kuzeybatısı, Urartu Devleti'nin bir parçası olma özelliği taşımıştır (Sancak, 2018: 85). Elam uygarlığının kuzeyinde olan İran coğrafyasının Hemedân şehrinde kurulan bu devlet, Asur'a karşı savunma yapabilmek için, kabileden "Diyako" ya da "Diyokes" olarak bilinen en yaşlı kişiyi lider olarak belirlemiştir.

Diyako ise buldukları coğrafya olan Hemedân'ı merkez olarak seçerek tüm Medlerin bir araya toplanmasını istemiştir. Bu toplanma, MÖ 645'te Diyako'nun oğlu "Ferurtiş" döneminde tamamlanabilmiştir (Hafeziniya, 2017: 167).

Medler, Babil metinlerinde "*Madai*", Pers metinlerinde "*Mâda*" veya "*Vada (Vata)*", Elam metinlerinde "*Mata*", Yunanlılarda ise "*Media (Medea-Medoi)*" olarak ifade edilmiştir. Medler, Manna kabilesi ve Ellipi uygarlıklarının devamı ya da mirasçısı olarak görülmüştür. İçine kapanık bir yapıda varlık göstermişlerdir. Med uygarlığının merkezi, Hemedân olmuştur. Hemedân, Medya Magna olarak bilinen yerdir (Topdemir ve Özsoy, 2013: 88; Altungök, 2015b: 21). Medler başta göçebe bir kabile iken, yerleşik hayata MÖ 7. yüzyılda geçmeye başlamışlardır. Medlerle birlikte Batı İran başta olmak üzere İran coğrafyasının çoğu yeri Medya olarak anılmaya başlamıştır (Altuğ, 2014: 22). Konargöçer olmalarının en büyük sebebi hayvancılıkla uğraşmaları ve otlakların bitmesiyle yeni yerlere gitme isteğidir. Yeni alanlar arasında İran coğrafyası Medlerin kurulması açısından uygun bir yer olmuştur. Medlerin, arkeolojik çalışmalar sonucunda Saka soyuna mensup olabilecekleri hakkında görüşler ortaya çıkmıştır (Altungök, 2012: 6). Medler, ilk olarak Ekbatana ve çevresindeki ilçeleri bir araya getirip organize etmiştir. Kısa süre sonra da bölgenin tamamına hâkim olmuşlardır. Zagros Dağı ve çevresinde "Bereketli Hilal", Babil'in karşısındaki Ekbatana ile birlikte verimli arazilerin olması, burayı Medler için uygun bir yer hâline getirmiştir. Medler, Dicle Nehri'nin doğusundaki dağlarda devlet kurarak, güçlü bir devlet olma yolundaki adımlarını Basra Körfezi'ne kadar taşımıştır (Robinson vd., 2020: 127; Sykes, 1915: 120-121; Beaulieu, 1989: 180). Göç sonucu geldikleri İran'da kendi benliklerini bozmak istememişlerdir. Fakat Med kabilelerinden, Asur yönetimi altına girmek isteyen ve bu isteklerini gerçekleştiren kabileler olmuştur. Geriye kalanlar ise Ekbatana'da kendi düzenini kurmuştur. Bu durum Asur kaynaklarında belirtilmiştir (Wiesehöfer, 2020: 31). Medler ordu ve saldırı konularında tecrübelidirler. Özellikle komşuları ile girdikleri mücadelelerde ve uğradıkları saldırılara karşı aktif bir dönem geçirmişlerdir. Asur'a karşı Babilliler ile birlikte hareket etmişler, fakat bu birlikten kazançlı çıkan, topraklarına toprak katan Babilliler olmuştur (Kuhrt, 2010c: 364). Bu ittifak Asur'un tüm başkentlerini yıkmıştır. Asur'un harabelerinin üzerine iki devletin egemenlikleri başlamıştır. Dicle'nin doğusunda, başkenti Ekbatana olan Med İmparatorluğu, batıda ise başkenti Babil olan Babil İmparatorluğu kurulmuştur (Blois ve Van Der Spek, 2008: 39).

Medlerin topraklarında Hemedân merkezli olan yer "*Medai Magna*", Tebriz merkezli olan yer ise "*Medai Atropatene*" olarak ifade edilmiştir (Altungök, 2012: 7). Medler

kuruldukları andan itibaren Ekbatana'ya özen göstermişlerdir. Ekbatana şehrine değerli mallar getirmişlerdir. Bu durum Medlerin Ekbatana'yı merkez seçmesinin doğruluğunu kanıtlar nitelikte olmuştur (Kuhrt, 2010c: 364). Medler, konargöçer bir topluluk olmaları ve Hemedân'a yerleşmeleriyle Babillilerle sınır komşusu olmuş ve bu sınır komşuluğu sonrası sorunlar ortaya çıkmıştır. Medlerin birlik olması, MÖ 614 yılında Babillilerin katkısıyla Asur'un yıkılması neticesinde gerçekleşmiştir. Devlet yapısının ve kabilelerin Med Devleti'ne bağlı, fakat kendi içinde yönetim hakkına sahip olmaları, Med Devleti'nin yönetiminin de kendine özgü hâle gelmesini sağlamıştır. Bu durum da Medlerin geniş coğrafyada hükmünün devamını sağlamıştır (Sevinç, 2014: 233-234). Strabon, Medlerin iki bölüme ayrıldığını yazmıştır. Krallığın başkenti Hemedân büyük bir kenttir; ikinci kısım da Medya'ya bağlı şehirlerin olduğu yerlerdir (Strabo, 1928: 303).

Med boylarından “*Busae*”, Fars dilinde “*Buza*”, Medlerin bir koludur. Fakat bu kolun İranlı olmadığı, sadece Medlerin merkezi Hemedân'da oldukları kabul görmektedir (Bayrakdar, 2013: 78). Turani bir boy olan Medlerin kolu Maglar da, Hemedân'da varlıklarını sürdürmüştür (Bayrakdar, 2013: 81). Asurlular, kaynaklarında Medler için “*ıtrak ülkelerin Medleri, doğunun güçlü Medleri, Bikni Dağları sınırlarındaki Medler*” şeklinde çeşitli ifadelerde bulunmuşlardır (Narçın, 2013: 334). Medlerle ilgili yazılı ilk bilgiye, Asur kralı III. Salmansar'ın kitabesinde ulaşılmıştır (İplikçioğlu, 1990: 86). Asur kralı III. Salmansar, MÖ IX. yüzyılda sefere çıkmış, bu seferde 27³⁰ Med şehrini vergi ile kendisine bağlamıştır (Dönmez ve Saba, 2019: 2). Asur-Med mücadeleleri sürerken Medler, Manneler ve Perslerle ittifak yapmış, Asurlulara karşı savaşmışlardır (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 103). Asurlular ve Medler arasındaki mücadele karşılıklı gelişen bir mücadele hâline gelmiştir. Asurluların amacı bölgenin topraklarının zenginliklerini ele geçirmek ve zanaatkârların kendisini ve yaptıklarını; yer altı maden ve işlemlerini; kereste, hayvan, tahıl gibi ihtiyaçlarını karşılayacak, ekonomik değeri önemli olan maddeleri kendi hâkimiyetlerine almaktır. Medler, Asur topraklarına saldırılarını genellikle, tek hamlede hücum düzeni aksine düzensiz akınlar hâlinde ve daha çok beklenmedik şekilde yapmışlardır. Bu bilgiler yazılı kaynaklar sayesinde ortaya çıkmıştır (Beldan, 2018: 7). Asur imparatoriçesi Semiramis, topladığı Asur ordusu ile

---

³⁰ Asur kralı, yaptığı seferler sonucunda 36 Med kabilesini kendisine bağlamıştır. Kaynakların sayısal verilerinde değişiklik olması mümkündür. Bkz. İ. Çıvgın & R. Yardımcı (2011). *İlkçağ Tarihi*, Maya Akademi, s. 103.

Medlerin şehri Hemedân'a kadar gelmiştir (Bayrakdar, 2013: 322). Medler, Babil İmparatorluğu'nun yıkılması ile tüm Asya'ya hâkim olmuştur. Bu andan itibaren Asya coğrafyasının yönetimi Medlerin eline geçmiştir (Strabo, 1854: 264).

2.1.1. Azzi Dahak (I. Dayauku-I. Deioces) Dönemi Hemedân (MÖ 700-647)

Med kralı I. Deioces, I. Fraotes'in oğludur. Baba ve oğul, özellikle kabileleri bir araya getirme ve tek hâkim devlet olma amacına ulaşmayı hedeflemişlerdir. Bu hedefin merkezi Hemedân olmuş, burayı kraliyete uygun hâle getirmek için bir çalışma yapılmıştır. Azzi Dahhak, mitolojik hikâyelerde de acımasız, zalim bir kral olarak geçmiştir. I. Deioces, casus desteğini oğlu II. Fraotes'e bırakmıştır. Bu sayede II. Fraotes de babasından aldığı gücü kullanmıştır (Altungök, 2016: 674; Briant, 2002: 25). Medler dağınık köylerde, merkezî bir otorite olmaksızın yaşadıkları için kanunsuzluk sürmektedir. Medleri bir araya toplayabilecek ve nizami bir düzene sokabilecek olan Deioces'tir. Deioces'in huzuruna soylu kişiler çıkabilmekteydi. Onun lider vasfına sahip olması bu durumu güçlendirmiştir. Deioces; Medleri tek bir ulus hâline getirmeyi başarmıştır (Herodotus, 1942: 55-58; Lissner, 2012: 74).

Medlerin ilk kralı³¹ hakkında Yunan, Latin ve Babil kaynaklarında farklı bilgiler yazılmaktadır. Fakat Avesta ve İran kaynaklarında geçen Azzi Dahak'ın³² (Asrâsyâp) tahta geçişi için MÖ 596, 593, 584 olmak üzere birçok farklı tarih ortaya atılmış, bununla birlikte 12, 22, 24, 28, 35 yıl gibi farklı sürelerde tahta kaldığına dair bilgiler verilmiştir (Bayrakdar, 2013: 286). Medlerde veraset yani tahtın babadan oğula, toruna geçmesi sisteminin, kansal bir düzenin olduğu bilinmektedir. Azzi Dahak (I. Dayauku) döneminde, krallığın merkezi olarak Hemedân kullanılmıştır. Mitolojik hikâyelerde, Deioces'in yaratık olduğu ileri sürülmüştür.

---

³¹ Bazı kaynaklarda, ilk Med kralının "Dejoses" olduğu yazılmaktadır. Başkenti, Hemedân olarak seçip bir tepe üzerinde tapınak yaptırarak kurduğu yazılmaktadır. Muhtemelen bu kişi I. Dayauku'dur (Azzi Dahak). Bkz. I. Lissener (2012). *Uygurluk Tarihi* (Çev.). Adli Moran, Nokta Kitap, İstanbul, s. 74.

³² Azzi Dahak, Fraort'un oğludur. "Dayokku" olarak da bilinen Azzi Dahak (I. Dayauku) Yunancada "Deyosos" olarak da anılmaktadır. Bkz. Y. Öztuna (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 1, Ötüken Yayınları, s. 288.

Resim 2.1. Azzi Dahhak'ın Mitolojide Efsanevi Yaratıklarla Savaşı

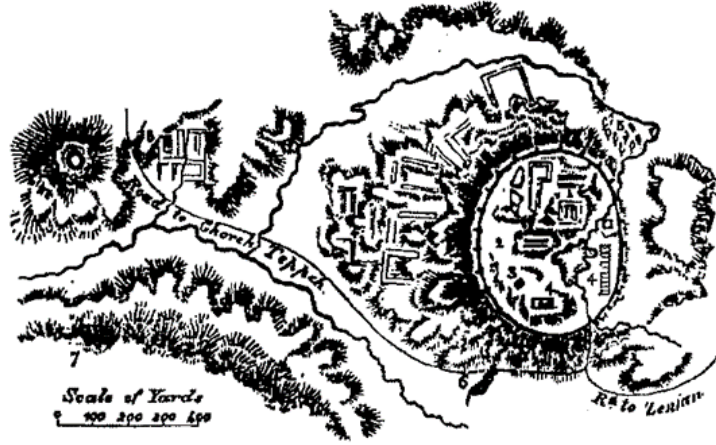
Kaynak: (Öztürk, 2018).

I. Dayauku (Azzi Dahak-Deiokes MÖ 2200-2150), ilk olarak krallığın kurulduğu yerin Azerbaycan da bulunan Râk şehri olmasına rağmen, başkenti değiştirip Hemedân yapmıştır. Şehrin planını kendisi düzenlemiştir. Şehrin etrafı iç içe geçirilmiş yedi daire olarak surlarla çevrilidir. Bu yedi daire farklı renklerle boyatılmış, bu çevrili yerde ihtişamlı bir saray ve ordu için yer yaptırılmıştır. Bu sebeple şehrin anlamı olan “*Medlerin toplanma yeri*” ifadesine de uygun hâle gelmiştir (Bayrakdar, 2013: 334; Lıssner, 2012: 74). Herodotus *Historia* adlı eserinde:

“birinci duvar beyaz, ikinci siyah, üçüncü parlak kırmızı, dördüncü donuk mavi beşinci reçine rengi, son iki duvar içinde biri gümüş, sonuncusu ise altın rengidir. En son iç sur kale de ise kral sarayı ve hazinesi bulunmaktadır.”

bilgilerini vermektedir (Herodotus, 2018: 58).

Medler toplanma yerini oluştururken önceliği Ekbatana'ya vermiş, bağlı diğer kentleri sonraya bırakmıştır. Amaç sağlam surlar yaparak şehrin koruma gücünü artırmak ve saldırıların önünü kesmektir. Sağlam surlar sağlam kalelerin yapılmasını sağlamıştır. Surların her biri diğerinin yukarısında olması koruma alanını da sağlamlaştırmıştır. En büyük sur, Atina ile eş değer görülmüştür. Dünyanın en güzel şehri olarak Hemedân seçilmiştir (Herodotus, 2018: 58).

Resim 2.2. I. Dayauku (Azzi Dahak) Döneminde Ekbatana Şehrinin Yerleşim Planı

Kaynak: (Bayrakdar, 2013: 514).

I. Dayauku, Ekbatana şehrini yaşanabilir hâle getirirken nüfusunun artışını sağlamış, şehrin ordu kuvveti yerini de Hemedân'ın doğusunda Musalla olarak bilinen tepenin üzerine yaptırmıştır (Günaltay, 1987: 106). Kaynaklarda Deiokes olarak da geçen I. Dayauku, Hemedân'ı kurduktan sonra 53 sene tahtta kalmıştır. Medleri kurnaz bir şekilde tek çatı altında birleştiren Deioces ölmüş, yerine oğlu Fraortis³³ (Fraotes/Phraortes) Med kralı olmuş ve sonrasında Perslere karşı sefer yapmıştır. Bu seferlerden sonra Persleri hâkimiyet altına almıştır (Kaya, 2020: 138). Perslere karşı zafer kazandıktan sonra 28 yıl tahtta kalmış ve Asurlularla olan savaşta ölmüştür (Hauzinski vd., 2010: 61; Zarghamee, 2013: 25).

2.1.2. I. Kyaksares (Siyakseres-Siyaksar-Cyaxares) Dönemi Hemedân (MÖ 625-585)

I. Kyaksares, Med şehri Hemedân'da bağımsız toplulukların kurulmasına öncülük etmiştir. MÖ 625'te Medlerin yaşadığı coğrafyada devlet niteliği olmayan topluluklardan oluşan askerî amaçlı yerleri ve küçük toplulukları bir araya getirmiştir. Medlerin kazandığı zaferler ekonomik gücü de beraberinde getirmiştir.

MÖ 653 yılında Med topluluğu Asur'a saldırmış, fakat aynı zamanda İskitler de Medlere karşı saldırıya geçince iki cephede savaş yaşanmıştır. Medler bu savaşı kaybedince

---

³³ I. Dayauku öldükten sonra yerine oğlu Hşathrita (Grekçe: Fraortes) geçmiştir. O öldürülünce yerine Vaşatra (Grekçe: Kyaksar) geçmiştir. Kaynaklarda, isimlerin yazılışlarında farklılıklar gözükebilmektedir. Bkz. Y. Öztuna (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 1, Ötüken Yayınları, s. 288.

MÖ 653'ten MÖ 624'e kadar geçen sürede İskitler, Med ülkesini yönetmiştir. MÖ 624'te Med kralı Siyaksares (Siyaksar-Cyaxares), İskitleri mağlup etmiş, Med kabilelerini toplayıp başkent Hemedân'da Med Krallığı'nı bir araya getirmeyi amaçlamış; bunun için ordu, silah ve birlik oluşturmuştur. Tek amacı, tek bir devlet hâlinde hüküm sürmektir. Kyaksares, ilk olarak İskit uygarlığını durdurup önemli bir başarı elde etmiştir. MÖ 612 yılında Asur Devleti'ne son vermiş, MÖ 590 yılında Urartu uygarlığının başşehri Tuşpa'yı işgal etmiştir. Böylece hem Yakın Doğu hem de Anadolu coğrafyasında büyük bir hâkimiyet sağlamıştır (Can, 2007: 192; Dandamayev, 1996: 37).

Bu dönemde Hemedân, kıymetli şehirler arasında bulunmaktadır. Hemedân, işlek ve zengin bir şehirdir (Pourmazaheri, 2016). Med kralı Siyaksares, Medleri daha güçlü hâle getirmek için Babillilerle birlik içinde olmuştur. Asur'u yenen bu ittifak, Asur'a ait olan toprakları kendi aralarında paylaşmıştır (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 104).

Med kralı Siyaksares, Asur'un başkenti Ninova'yı yıkmış ve yağmalamıştır. Sonrasında yönünü Sard şehrine çevirmiştir. Sard'ı kuşattıktan sonra yaşanan Güneş tutulması korkuya neden olmuş ve barış yapılmıştır. Asurlulardan sonra Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmuştur. Siyaksares'in Anadolu topraklarında hâkimiyet alanını genişletmesi, Lidya kralı Alyattes'i rahatsız etmiştir. O da Anadolu'da tek hâkimiyetin kendisinde olmasını istemiştir. Böylece Med ile Lidya Krallıkları arasında 5 yıl süren bir savaş yaşanmıştır. Bu savaşın nihai sonucu olarak Kızılırmak sınır kabul edilmiş ve savaş bir anlaşma ile son bulmuştur (Sivas, 2018: 132). Siyaksar'ın oğlu Astyages, babasının elinden krallığı almış ve Hemedân'da krallık tahtına oturmuştur (Lissner, 2012: 74).

2.1.3. Astyages Dönemi Hemedân (MÖ 564-550)

Med hanedanının son hükümdarı Astyages (İştumegu), Kyaksares'in oğludur. Aile üyeleri siyasi evlilikler aracılığıyla sürekliliğini sağlamaya çalışsa da başarılı olunamamıştır (Öztuna, 1983: 288). Kız kardeşini Babil imparatoru ile evlendirmiş, kendisi Lidya prensesi ile evlenmiştir. Astyages son olarak, kızını da Pers kralı I. Kambyses ile evlendirmiş; bu evlilikten dünyaya gelen torunu II. Kyros, Pers tahtına geçtiğinde dedesi Astyages ile savaşmıştır. II. Kyros, Medlere karşı Medlerin vasalları arasında bir ayaklanma çıkmasını teşvik etmiştir. Yaptığı bu politikayı Astyages'in ordusunda da uygulamış ve Astyages kendi ordusuna esir düşmüştür. Ordu, Astyages'i II. Kyros'a teslim etmiştir. II. Kyros ise Medlerin hâkimiyetine son vermiştir (MÖ 555). Savaşın sonunda başkentleri Ekbatana, Perslerin eline geçmiş ve Medlerin yıkıldığı kesinleşmiştir (Bingöl ve Üngör, 2015: 33; Sarıkaya, 2012: 44;

Beaulieu, 1989:241). Kraliyetin bulunduğu Ekbatan şehri, içinde bulunan tüm zenginlikleriyle ele geçirilmiş ve hazine Pers şehrine götürülmüştür. Med kralı Kyaksares ve Astyages isimlerinin; Babil tarihî kaynakları, Tarihçi Herodotus ve diğer tarihî kayıtlarda bulunması bu bilgileri desteklemektedir (Herodotus, 2018: 26; Kuhrt, 2010c: 363; Beaulieu, 1989:108).

Strabon, Herodotus, Xenophon ve Tevrat'ta bu konuyla ilgili yazılan bilgilere göre Kyros (Cyrus), Med Krallığı'nı hâkimiyeti altına alınca Ekbatana'yı merkez olarak kullanmaya devam etmiştir. Med krallarının kullandığı ünvanları Pers kralları da kullanmıştır (Bayraktar, 2013: 543). Çünkü Medler kendilerinden sonra gelen krallıkların zeminini oluşturmuşlardır. Persler, Medlerin devlet geleneğini devam ettirmiştir (Briant, 2002: 24). Medler, krallıkları döneminde sınırlarını, batıda Fırat, Küçük Asya; güneyde Fars Körfezi; kuzeyde Ceyhun; doğuda Hindistan'a kadar genişletmişlerdir. Elde edilen bilgilere göre sınırları 12.675 km'dir (Hafeziniya, 2017: 228; Woodcock, 2006: 140). İran'da ve Hemedân'da neredeyse 150 yıl boyunca Medler vardır. MÖ V. yüzyıl başlarında Medler ve Persler arasındaki savaşlar Med Savaşları olarak bilinmiştir (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 102). Medler bölge kültürü içerisinde İran'daki boylar tarafından “*güçlü Medler*”, “*doğunun güçlü Medleri*”, “*uzak Medler*”, “*Bikni Dağı sınırındaki Medler*”, “*uzaktaki ülkelerin sahibi Medler*” olarak bilinmektedir (Sezer, 2018: 20)

Medlerin başlangıcı I. Deiokes (MÖ 728-MÖ 675) ile olmuş, Fraotes (MÖ 675-MÖ 623) döneminde büyüüp imparatorluk hâline gelmişlerdir. Syaksares (MÖ 623-MÖ 585) döneminde imparatorluğun en parlak dönemleri yaşanmıştır. Astyages (MÖ 585-MÖ 550) döneminde ise İmparatorluk sona ermiştir (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 101).

Harita 2.1. Medlerin ve Perslerin Bulunduğu Yeri ve Coğrafi Yakınlığını Gösteren Harita

Kaynak: (Bauer, 2013: 439).

Resim 2.3. Hemedân'da Bulunan, Medlerin Son Kralı Astyages'e Ait Olduğu Düşünülen

Kral Başı

Kaynak: (Holland, 2007: 203).

2.2. Persler (Ahamenişler) Dönemi Hemedân (MÖ 559-MÖ 330)

Persler (Ahamenişler), adlarını MÖ 700-675 yıllarında Akamenos (Akamenes) adındaki hükümdarlarından almışlardır. Bu isim daha sonra kaynaklarda geçmemektedir. Perslerin tarihteki liderliği MÖ 7. yüzyıl olarak bilirse de yazılı kaynaklar ilk olarak MÖ 6. yüzyılda Perslerin adından bahsetmiştir (Altı, 2013: 34; Lissner, 2012: 76). İran'da devlet kuran Persler, kendilerini tanıyan devletler tarafından “Parsa”, “Parşua”, “Pers”, “Fars” olarak çeşitli isimlerle bilinmektedirler (Arslan, 2010: 5). Asur kaynaklarına göre, MÖ 9.

yüzyılda İran'daki Medler ve Mannaların bulunduğu coğrafyanın arasında kalan, “Parsu”³⁴ olarak bilinen şehirde yaşamışlardır (Wiesehöfer, 2001: 1). Eski Asur yazıtlarında “Parahše” olarak ifade edilmiş, Geç Asur ve Babil yazıtlarında ise “Parsumaš/Parsua” olarak belirtilmiştir (Strootman ve Versluys, 2017: 2017). Yahudiler ve Yunanlılar Perslerden “Medler” olarak da bahsetmişlerdir (Blois ve Van Der Spek, 2008: 41).

Ahameniş döneminde Hemedân “Medlerin şehri”, “Medlerin ikametgâhi” olarak bilinmektedir (Tuplin, 2008: 260). Medlerden kalan Ekbatana Kalesi; Medlerin hazinesini koruduğu gibi Ahamenişlerin de hazinelerini korumak için kullandıkları yerdir. Krallıkların en güçlü ve görkemli kalesi olma özelliğini barındırmaktadır (Barthold, 2022: 144). Ahamenişler, Medlerden kalan toprakları korudukları gibi kendi topraklarını da korumak için özen göstermişlerdir. Himayelerine aldıkları Hemedân, Sardes, Baktırya, Babil, Susa, Memphis ve Pasargadae gibi şehirlerin düzenlenmesine katkıda bulunup, buraları önemli merkezler hâline getirmişlerdir. Buralar Ekbatana, Babil ve Susa krallarının farklı zamanlarda mevsimsel göç amacıyla kullandığı şehirler olmuştur. Bu şehirlere sarayların yaptırılmasıyla hazine ve arşiv güvende kalmıştır. Batı Anadolu’da Sardes, güneyde Memphis, doğuda Baktırya, Ahamenişlerin otoritesi için önemli konumlar olmuştur. Ayrıca kudret göstergesi olarak önemini korumuştur (Briant, 2002: 84).

Persler MÖ 6. yüzyılda (MÖ 550 yılında) Med yönetiminden ayrılarak Hemedân’ı kuşatmış ve Anşanları Hemedân’a yerleştirmiştir. Medler artık Perslerin egemenliğine girmiştir. Önceden Medlerin olan yerler, artık Perslerin hâkimiyeti altındadır. Pers İmparatorluğu, Pers Körfezi’nin (Kızıldeniz) güney kıyısına kadar olan coğrafyada varlığını sürdürmüştür (Root, 1979: 34). Medler ile Persler arasındaki çatışmalar, Ekbatana’nın 650 km güneyinde yaşanmıştır. Bu çatışmalar sonucunda Medlerden ilk alınan yer Ekbatana olmuştur (Sánchez-Gracia ve Farrokh, 2020: 10). Persler, hem büyük hem de çok uluslu bir kimliğe sahip olmaları nedeniyle, dünyada sayılı devletler arasında yer bulmuştur. Satraplık sistemini,

---

³⁴ Pars ya da Fars olarak bilinen isim ilk defa Asur kaynaklarında “Parsuvaş” ya da “Parşuamaş” olarak geçmektedir. I. Dareios’un Ahameniş Kitabelerinde “Ben Parslyım”, Büyük Kyros için Babil kaynaklarında “Perse Şah” ifadelerine denk gelinmiştir. Grek ve Roma dönemi kaynaklarında “Persikon”, “Persis”, “Persicus” olarak kaynaklarda ifade edilmiştir. Sâsâni döneminde Pars ismi “İranşehr” olarak kullanılmış, Nâme-i Tenser “Eran”, Mani metinleri ise “Persis” olarak ifade etmiştir. Bkz. *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân (Erdeşîr-i Bâbekân Destanı)*. (2021). (Çev.). Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 23.

Asur Devleti'ndeki gibi devam ettirmişlerdir. Asur, Babil ve Pers geleneğinde saray yüksek yerde bulundurulmuştur (Gilmore ve M.A., 1888: 41; Öncü, 2021: 230).

Persler, Hint-Avrupa ailesindedir. Dil olarak eski Farsça konuşan Ahamenişler kendilerine uygun bir dil oluşturarak Akadcadan ayrılmışlardır (Kuhrt, 2010c: 356). Ahameniş hanedanı kaynaklarda “*Ahameniş*”, “*Hahameniş*” ve “*Ahemenes*” (Yuananca) olarak geçebilmektedir (Öztuna, 1983: 289).

Akamenes'ten sonra Teispes, I. Kyros³⁵ (I. Sirüs), I. Kambyses (I. Kambis) ve II. Kyros³⁶ (II. Sirüs) krallık yapmıştır (Lissner, 2012: 76). II. Sirüs'ten sonra Teispes (Chişpiş)³⁷ tahta geçmiştir. Elamların zayıflaması ile Teispes, Anzan'ı gasbederek Anzan kralı olduğunu ilan etmiştir. Teispes (Siehpiş),³⁸ Pasargad³⁹ hanedanlığının başına geçerek hanedanlığın atalarından sonra önderi olmuştur. Hemedân pazarında satılmış olan, İran'ın eski diliyle yazılmış Persçe altın bir plaka üzerinde bulunan yazıtta ve İran'da Kirmanşah ile Hemedân yolu arasında bulunan Behistun Yazıtı'nda (Duyun Yazıtı) bu durumdan bahsedilmiştir. Teispes ilk olarak Elam Krallığı'nın ortadan kalkmasıyla Pers boylarını bir araya getirmiş ve sınırlarını genişletmiştir (Özdizbay, 2018a: 58).

Anzan kralı Teispes, ölmeden önce toprakları iki oğlu arasında paylaşmıştır. Oğullarından büyük olan Ariaramna'ya Fars bölgesini vermiş ve Ariaramna, Fars bölgesi kralı olmuştur (MÖ 640-615). Küçük oğlu I. Kyros ise Ahamenişlerin de ilk vatani olan Parsumaş'ın kralı olmuştur (MÖ 640-615). I. Kyros ülke genelini kontrolü altına almaya çalıştığı sırada Medlere vergi ile bağlı olan bazı şehirler, yeni hükümete alışamadığı için Perslere isyan etmiştir (Watson, 1853: 9). MÖ 625 yılında Medler Parsumaş'a saldırınca, krallıkta bulunan ganimet, Medlerin toprakları olan Hemedân'a götürülmüş ve Persler

---

³⁵ Yunanca Kyrios adı, Ermenicede “*Gur*” ya da “*Giür*” olarak bilinmektedir. Bazı kaynaklarda ise “*Küjan*” olarak yazılmıştır. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (2000). (Çev.). Hrant D. Andersyan, TTK Yayınları, Ankara, s. 23.

³⁶ II. Sirüs (II. Kyros) Pers İmparatorluğu'nun başlangıcı olarak gösterilir. Bkz. I. Lissener (2012). *Uygurlık Tarihi* (Çev.). Adli Moran, Nokta Kitap, İstanbul, s. 76.

³⁷ Teispes için bazı kaynaklar Akhemeniş'in oğlu ve halefi olduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Ş. Günaltay (1987). *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, c. 1, TTK Yayınları, s. 128. Bazı kaynaklar ise Teispes'in Akhemeniş'in torunu olduğu ve Ahamenişlerle ilgili bilgilerin, bulunan bir Persçe yazıtta altın plakada olduğu bilgisini vermiştir. Bkz. A.E. Özdizbay (2018). *Eski İran Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, İstanbul, s. 58.

³⁸ Y. Öztuna (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 1, Ötüken Yayınları, s. 289.

³⁹ Pasargard, Ahamenişlerin “*Perslerin kamp yeri*” anlamında kullandıkları kalelerinin olduğu yerin adıydı. Bkz. I. Lissener (2012). *Uygurlık Tarihi* (Çev.) Adli Moran, Nokta Kitap, İstanbul, s. 76.

Medlerin eyaleti durumuna gelmiştir (Durmuş, 2018: 15-16). I. Kyros'un ardından yerine oğlu I. Kambyses geçmiş ve Medlerle akrabalık bağıyla dostane ilişkiler kurulmuştur (Durmuş, 2018: 15-16).

Ahameniş sülalesinin üyelerinden Ariaramnès, Ahameniş krallarından II. Kyros'un büyük büyükbabası olarak kayıtlara geçmiş, fakat bu bilgi kesinlik kazanmamıştır. En bilinen gerçek, Ariaramenes'in Ahamenişlerin ismi geçen bir üyesi olduğudur (Vallat, 2011: 279). Persler, kurulduğu coğrafyaya yenilikler de getirmiş, kamu hizmeti modelinde çalışmalar ve festivaller düzenlemiştir. Valiler ve ordu komutanları, kral ve kralın yanındaki kişiler tarafından gözetlenmiş, herhangi bir aksilik krala rapor edilmiştir. Kralın gözü her daim bu yöneticilerin üzerinde olmuştur (Dandamayev, 1996: 47).

Ahamenişler, İran tarihinde en geniş sınırlara ulaşan imparatorluk olma özelliğini taşımaktadır. Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılan Persler, doğuda Pamir; kuzeyde Seyhun ve Aral; batıda Libya ve Sudan; güneyde ise Arabistan coğrafyasına kadar ulaşmıştır. Ahamenişlerin topraklarının toplam uzunluğu yirmi beş bin kilometreyi bulmuştur (Hafeziniya, 2017: 229).

2.2.1. II. Kyros (Cyrus-Keyhüsrev) Dönemi Hemedân (MÖ 559-529)

Med kralının kızı Mandana (Argoste) ile Pers kralı I. Kambyses'in evliliğinden MÖ 6. yüzyılda II. Kyros dünyaya gelmiştir (Özdizbay, 2018a: 58). Medlerin boyunduruğu altında yaşayan Persler, MÖ 549-550 yıllarında mevcut düzene karşı gelerek ayaklanma başlatmış ve Medlerin yıkılmasıyla kendi benliklerini ortaya çıkarmışlardır. Persler, Medlerin devamı olarak görülmüştür. Persler, Medler yerine kendilerinin kraliyet soyunun Ahamenişlerden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Persler, Medleri yıkmadan önce “*Anşan*” olarak bilinmektedir. II. Kyros (Keyhüsrev),⁴⁰ Med kralını ve Med şehri Ekbatana'yı ele geçirmiştir. II. Kyros kendi düzenini oluştururken Persleri İranlı, kendisini İran kralı, Medleri ise kendisine bağlı bir beylik ilan ederek önceki durumun tersini yapmış ve idarenin kimde olduğunu göstermeye çalışmıştır (Axworthy, 2016: 27). Kyros, tüm kabileleri bir araya getirerek Pers birliğini

---

⁴⁰ II. Kyros için kaynaklarda farklı yazılışlar vardır. II. Kuraş ya da Keyhüsrev olarak yazılabilmektedir. Keyhüsrev çoğunlukla Med kralları için kullanılan bir tabirdir. “*Kay*” veya “*Key*” sözcüğünün Altayca yani Türkçe olduğuna dair ifadeler mevcuttur. Behistun Yazıtı'nda da Med dili ile yazılan kısımda “*Key*” kelimesi kullanılmıştır. Med dilinde krallar için kullanıldığı ve Turani bir kelime olduğu hakkında bilgiler vardır. Bkz. M. Bayrakdar (2013). *Medler ve Türkler*. Akçağ Yayınları, s. 135-136.

oluşturmuş ve geniş bir toprak hâkimiyetini elinde bulunduran, düzenli bir organizasyona sahip olan Medlere karşı durarak gücünü göstermiştir. Kyros bu ayaklanmayı gerçekleştirdiği sırada Kara adıyla düzenlediği ordudaki süvari bölükleri, Perslerin en kuvvetli gücü hâline gelmiştir (Karakoç, 2014: 14).

Med kralı Astyages, ordusuyla birlikte Pers (Anşan) kralına karşı ilerlemiş, Astyages isyan edip ordusuyla saldırıya geçince Med ordusundaki birlik bozulmuştur. Böylece II. Kyros'a esir düşmüştür. Persler savaşta galip gelince Ekbatana'ya doğru yürüyerek, altın, gümüş, tüm hazineyi ve orduyu alıp şehirleri Anşan'a götürmüştür (Beldan, 2018: 10).

Astyages'in II. Kyros'a saldırmasının nedeni olarak; II. Kyros'un Sus şehrini alarak Perslerin topraklarını genişletmesi ve imparatorluğun toprak sayısını artırması görülebilir (Kuhrt, 2010c: 367). Astyages, II. Kyros'a karşı yürüyüşe geçmiştir (Kaya, 2020: 236). Bu sayede II. Kyros, MÖ 550'de Medleri kendi himayesine alarak ikiliği bitirip, Hemedân'da tek devlet olarak devam etmiştir (Narçin, 2019: 26). Perslerin güçlü rakibi, III. Babil İmparatorluğu'nun son kralı olan Nabonid'in (II. Nabukadnezar, MÖ 555-539) krallığı döneminde gerçekleşen olayların anlatıldığı, "*Nabonid Tarihi-Kroniği*" olarak bilinen eserde; "*Kyros'un Medleri yenilgiye uğratıp Ekbatana'ya hâkim olduğu zaman Medlerden kalma gümüş, altın, mallar, krallığa ait mülk, mücevher gibi kıymetli çok miktarda malı ele geçirdiği*" yazmaktadır (Jursa, 2015: 46-47; Naboniddos Kroniği II. str. 1-4, Smith, 1924: 111).

II. Kyros, Medleri kontrol altına aldıktan sonra kademeli olarak Persleştirerek asimilasyonu uygulamaya koymuştur. İşe Pers dilini yerleştirmeye başlamıştır. Medler bu durumu ilk aşamada kabul etmeyip isyan etseler de II. Kyros'tan sonra da devam eden Med isyanları bastırılmış ve Persleştirme politikası devam etmiştir. Perslerin kralı ilan edilen II. Kyros, Astyages'in şehri olan Ekbatana'da kendisine yeniden bir düzen kurmuştur (Kaya, 2020: 119).

II. Kyros, tahtının ilk on yılını batı seferleri ile geçirmiştir. Med hazinesinden sonra zenginliğini çoğaltmak için Küçük Asya'ya gelerek Lidya, Fenike ve Yahudiye'yi topraklarına katmıştır (Axworthy, 2016: 28). MÖ 490'da İran'a karşı İyon isyanı gerçekleşmiştir. İsyân bastırılmış ve fetihler Yunanistan'ın arkasına kadar devam etmiştir.

Lidya Sardes'in⁴¹ alınması ile İyonların büyük deniz gücüne de sahip olunmuştur (Thucydides, 1950: 10). II. Kyros, Lidya Krallığı'na son verirken bu savaştan kaçabilen İyonyalılar, Sicilya'da koloni kurmuşlardır (Thucydides, 1900: 468). Bu süreç içerisinde II. Kyros Ekbatana'ya dönerken, yanında Lidya kralı Kroisos da vardır. Kaçmaması için ağır önlemler alınmıştır. Fakat yaşanan doğa olayını tanrıların işareti olarak yorumlayan II. Kyros, Hemedân yakınlarında olan Berene şehrini, güvenlik önlemlerini alarak Kroisos'a vermiştir. Bu durum II. Kyros'un tanrılara karşı sorumluluğunu yerine getirdiğini gösterirken, aynı zamanda yakınında tuttuğu Kroisos'u da kontrol etme isteğini ve herhangi bir olumsuzluk durumunda, müdahalenin kolay ve daha çabuk olacağını düşündüğünü göstermektedir (Karatekir, 2018: 15).

MÖ 546'da II. Kyros, Lidya Krallığı'ndan kalan hazine ile Babil, Baktırya,⁴² Sakai ve Mısır'a yapılacak seferlerin hazırlığı için Hemedân'a geri dönmüş, ordusu ise Batı Anadolu'da seferlere devam etmiştir. Pers sınırları bununla da kalmamış, Lykia'ya kadar genişlemiş ve Persler, Akdeniz'e kadar gelmiştir. II. Kyros, seferlerin yönünü güneye çevirerek uygun koşulları sağlamıştır (Beldan, 2018: 12; Sarıkaya ve Arslan, 2017: 79).

Harita 2.2. Pers (Ahameniş) İmparatorluğu'nun Sınırlarını Gösteren Harita

Kaynak: (Waters, 2021: 113).

⁴¹ Sardes; Ahameniş dilinde Sparda olarak anılan eyalettir. Kaynaklarda Sparda ya da Sparta olarak geçmektedir. Bkz. E. Schwertheim (2008). *Antik Çağda Anadolu* (Çev.). Nuran Batu, Kitap Yayınevi, s. 39.

⁴² Baktırya; Perslerin sınırları içerisindedir. Perslerin Doğu Asya'daki önemli kollarından biridir. Bkz. Ctesias. (2011). *On India*. (Çev.). Andrew Nilhos, Bloomsbury, London-New Delhi-Sydney, s. 24.

Batı Anadolu coğrafyasının daha önce bilmediği şehirlerden Hemedân'ın başkent olması ve imparatorluğun buradan yönetilmesi zor olacağı için Hemedân'a uzak olan coğrafyalar merkezden görevlendirilen valiler tarafından idare edilmiştir. Anadolu coğrafyası; Kilikya, Kapadokya, Sparta ve Daskyleion⁴³ (Ergili) olarak dört büyük eyalete ayrılmıştır. Bu eyaletlerin başında görevli valiler bulunmaktadır. MÖ 5. yüzyıl sonlarında toprakların genişlemesiyle bu eyaletlerin sayısı artmıştır. Bunlar; Kilikya, Kapadokya, Lidya-İyonya, Karya, Hellespontos Frigyası olarak yönetilen eyaletler arasına girmiştir. Valiler, merkez Ekbatana'ya bağlı idareci görevini üstlenmişlerdir (Narçin, 2019: 38). Valiler gittikleri bölgenin idaresinden sorumlu olduğu kadar, asayiş ve ekonomisinden de sorumlu olmuşlardır (Sivas, 2018: 137). Lidya'daki vergileri toplayarak Ekbatana'ya getiren bir görevli, “*satrap (satrapes)*”⁴⁴ atanmamıştır. Batı Anadolu'ya görevlendirilen Med kökenli görevliler “*satrap*” ünvanına sahip olmamışlardır Bu durum, Med kökenli kişiler atandıktan sonra da değişmemiştir. (Kaya, 2020: 245).

Ahamenişlerin Anzan (Ansan) Krallığı olarak bilinen dönemi, 145 yıl sürmüş ve imparatorluk zamanı başlamıştır. İlk olarak Ekbatana, sonra Elam Devleti'nin başkenti olan Sus şehri başkent olarak kullanılmış ve ileriki zamanlarda II. Kyros, başkenti güneydoğuya, Pasargad şehrine taşımıştır. Daha sonra başkent tekrar Ekbatana olmuştur. II. Kyros'un toprakları büyüyerek Yakın Doğu coğrafyasına yaklaşmıştır (Öztuna, 1983: 289).

II. Kyros, MÖ 530 yılından önce, İskit (Saka) Devleti ile çok ilgilenmiş, onların savaş stratejilerini ve yöntemlerini öğrenmiş, saldıracağı zamanları buna göre belirlemiştir (Zarghamee, 2013: 389). Pers kralı, İskitleri itaat altına almaya çalışmış fakat İskitler itaat altında olmaktansa savaşmayı tercih etmişler, savaşmaktan kaçmamışlardır (Watson, 1853: 8).

---

⁴³ Sardes'in kısa sürede alınmasının ardından; Lidya'nın elinde bulunan şehirler Perslere geçmiştir. İyonya şehirlerinin Perslerin eline geçmesiyle birlikte, Persler Anadolu'daki Grekler için yönetim değişikliği yaşanmasına neden oldu. İdare merkezi olarak Sardes (Sart-Sard-Sparta) ve Daskileion (Ergili) olmak üzere iki eyalete bölündü. İyonya ve Aiolya bu eyaletlere bağlanan şehirler oldu. Bkz. E. Memiş (2009). *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*. Çizgi Kitabevi, s. 52.

⁴⁴ II. Kyros'un valileri için yazılı belgelerde satrap olarak bahsedilmemiştir. “Satrap-Satrapes” kelimesi Yunanca ve Latince “hypparkhos, strategos, arkhon, praefectus, praetor” kelimeleri de kaynaklarda vali anlamında kullanılmaktadır. Yunanca ve Latince yazılan eserlerde Pers valileriyle ilgili bilgi verilirken, “sartapes-satrap” kelimesi de kullanılmıştır. Bkz. M.A. Kaya. (2020). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II-Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul, s. 245.

II. Kyros, Orta Asya'ya tekrar sefer düzenlemiş ve Persler Orta Asya'da istedikleri hâkimiyeti sağlayamamış, yenilginin sebepleri konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. II. Kyros ele geçirdiği topraklarda uyguladığı eyalet sistemini, Orta Asya'da hâkimiyeti altına aldığı topraklarda da uygulayarak varlığını kalıcı hâle getirmek istemiştir. Bu dönemde eyalet sistemine ayrılan topraklar, merkez olan Ekbatana, Med eyaleti olarak değerlendirilmiştir. II. Kyros ölmeden önce de oğulları arasında eyalet yönetimi için görevlendirme yapmıştır (Karatekir, 2015: 78). II. Kyros, döneminden bahsettiği mühürde kendisinden şöyle bahsetmektedir:

“Ben Kyros’um, büyük kral, güçlü kral, Babil’in kralı, Sümer ve Akad’ın kralı, dünyanın dört bucağının kralı, Anşan’ın kralı, büyük kral Kambyzes’in oğlu, Anşan’ın kralı, Büyük Kral Kyros’un torunu, Anşan’ın kralı, büyük kral Teispes’in torununun çocuğu, ölümsüz kral ailesinin bir ferdi. Ölümsüz kral ailesinin bir ferdi.” (Casabonne, 2012: 187).

Bu ifadeler krallığın kendisinden önce de soylu olduğunu ve onun kralların yetiştiği soyun bir ferdi olduğunu göstermektedir. O, krallığın hâkim olduğu toprakların da kendisinin olduğunu silindir mühründe yazmıştır (Casabonne, 2012: 187). Mühürde ve kitabede karşılaşılan ifadeler, Kyros’un büyüklüğü ve yüceliği olmuştur. Kyros, kendisinin dünyanın büyük kralı olduğunu belirtmiş ve meşhur yüceliğini övmüştür (Von ve Dassmann, 1950: 158).

II. Kyros, eşini kendi bağlı olduğu hanedandan seçmiş ve aynı zamanda Mısır hanedanından kendisine firavunun kızını alarak, oğlu II. Kambyzes’in (Kambiz-Kambuziya)⁴⁵ Mısır fethini kolaylaştırmıştır (Öztuna, 1983: 289). II. Kyros, tahtını sağlamlaştırdıktan sonra bir yılın yedi ayını çeşitli yerlerde; kışı Babil’de, ilkbaharın üç ayını Susa’da, yazın iki ayını serin olan Ekbatana’da geçirmiştir. Böylece II. Kyros, tüm seneyi yaz mevsiminde, kendisine uygun şekilde sıcak ortamlarda geçirmiş oluyordu. Halk, II. Kyros’u çok sever ve ona saygı gösterirdi. Krallarına hediye verir ve kral hediye kabul edince hayatlarında güzellikler olacağına inanırlardı. Kral da halkının eksiklerini giderir, hep iyi durumda yaşamalarını sağlardı (Ksenophon, 2007: 288-289). II. Kyros, devlet işlerini çoğunlukla Ekbatana’da görmüştür. Arşivin Ekbatana’da olması ve kararların o arşivde saklanması da bu bilgiyi desteklemektedir. Arşiv şehri olarak Ekbatana kullanılmış, diğer şehirlerde de karar alınmış olsa o kararın belgesi Ekbatana’daki arşive getirilmiştir (Rawlinson ve M.A., 1898: 195). II.

---

⁴⁵ İran dilindeki Kambuziya’nın, I. Kserkses için kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Y. Öztuna (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*. c. 1, Ötüken Yayınları, s. 289.

Kyros, öldürülünceye (MÖ 529) kadar geçen sürede 26 sene tahtta kalmıştır (Öztuna, 1983: 289). II. Kyros ölmeden önceki son zamanlarını, İran'ın kuzeydoğusunda kalan Orta Asya steplerinde yaşayan Sakalarla (İskitler) savaşmakla geçirmiştir. MÖ 529 yılında Oksus'ta ölmüştür (Mansel, 1999: 254).

2.2.2. II. Kambyses (II. Kambis) Dönemi Hemedân (MÖ 529-522)

Pers Krallığı'nda, babadan büyük oğula geçen veraset anlayışı bulunmaktaydı. Fakat bu anlayışın kuralları arasında, doğacak çocuğun babasının krallığı zamanında dünyaya gelmesi ve doğuracak kadının asil bir kimliğinin olması vardı (Sivas, 2018: 136). Büyük Kyros'un oğlu tahta geçtiğinde Mısır ve Libya'nın batısını Pers topraklarına dâhil etmiştir. Mısır'ı aldıktan sonra, Mısır tacını da elde etmiştir (Öztuna, 1983: 289). II. Kambyses, MÖ 525'te Pelusium Savaşı ile Mısır'a hâkim olmuş ve firavunun hazinesine⁴⁶ el koymuştur. Mısır'dan elde edilen hazine, Ekbatana'da yapılan saray için kullanılmıştır (Schmidt, 1957: 81).

Behistun Kitabesi, eski kara yolu olarak bilinen önemli üç yolun üzerinde bulunmaktadır. Bu yol Babil-Bağdat, Kermanşah ve Hemedân arasında bulunan merkezî yol üzerinde, "*Asya Kapısı*" olarak bilinen Media'nın kalbinde bulunmaktadır (Oldfather, 1933: 392; Root, 1979: 185). Hemedân'a giden ana yolda bulunan Behistun⁴⁷ Kitabesi'nde II. Kambyses'ten bahsedilmektedir. Herodotus, II. Kambyses'in, kendisinden sonraki veliahdı ilan etmeden Hemedân'da öldüğü bilgisini vermiştir (Günaltay, 1987: 158).

---

⁴⁶ Mısır'ın Pers İmparatorluğu'na dâhil edilmesinden sonra elde edilen hazinenin yanında, Mısır'da bulunan heykellerin de Persler tarafından alınıp Mısır dışındaki şehirlere götürüldüğüne dair bilgiler vardır. Daha sonraki dönemlerde heykellerin Mısır'a geri götürülmesi amaçlanmıştır. Bkz. H.P. Colburn (2015). *Memories of the Second Persian Period in Egypt*, Jason M. Silverman-Caroline Waerzeggers (Ed.), *Political Memory in and After the Persian Empire*, SBL Press, Atlanta, USA, s. 178.

⁴⁷ Behistun Dağı ve Behistun Kitabesi, Ahameniş döneminde "*Bagastana-Bagistan*" (Tanrılarının yeri) olarak bilinmektedir. Bkz. J. Wiesehöfer (2001). *Ancient Persia*, I.B. Tauris, s. 13.

Resim 2.4. Hemedân-Kirmaşah Yolu Arasında Bulunan, Kambyses'ten Bahseden Behistun Kitabesi

Kaynak: (Enes Hat, 2015).

Resim 2.5. Hemedân-Kirmaşah Yolu Arasında, Behistun Kitabesi'nin Olduğu Behistun Dağı

Kaynak: (Enes Hat, 2015).

2.2.3. I. Dareios (I. Darius) Dönemi Hemedân (MÖ 522-486)

Pers kralı I. Dareios, MÖ 522'de tahta çıkmış, MÖ 486'ya kadar Pers-Ahameniş kralı olmuştur (Simocatta, 1986: 136). Mısır hâkimiyeti devam ederken Part valiliğinde bulunan Viştaspa'nın⁴⁸ oğlu olan Dareios, Bardiya adındaki krala isyan ederek tahtı ele geçirmiştir. I. Dareios (522-486), Ahameniş soyundan geldiğini ileri sürmüştür. İskit toprakları ve Yunan

---

⁴⁸ I. Dareios'un babası. Eski Farsçada "Viştaspa" olarak yazılmaktadır. Herodotus'un kitabında "Hystaspes" olarak geçmektedir. Bu iki isim aynı kişiye aittir. Bkz. Herodotus (2018). *Tarih* (Çev.). Müntekim Öktem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 98.

coğrafyasında iki önemli savaş yapılmış ve bu iki savaşta da başarısız olunmuştur. Persia’da başlamış olan Pers İmparatorluğu, İran topraklarında Ekbatana’ya hâkim olduktan sonra, I. Dareios döneminde Parthia’yı topraklarına katarak İran coğrafyasında hâkimiyetini genişletmiştir (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 107).

I. Dareios’un tahta geçmesi ile Pers İmparatorluğu hem askerî hem de siyasi alanda gelişmelere ve değişmelere şahit olmuştur. Bu gelişmelerden ilki, I. Dareios’un tahta çıktığı andan itibaren topraklarının farklı yerlerinde toplam on dokuz isyanın çıkmasıdır. I. Dareios, bu isyanları bastırmış ve kendisinden sonra gelen kuşaklara, ülke yönetimini ve isyanları nasıl bastırdığını anlatan bir kitabe yazdırmıştır. Babil, Bağdat ve Ekbatana yollarının kavşak noktası olan, sivil ve askerî amaçlı en çok kullanılan yere Taht-i Cemşid Kitabesi’ni diktirmiştir (Yıldırım, 2012: 293). I. Dareios, imparatorluğun sınırları içerisinde olan isyanları bastırdıktan sonra yeni topraklar kazanmak için harekete geçmiştir (Duran, 2016: 25). Eyaletlerdeki bürokrasi düzeni için yeni bir düzenleme yapmıştır. Aramca’yı⁴⁹ resmî devlet dili olarak kullanmıştır (Lissner, 2012: 80).

I. Dareios, Behistun Kitabesi’nin bulunduğu yeri özellikle seçmiş ve oraya kitabe yaptırmıştır. Behistun Dağı tanrılar için kurban adanan bir yerdir. Ayrıca en eski kervan yollarından biridir. Mezopotamya, Babil, Bağdat çevresindeki bölgeyi Hemedân’a bağlayan ve kervanların geçtiği yoldur. Tüm bu sebeplerden dolayı I. Dareios, Behistun Dağı’na, isyanları nasıl bastırdığını anlattığı kabartmayı yazdırmıştır (Wiesehöfer, 2001: 13).

I. Dareios, Behistun Yazıtı’nda (Duyun Yazıtı) kendisini tanıtırken, Pers soyuyla ilgili bilgiler vermiştir. Perslerin önde gelen ailelerinden olan Akhaimenes ailesinden söz etmiştir. Bu durumda, Perslerin yani Ahamenişlerin adını aldığı hükümdarın Akamenos (Akhaimenes) olduğu bilgisi doğru kabul edilebilir. Behistun Yazıtı’na göre Pers İmparatorluğu boylar hâlinde yönetilirken, boyların başındaki liderleri vergi ile Medlere bağlıdır (Sandys ve Vaux, 2022: 20). I. Dareios, Behistun Kitabesi’ne yazdıklarıyla tarihe ışık tutarken, bir gün bu yazıları okuyacak kişiye de mesajlar iletmiştir. O mesajda Kral Dareios şu şekilde seslenmiştir: “*Kral Dareios bildirir: Sen ki gelecek günlerde, kayaya oydurmuş olduğum bu*

---

⁴⁹ Sami dil ailesinden İbranice ile benzerlik gösteren, yayıldığı coğrafya geniş olan bu dil lehçelere ayrılmış, günümüzde ise yarı ölü bir dildir. Pers döneminde ticari dil olarak da kullanılmış, Fenike alfabesinden örnek alınarak yapılmış çivi yazısı stilineki Mısır hiyeroglifinden türemiş, Ön Asya’da yayılmış bir dildir. Bkz. A.M. Dinçol (1991). “Arâmice”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 267.

yazıtı okuyacak olansın, bu insan resimlerini silme ve onları bozma! Onları yaşadığın sürece koru.” (Uhlig, 2019: 59).

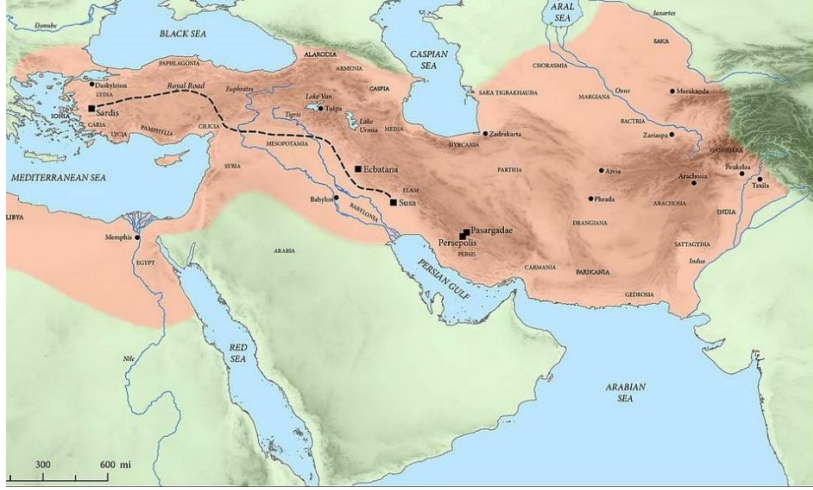
Kral Yolu'nun yapımına II. Kyros döneminde başlanmış, Lidya'nın Susa şehrinin alınarak Kral Yolu güzergâhına eklenmesiyle devam edilmiştir. Lidya şehri Susa'ya kadar uzatılmış doğu kolundan başka bir yol Hemedân ve Persepolis'e bağlanmıştır. I. Dareios döneminde tamamlanarak İran'dan Batı Anadolu'ya kadar uzayan bir yol hâline gelmiştir. Yol kenarlarına kralın kalabileceği ayrı konutlar ve halkın kalıp gecesini geçirebileceği han benzeri konaklama yerleri yapılmıştır (Yıldırım, 2011: 64; Llewellyn, 2023: 117). I. Dareios, sınırlarını doğuda Maverâünnehir'e kadar ilerletmeyi düşünerek Baktria,⁵⁰ Mezopotamya'da Suriye ve Anadolu, güneyde de Mısır ile ilgilenecek tüm Yakın Doğu coğrafyasında hâkimiyet sağlamıştır. Eyaletlere bölünen topraklar imparatorluk statüsünü kuvvetlendirmiştir. Susa'dan Lidya şehri ve Sardes'e kadar olan Kral Yolu'nu haberleşme, asker sevkiyatı ve ekonomik kolaylıkları sağlamak için kullanmışlardır. Kral Yolu'nun Ahameniş İmparatorluğu sınırları içinde olması, bu yolun önemini göstermektedir (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 107).

Kral Yolu'nun güzergâhları arasına Kilikya eyaletinin kuzeydoğu kısımları, Kapadokya, Ermenistan sınırları dâhil edilmiştir. Zamanla bu yol Ermenistan sınırlarını aşır Dicle Nehri'ne kadar ilerlemiştir. Herodotus, bu yollar ve yollarda bulunan durak yerleri hakkında karışıklık yaşasa da Strabon, Herodotus'un verdiği bilgileri doğrulamış, aynı zamanda karışıklığı gidererek eksik kalan kısımları ayrıntılı bilgilerle tamamlamıştır (Demir, 2020a: 446-447). Özellikle I. Dareios ve I. Kserkses hızlı haber ağını kullanarak, işaret ateşi yöntemiyle haberlerin daha hızlı ulaşmasını sağlamışlardır. İşaret ateşinin en yaygın olduğu şehirler ise Persepolis, Susa ve Ekbatana olmuş; bu şehirlerde ve Asya'da gerçekleşen herhangi bir durum, gerçekleştiği gün içerisinde krala ulaştırılarak haberleşme ağının ne kadar hızlı olduğu kanıtlanmıştır (Demir, 2020b: 168). Persler daha önceki devletlerin siyasi, yönetim ve şehirleşme özelliklerinden etkilendiği gibi haberleşme yolu ve yol yapımı konularında da önceki Ön Asya devletlerinden etkilenmişlerdir. Perslerde yol kullanım ağı

---

⁵⁰ Baktria; Taharistan, Hindikuş Dağları ve Ceyhun Irmağı ortasında yer alan, Afganistan sınırları içerisinde, başkenti Belh olan coğrafyanın adıdır. “Baktırya, Balhika, Bahdi” olarak da bilinir. Antik dönem ülkelerinden biridir. Bkz. Z. Kamalova (2020). Orta Asya'nın “Bin Şehir Ülkesi”: Baktria, *Journal of Old Turkic Studies*, 4(1), 41.

çeşitlendirilmiştir. Haberleşme, resmî yazışmalar ve posta işlemleri Persler tarafından daha iyi ve düzenli hâle getirilmiştir. Genişletilen bu yol ağı, Roma İmparatorluğu tarafından da kullanılmıştır. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu, Pers İmparatorluğu'ndan etkilenmiştir (Wiesehöfer, 2020: 73).

Harita 2.3. Ahameniş (Pers) İmparatorluğu'nun Sınırlarına Dâhil Etmiş Olduğu Büyük Kral Yolu'nu Gösteren Harita
Kaynak: (Öztürk, 2020).

Resim 2.6. Hemedân'da Bulunan Behistun Kitabesi'nde I. Dareios'un Yazdırdığı Kaya Yazıtı

Kaynak: (Jackson, 1906: 172).

I. Dareios, Orta Asya'da Saka (Orta Asya) topraklarına ilerlemiştir. Saka imparatorunu esir alarak, kendi belirlediği kişiyi Saka topraklarına atamış ve tekrar Hemedân'a dönmüştür (Briant, 2002: 127).

Kral Dareios tüm zamanını Ekbatana'da geçirmemiş, Babil'de yaptırdığı yeni sarayda da kalmıştır. Yılın belli zamanları Ekbatana'da, belli zamanları da Babil'de yaşamıştır (Briant, 2002: 170). Kış mevsiminde yedi aya yakın süreyi Babil'de, bahar ayına doğru Susa'ya geçerek üç ayı Susa'da, yazın en sıcak zamanlarının iki ayını Ekbatana'da; yani tüm seneyi bahar mevsimi gibi serin geçirerek imparatorluğu yönetmiştir (Toteva, 2012: 201). I. Dareios döneminde düzenlenip geliştirilen Hemedân ve Susa, Persepolis'te bulunan kral tabletlerinde, Pers cennetleri olarak yazılmıştır (Briant, 2002: 201; Rollin, 1842: 21).

I. Dareios döneminde Pers İmparatorluğu, antik dünyadaki emsalleri arasında en büyük imparatorluklardan biri olma özelliğine sahiptir. Persler, Balkan coğrafyasından Hindistan'a kadar uzanan geniş bir toprak ağına sahiptir. Zenginlik, insan gücü, ekonomik refah en üst seviyededir (Souza, 2005: 18). Devlet içerisinde büyük değişiklikler I. Dareios döneminde yapılmaya başlanmıştır (Spek, 2014: 256). I. Dareios, vizyon sahibi olması ve çok uluslu devlet birliği ile yönetimi sağlaması nedeniyle kendisi "*Krallar Kralı*" olarak ilan edilmiş ve imparatorluğunun yüceliğini göstermiştir (Foltz, 2021: 30). I. Dareios'un amacı, Pers topraklarını Tanrı'nın cennetinin ulaştığı yere kadar genişletmekti (Herodotus, 1942: 497; Trogue, 1827: 33).

I. Dareios döneminden sonra, soy, kan bağının önemi vurgulanmaya başlanmıştır. İmparatorluğun içinde önde gelen önemli kişilerin belirlediği en yaşlı ve kraliyette ilk doğan erkek, tahtın varisi olarak seçilmiş, yalnızca olağanüstü durumlarda, varsa diğer bir oğul kral olabilmiştir (Wiesehöfer, 2020: 61).

2.2.4. I. Kserkses (I. Serhas-Xerxes) Dönemi Hemedân (MÖ 486-465)

I. Kserkses⁵¹ (Serhas-Xerxes), babasından sonra Persepolis şehrinin büyük sarayının yapımını devam ettirmiş ve ihtişamlı bir saray yaptırmıştır. Pers krallarının yaptığı gibi I. Kserkses de yılın belli zamanlarını Ekbatana ve Susa arasında gidip gelerek geçirmiş, bazı

---

⁵¹ Kaynaklarda I. Kserkses'in adı I. Zerkxes ya da Haşayarşa olarak da geçmektedir. Bkz. R. Foltz (2021). *İran Tarihi* (Çev.). Hüseyin Gökalp, İnkılap Yayınları, İstanbul, s. 33.

zamanlarını da Persepolis'te yeni yapılan sarayda yaşamıştır. Yeni saray; Persepolis şehri, Susa ve Hemedân arasında bulunmaktadır. Bu durum üç şehre gidip gelmeyi kolaylaştırmıştır. Birçok oda, hazine merkezi, askerî alan, mahalleler, salonlar gibi alanlardan oluşan yeni saray, âdeta yeni oluşturulan bir şehir hâline gelmiştir (Farrokh, 2022: 29). I. Kserkses, Babil'e gitmiş, Hemedân'a döndüğünde kendisi için “*Babil kralı*”, “*Toprakların kralı*” ve “*King of Parsa & Mada*” ünvanını kullanmıştır (Olmstead, 1948: 236). I. Kserkses, babası I. Dareios'tan kalan deniz gücünü kullanmaya devam etmiştir. Elli kürekli küçük bir deniz gücü, krallığın olmuştur (Thucydides, 1900: 11). Bu büyük deniz gücüyle Grek topraklarını işgal etmiştir. Bu işgal ile tüm Asya'yı yanında götürmüş ve dönüşte Yunanistan'ı da Asya'ya taşır gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Çünkü savaşta deniz ve kara ordusu birlikte hareket etmiştir. I. Kserkses, Yunanistan'ın işgalinin ardından orada bulunan Grek hazinesini Hemedân'a getirmiştir (Apollodorus, 1921: 199; Zosimus, 1814: 6). I. Kserkses, Atina'yı ele geçirdikten sonra yakmış fakat bunun sonucunda şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır (Apollonios, 2021: 80).

Resim 2.7. Kral Kserkses'in (Xerxes) Yazıtı

Kaynak: (Stoneman, 2015).

Kral Kserkses'in yazıtında;

“Ahuramazda büyük bir tanrıdır. ... Ben Xerxes, Büyük Kral, Kralların Kralı, birçok insanın topraklarının kralı, kral Dareios'in oğlu, Ahameniş'in oğlu. Burası Xerxes'in yazıtı.”

ifadeleri yer almıştır. Yazıt, I. Dareios Yazıtı'nın sağındadır. İki yazıt yan yana durmaktadır (Stoneman, 2015).

2.2.5. I. Artakserkses (MÖ 465-424/23) - II. Artakserkses (MÖ 405-359)-III. Artakserkses (MÖ 359-338) - IV. Artakserkses (MÖ 338-336) Dönemleri Hemedân

Pers İmparatorluğu'ndaki gerileme I. Artakserkses⁵² döneminden itibaren sürmüştür. II. Artakserkses'in⁵³ kardeşi ile girdiği mücadelede galip gelmesi, Pers İmparatorluğu'nun zorlu sürecini iyileştirmemiş, iç savaş sonucunda Mısır kaybedilmiştir. Anadolu topraklarında isyanlar başlamıştır. Mısır kaybedilse dahi Suriye-Filistin'de asayiş sağlanmış, Anadolu'daki isyanlar kontrol altına alınmış, gerileme döneminde mevcut otorite sağlanmaya çalışılmıştır. Batı Anadolu'nun kontrolünün sağlanması III. Aleksandros'a kadar devam etmiştir (Beldan, 2018: 22). II. Artakserkses, devlet içerisinde yaşanan isyanın daha fazla büyümemesi ve engellenmesi için Ekbatana'dan imparatorluğun hâkim olduğu tüm topraklara takviye kuvvet gönderilmesini istemiştir (Sarıkaya, 2018: 786).

Pers-Ahameniş kralları arasında taht süresi en uzun olan, II. Artakserkses'tir (MÖ 405-359). II. Artakserkses'in taht dönemini anlatan yazıtta, Ahuramazda'nın desteğini alma konusunda ve İran tanrılarında Mitra ile Anahita'nın da olduğu tanrı sayısına ekleme yapılmıştır. Geniş bir yazıt olması, krallıkta kültürel genişlemenin olduğunu göstermektedir (Kuhrt, 2010c: 391). II. Artakserkses, doktoru Ctesias'ı da yanında götürmüştür; Babil, Susa, Persepolis, Hemedân'a giderek devlet işleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Ctesias bu ve diğer yolculuklarda, imparatorluğun kavşak yollarını ve diğer yollarını birbirine bağlayan Kral Yolu'nu kullanmıştır (Ctesias, 2010: 15).

Hemedân'da, önemli krallar tarafından yapılan saraylar, II. Artakserkses döneminden kalan yazıtlarda da anlatılmıştır (Briant, 2002: 739). II. Artakserkses, Anaitis Tapınağı'nı yaptırmış, Anahita ve Anatis heykellerinin, Hemedân'da ve krallığın tüm şehirlerinde olmasını istemiştir (Smith, 1881: 12).

---

⁵² Artaxerxes ya da Artakserkes, Asya kıyılarında bulunan eyaletlerde askerî valilik yapmıştır. Bkz. Thucydides, *An Essay on Inscriptions and a Note on the Geography of Thucydides* (1990). (Çev.). Benjamin Jowett, M.A., Seceon Edition, Oxford, s. 339.

⁵³ II. Artakserkses, kardeşi I. Artakserkses ile girdiği mücadeleden galip gelmiş ve tahta geçmiştir. Kardeşi bu saltanata karşı çıkmıştır. Bkz. *Cornelius Nepos*, Vol. II (1903). (Çev.). Herbert Wilkinson, M.A., Macmillan and Co., Limited, London, s. 1.

Antik dönem yazarları, II. Artakserkses döneminde Hemedân'da, Persler için Anahita olan Artemis Tapınağı'nın varlığından bahsetmişlerdir (Alkan, 2006: 24). Gandj Nameh Yazıtı'nda, II. Artakserkses'in Hemedân'da bulunduğu süre içinde burada sütunu olan bir terasın yapıldığı anlatılmıştır (Lendering, 2020a).

Yapılan mücadeleler dışında, Ekbatana'da II. Artakserkses döneminde Pers mimarisine uygun saraylar yapılmış ve Zerdüştlük dininin dışında ilk defa dinî heykeller yapılmıştır. II. Artakserkses, Helenistik kültüre uygun olan Mitra ve Anahita tanrı heykellerini, Persia, Susa, Babil, Sardes, Baktria, Şam ve Ekbatana şehirlerinde bulundurmıştır (Beldan, 2018: 23). II. Artakserkses, Perslerde en uzun süre kral olma özelliği taşımaktadır. Pers döneminde barışın, huzurun, refahın sağlandığı dönem olan II. Artakserkses döneminde, başkent Persepolis olmuştur. Bu, ekonomik seviyenin ve refah seviyesinin artmasında etkili olmuştur. Yazlık başkent olarak Ekbatana kullanılmaya devam etmiştir. Ekbatana şehrine yeni düzenlemeler yapılmış, şehrin yapısı genişletilmiş ve şehir, yeni yapılan eserlerle süslenmiştir. Altınla kaplanmış büyük sütunlar ve yeni yapılan saraylar, gümüş ve bronz fayanslarla süslenmiştir. Kral her iki şehir için düzenlemeler yaptırarak, şehrin yaşam kalitesinin artmasını amaçlamıştır (Karakoç, 2014: 11).

MÖ 359-338'de III. Artakserkses tahta geçmiş, MÖ 345'te Sidon (Fenike), Ahameniş topraklarına katılmıştır. MÖ 343-342'de Mısır tekrar alınmıştır (Casabonne, 2012: 193). Yunan kaynakları, III. Artakserkses'in ölümünün kanlı olduğu hakkında bilgiler vermektedir. Sarayda yaşanan isyan sonucu III. Artakserkses ve ailesinden birçok kişi öldürülmüş, tek sağ kalan çocuk olan IV. Artakserkses, MÖ 338-336 yılları arasında tahta geçmiştir. IV. Artakserkses, krallığın başında az bir süre kalmış ve Ermanya eyaletinde valilik yapan kuzeni III. Dareios (Artaşata) tahta çıkmıştır (Karakoç, 2014: 12).

2.2.6. III. Dareios (III. Darius) Dönemi Hemedân (MÖ 336-330)

MÖ 336-330'da III. Dareios tahta geçmiştir. MÖ 334'te İskender, ordusuyla Anadolu'ya girmiş ve Perslerle Granikos Savaşı (Çanakkale Biga) yapılmıştır. Bu savaşta İskender zafer kazanmıştır (Casabonne, 2012: 193). İskender'in Anadolu topraklarında ilerlemesi sonucu, Perslerle tekrar Hatay Erzin'de, İssos (Kinet Höyük) Ovası'nda karşı karşıya gelinmiş ve savaşılmıştır. MÖ 333 yılında İssos Savaşı'nda, III. Dareios tekrar yenilgiye uğramış ve Suriye hâkimiyetini kaybetmiştir (Yıldırım, 2011: 209). İskender'in bu saldırıları karşısında III. Dareios, vezirlerini ve ailesini korumak için sağlam bir şehrin yapılması gerektiğini söylemiştir. Bu düşünce üzerine en uygun şehir olarak Hemedân

seçilmiştir. Hemedân'da, güçlü surları olan bir kale ve içinde ailesinin yaşayabileceği, hazinenin saklanabileceği saray ve odalar yapılmıştır (Dülef, 2018: 93-94).

III. Dareios, yenilgilerin ardından İskender'in ordusunun Irak ve İran'a doğru yöneldiğinin haberini alınca, ailesini güvende tutmak için Hemedân'da yaptırdığı, güçlü duvarları olan, “*Sarûk*” adındaki kalede gizlenmiştir. İskender'e karşı siper almış; İskender, III. Dareios ve ailesinin bulunduğu kaleye saldırılarda bulununca bu saldırılar sonuçsuz kalmıştır. İskender, kaledeye saldırılarından istediği sonucu alamayınca III. Dareios'un yakınında olan muhafızlardan iki kişiyle görüşerek yardım almış ve karşılığında bu iki kişiye rüşvet vermiştir. Amacı, III. Dareios'a tuzak kurmaktır. İskender, amacına ulaşmış ve yaptığı tuzak istediği gibi işlemiştir (Dineverî, 2017: 85; Meral, 2018: 20). İskender, III. Dareios'a (Dara) yolladığı mektupta, askerlerinin çok kuvvetli olduğundan bahsetmiş; III. Dareios ise mektubun ardından kendi ordusunu ve askerlerini hazırlamıştır (Taberi, 1991: 835). III. Dareios ordusuyla kaleden çıktıktan sonra İskender ile Guagamela (Arbela Erbil) Savaşı'nı yapmıştır. Bu savaşta III. Dareios büyük bir yenilgi almış ve Hemedân'a kaçmıştır. İskender de yönünü Ekbatana'ya doğru çevirmiştir. III. Dareios'un bu savaşta aldığı yenilgi, Perslerin sonunu getirmiştir (Briant, 2002: 729). III. Dareios, Ekbatana'ya sığınmış fakat kendisini ölümden kurtaramamıştır. III. Dareios'un öldürülmesi üzerine İskender, Asya kralı olarak ilan edilmiştir. Perslerin önemli kentleri olan Persepolis, Susa, Pasargad, Babil, Ekbatana ve Pers hâkimiyetinde olan yollar İskender'in eline geçmiştir (Briant, 2002: 729; Droysen, 2007: 318). İskender, bu galibiyet sonucunda Pers hazinesini de ele geçirmiştir (Özdizbay, 2018a: 167; Rhodes, 2019: 179).

Resim 2.8. Guamela (Arbela) Savaşı'nın anlatıldığı, III. Dareios'un Savaş Sırasında Kaçtığı Tasvir Edildiği, 1696 Yılına Ait, İskender'in de İçinde Bulunduğu Çizim

Kaynak: (Tarih-i Kadim Arşivi, 2019).

Resim 2.9. Pers Askerlerinin Yanlarında Taşdığı Kısa Hançer ve Kılıç. Pers askerleri yanlarında kısa hançer ve kılıç taşımaktaydılar. Bu hançer Hemedân'da yapılan kazılarda bulunmuştur.

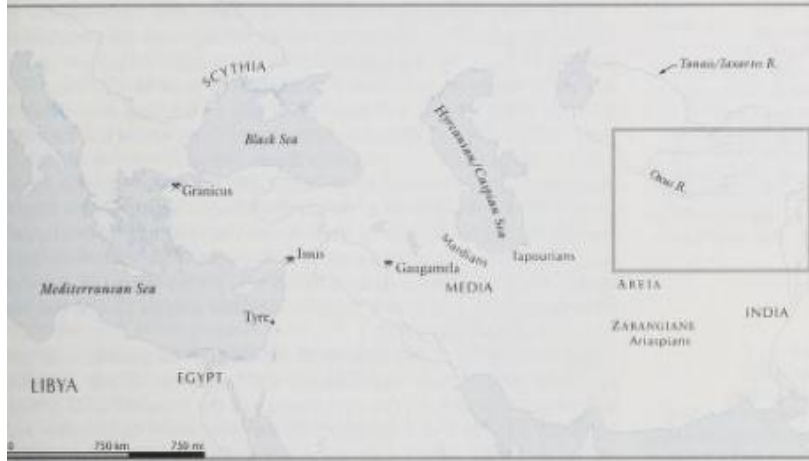
Kaynak: (Gabrielli, 2012: 270).

2.3. Büyük İskender (III. Aleksandros) Dönemi Hemedân (MÖ 336-323)

MÖ 4. yüzyılda İskender'in babası II. Filip'in (II. Philippos) ölmesinin ardından Makedonya Krallığı'na İskender (III. Aleksandros) geçmiştir. İskender, Yunanistan'ı düzene soktuktan sonra doğuya yönelerek Sedd-i İskender'in yapımını başlatmıştır. İlk icraat olarak coğrafi bakımdan yakın olan Trakya'da bulunan kabileleri, Atina'yı ve Kilikya'yı (Thebai) kendisine bağladıktan sonra Asya'ya doğru yol almıştır. Büyük İskender'in, babası öldüğü zaman 18 ya da 19 yaşında olduğu bilinmektedir. İskender, bu yaşlardan itibaren icraatını planlamaya ve uygulamaya başlamıştır. İskender'den önceki dönemin, Keyûmres ile başlayıp, Pers kralı Dareios (Dârâ) ile bittiği düşünülmektedir (Ahmedî, 2021: xxii; Just ve Levi, 1988: 178; Tural, 2018: 552; Zosimus, 1814: 6).

Ekbatana'yı ele geçirdikten sonra III. Dareios ile krallık hazinesini ganimet olarak alıp askerlerine dağıtmış ve savaşın nihai sonucunu ilan etmiştir. İskender, Asya kralı olmuştur. İskender, düzenlediği "*panhellen öç*"ü (öç seferleri/intikam harekâtı) tamamlamış ve Pers İmparatorluğu'nun mirasçısı olmuştur (Droysen, 2007: 343; Memiş, 2009: 88). İskender, III. Dareios'un ölümünden faydalanmış ve kendisini III. Dareios'un yerine geçecek kişi olarak göstermiştir. Strateji olarak, Perslere ihanet edenleri cezalandırmış, intikamını alacağını vaadini vermiştir. Ahameniş tahtında hakkı olmayanların hak iddia etmesine tepki göstermiş

ve Ahemenişlerin savunucusu olmuştur. Amacı, Ahemenişler gibi Asya'yı bir arada tutmaktır. Grek camiasını bu durumdan haberdar ederek, Lindos'ta bulunan Athena Tapınağı'na gönderdiği bildiride, kendisini “*Dareios'u yenen, Asya'nın efendisi*” olarak adlandırmıştır (Arrian, 1967a: 289; Eco, 2017: 182).

Harita 2.4. İsus ve Guagamela Savaşlarının Yapıldığı Yerleri Gösteren Harita

Kaynak: (Romm, 2010: 183).

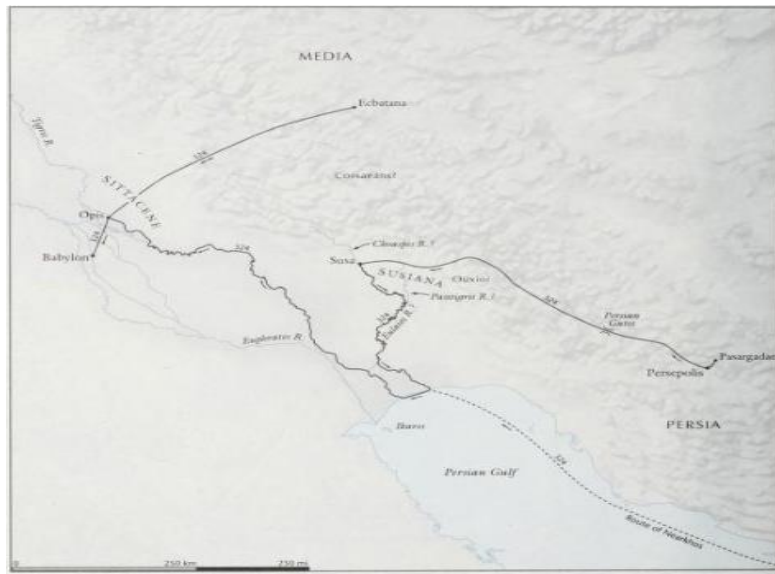
Resim 2.10. İskender ve III. Dareios'un Roma Mozaïği. İskender'in Savaş Sırasındaki Hâlini Gösteren Mozaik

Kaynak: (Arslan, 2017: 152; Waters, 2014: 208).

İskender, Perslerin intikamını, kendisini Pers kralı olarak ilan eden Bessos'tan almıştır. Bessos'u yakaladığında onu Hemedân'a göndermeden önce, Perslere karşı gelenlere yapılan cezayı göstermek için burnunu ve kulaklarını kestirtmiştir. Hemedân'a getirildiğinde ise Bessos çarpmıha gerilerek idam edilmiştir. İskender bu sayede Ahemeniş halkının güvenini

kazanmıştır (Arrian, 1967a: 359; Droysen, 2007: 421; Freeman, 2003: 312). İran'ın ardından MÖ 330-327 yılları arasında Afganistan, Baktrıya ve Türkistan'a hâkim olan İskender; Asya, Basra Körfezi ve İran'ı Makedonya hâkimiyeti altına almış, Doğu kültürü ile Grek kültürünü birleştirerek, yeni bir kültür olan Helen kültürünün temellerini atmıştır (Yıldırım, 2011: 209).

Bu büyük imparatorluk, farklı başkentlerden yönetilmiştir. Persapolis tören başkenti, Susa kış başkenti ve Ekbatana yaz başkenti olmuştur. İskender, bu yönetim şeklini değiştirmemiş, devam ettirmiştir. İran coğrafyasının topraklarına vali olarak İranlılar atanmış; Yunanlılar ise satrap olarak değil, yerel vali olarak görev yapmışlardır (Eco, 2017: 185; Niebuhrius ve Impersis, 1828: 120; Romm, 2010: 361).

Harita 2.5. Babil ile Ekbatana Arasındaki Mesafeyi Gösteren Harita

Kaynak: (Romm, 2010: 272).

Ahameniş topraklarını hâkimiyeti altına alan İskender, önemli yolları da eline geçirmiştir. Ahamenişlerin ana iletişim yolunu çok iyi bilmekte ve nasıl kullanacağı hakkında da yeterli hazırlığı bulunmaktadır. Asya'nın ötesiyle bağlantılı olan bu yollar, savaş sırasında etkili bir güzergâhı da oluşturmaktadır. Küçük Asya olarak bilinen ve Kral Yolu'nun şehirlerine sahip olan güzergâh, Akdeniz'de Fenike'den, Bereketli Hilal etrafından Babil'e

giden yolu birleştirmektedir. Babil'den Hemedân, Baktirya, Taxila,⁵⁴ Ganj ve Pataliputra'ya⁵⁵ kadar uzanan bir yol ağı oluşmuştur (Tarn, 1948: 177).

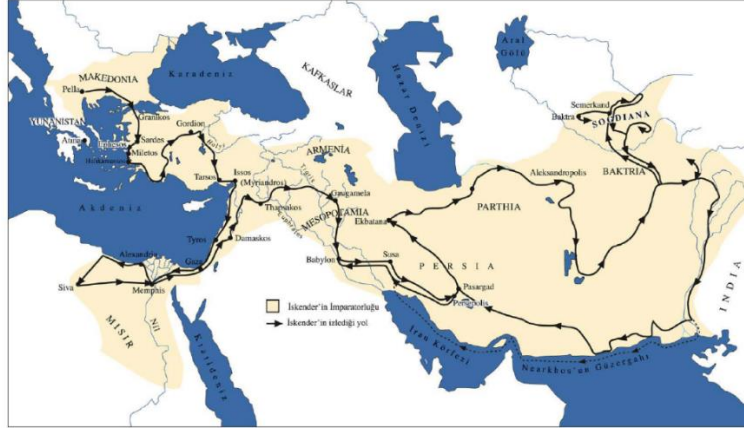
İskender, Hemedân'ı topraklarına kattıktan sonra şehir halkını itaat altına almıştır. Ardından şehirde yapılması gereken işleri düzenlemiştir. İskender, istediği düzeni sağladıktan sonra Hemedân ve Babil'e yakın olan tepelerdeki kabilelere karşı kış seferi düzenlemiştir. Bu seferi de bitirdikten sonra Ahameniş tahtını almış, sonrasında Araplar üzerinde olan egemenliğin de miras olarak kendisine geçtiğini düşünmüştür. Arabistan çevresine yapmak istediği sefer için Hemedân'a gelip ciddi bir hazırlık yapmıştır (Bosworth, 1996: 154; Lloyd, 1981: 96; Plutarkhos, 2019: 75). İskender, Hemedân'a geldiği zaman Hazar Denizi'nin okyanus ile bağlantısının olup olmadığıyla ilgili keşif yapılmasını istemiş ve bu süreçte Hemedân'da yeni gemilerin yapılması için çalışmalar başlatmıştır. Ekbatana'dan Babil'e doğru gittiği sürede yeni yolları listesine eklemiştir. Luristan'da bulunan ufak kabileleri kendi himayesine alarak yerleşmelerini sağlamıştır. İskender, yaşadığı süre içinde “*tüm ülkelerin ve denizlerin*” hâkimi olarak bilinmiştir (Avcı, 2013: 11).

İskender, dünyada çok fazla kara ve denize hâkim olsa da bu, onun için yeterli olmamış; etrafındaki devlet adamlarına almadığı yer kalıp kalmadığını sorduğunda “*yedi iklimin de alındığı, alınacak başka yer kalmadığı*” cevabını almıştır. Bu yedi iklim ise şu şekilde ifade edilmiştir: Doğuda Çin; Batıda ise Yemen, Mısır, Mağrib, Hind, Basra, Bahreyn, Sistan, Faris, Irak, Horasan, İsfahan, Hemedân, Şehr-i Ruz, el-Cezire, Azerbaycan, Umman, Rum vilayetleri, Beş Deniz, Hint Denizi'nde bin üç yüz altmış ada ve Rum Denizi'nde yüz altmış adanın hâkimi İskender olmuştur (Avcı, 2013: 275-276).

---

⁵⁴ Taxila; Pakistan'ın sınırları içerisinde bulunan antik bir kenttir. MÖ V. yüzyılda Pers egemenliğinde olan şehrin, I. Dareios'un Behistun Yazıtı'nda da adı geçmiş, Pers eyaleti olduğu doğrulanmıştır. MÖ 326'da İskender'in Hindistan'ı işgal etmesiyle Taxila hükümdarı şehri İskender'e teslim etmiştir. Bu sayede Taxila, İskender'in topraklarına dâhil olmuştur. Bkz. B.N. Puri (2022). Taxila. [Erişim: 26.07.2022, <https://www.britannica.com/place/Taxila>].

⁵⁵ Pataliputara ya da Patna; Hindistan'ın eski şehirlerindedir. Ganj Nehri'nin güneyinde kalan şehir, geçmişte MÖ V. yüzyıla kadar çeşitli mahallî devletlere başkentlik yapmıştır. MÖ III ve MÖ II. yüzyıllarda Hint-Yunanlılar tarafından yağmalanmıştır. Bkz. Britannica Ansiklopedisi Editörleri, (2022).

Harita 2.6. İskender'in Yayıldığı Coğrafya ve İzlediği Yolu Gösteren Harita

Kaynak: (Tekin, 2019: 6-7).

İskender'in karargâhının önemli bir bölümü Ekbatana'da kalmaktadır (Tarn, 1948: 178). Yapmayı planladığı savaşların veya almak istediği toprakların hazırlık süreçleri, planları gibi organizasyonların bir kısmını Ekbatana'da yapmıştır. İskender, Ekbatana'yı kimi zaman dinlenmek amaçlı, kimi zaman da organizasyon amaçlı kullanmıştır. Medlerden sonra Persler ve ardından Büyük İskender de sefer ganimetlerini, güvenli yer olan Ekbatana Kalesi'nde bulundurmıştır (Barthold, 2022: 144; Lauffer, 2009: 328).

İskender, ordusunda bulunan generallere de değer vermiştir. Ekbatana'da bulunan Hemedân Aslanı heykelini, ordusunda bulunan General Hefaistion için yaptırdığıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu büyük heykel, bir anıt özelliği taşımaktadır (Lauffer, 2009: 329).

Sonbaharda bir süre Ekbatana'da kalan, daha sonra Babil'e ilerleyen İskender, Babil için yeni düzenlemeler üzerinde çalışmış, imar düzenlemeleri için planlar oluşturmuş, Arabistan topraklarına yapmak istediği keşif için hazırlıklarda bulunmuştur (Lauffer, 2009: 161). MÖ 323'te, Babil'de yeni seferler için hazırlık yaptığı dönemde hayatını kaybetmiştir (Tural, 2018: 552).

İskender döneminde Ekbatana şehri ve sarayları önemini korumaya devam etmiş; hazine ve arşiv olarak kullanılan Ekbatana, Orta Asya'ya uzanan güçlü stratejik bir coğrafya olma özelliğini sürdürmüştür (Briant, 2002: 85). İskender'in Pers topraklarını almasıyla Ekbatana'nın değeri yeniden gün yüzüne çıkmış, şehrin ünü savaşların ardından artmaya devam etmiştir. İskender döneminde Ekbatana, Helenizmin merkezi konumuna gelmiştir (Oeming, 2011: 547).

2.4. Selevkoslar Dönemi Hemedân (MÖ 247-MS 224)

Selevkoslar, I. Selevkos yönetiminde (MÖ 305-21) Armenia'nın topraklarında hâkimiyet sağlamıştır. Armenia'nın yönetimini iki idari kısma ayırmışlardır (Çolak, 2019: 48). İskender'in generalleri, vali olarak buldukları bölgelerin sınırlarını genişletmek için kendi aralarında çekişmeye başlamışlardır. MÖ 312'de Mezopotamya'da valilik yapan I. Selevkos Niktor,⁵⁶ bulunduğu coğrafyada hâkimiyetini ilan etmiş, topraklarını genişleterek Makedonya İmparatorluğu'nda söz sahibi olmuş ve imparatorluğun topraklarının bir kısmını yönetmiştir. Selevkos Devleti; Anadolu, Kafkasya toprakları ve Mezopotamya'dan Orta Asya ve oradan Indus'a kadar, İran coğrafyasını da içine alarak topraklarına Hemedân'ı dâhil etmiştir (Foltz, 2021: 36). Selevkos Krallığı; III. Antiohos döneminde Armenia (Ermenistan) topraklarını ve Ermenistan'da bulunan hanedanlığı, Selevkos topraklarına dâhil etmiştir. Armenia Krallığı'nı iki vilayete bölmüş ve Ekbatana'ya kadar olan topraklarına katmıştır. Sınırları Hazar Denizi'ne (Partya) kadar ulaşmıştır (Türkmen, 1937: 387).

Selevkos, Asya'ya hâkim olabilmek için, Lysimakhos ile Kropedion Savaşı yaparak galip gelmiş ve Mısır dışında, İskender'in sahip olduğu toprakların hemen hepsine hâkim olmuştur. Selevkosların en geniş ve en değerli toprakları; Suriye ve Mezopotamya sınırları içerisinde olan şehirlerdir (Schwertheim, 2020: 63).

Selevkos, toprakları üzerindeki kontrolleri sıklaştırmış, Kermanşah'taki kaleleri ve Babil'i Ekbatana'ya bağlayarak kontrolü sağlamaya çalışmıştır. Amaç, Persleri kendilerine bağlamaktır (Coloru, 2017a: 106; Zosimus, 1814: 12). Selevkos'un politikası Yunan ve Makedonya sömürgelerinin sadıklığını sağlamak, uzakta olsa bile kontrol imparatorluğu oluşturmaktır (Coloru, 2017a: 106). Başkentleri ilk olarak Seleukia (Antalya) olan imparatorluk daha sonra Antakya'yı başkent olarak kullanmıştır. Bununla beraber Hemedân'ın da Selevkoslar tarafından bir dönem merkez olarak kullanıldığı ifade edilir (Strootman 2019: 3; Tarn, 1951: 188).

---

⁵⁶ Niktor: I. Selevkos için kullanılan ünvan. Bkz. A.E. Özdzibay (2018). *Antik Nüsmatik*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarihi Lisans Programı, İstanbul, s. 193.

Harita 2.7. Selevkos Dönemi Hâkim Olunan Topraklar

Kaynak: (Bauer, 2013: 650).

Selevkos ile Antiochos, valilere düzenlemeler getirmişlerdir. Baba ve oğulun ortaklaşa yönettiği topraklardaki düzenlemeler; Ahemeniş saraylarının düzeni, bakımı, onarımı ve kullanımı; Orta Asya'da bulunan toprakların Ekbatana, Babil ile olan bağlantısı; bunlarla birlikte yolları, su kanalları, İran ile Hazar Denizi arasındaki dağlarda yaşayan halkların düzeni; Perslerde ve İskender döneminde uygulanan hakların devamıyla ilgili çaba gösterilmesidir (Wiesehöfer, 2020: 89).

Baktırya'daki ve Hindistan'daki Grekler, Seleukeia'dan (Antalya) geçerek, Selevkoslarla ticari ilişkiler kurmuşlardır. Ticaret; kara yolu ile Suriye ve Fenike limanlarından, deniz yoluyla Antalya'dan (Seleukia) yapılmış ve Babil'e uğramamıştır. Uzak Doğu ve Orta Asya'dan hangi ticari mal gelirse Bactra-Kumis'ten geçerek Ekbatana, Seleuceia (Antalya) ve Sistan'dan geçerek Hürmüz'e giden yol güney kara yolu olarak kullanılmıştır. Basra Körfezi ile doğrudan deniz yoluyla bağlantılı yerlere ticaret yapılmıştır. Hindistan ile Seleukia arasında kara ve deniz yolu kullanılarak Greklerle ticari bağı kullanmayı ihmal etmemişlerdir (Tarn, 1951: 261).

III. Antiokhos, Hemedân'dan yola çıkarak, Kaspios kapılarının doğu kısmındaki Karakum Çölü'nden ilerleyerek bütün yolların bir arada olduğu Partiha, Hekatompylos ve Tagai şehirlerine gitmiştir (Demir, 2022: 502). III. Antiochos, Hemedân, Hyrcania,⁵⁷ Baktırya, Hindistan ve Arabistan coğrafyalarında çıkan vasal isyanlarını bastırmış ve

⁵⁷ Hyrcania ya da Hyrkania coğrafyasının adı Persler tarafından verilmiştir. Bkz. Strabon. (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev.) Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 176.

Selevkos egemenliğinde imparatorluğu yeniden kurmuştur (Strootman, 2008: 2). III. Antiochos, Partlar ile girdiği mücadelede galip gelmiş ve Mezopotamya'nın tamamını işgal etmiştir. Bu işgalde tedbirsiz davrandığı için başarılı olamamıştır (Türkmen, 1937: 401). Doğuda bulunduğu süreçte yeni düzenlemeler için girişimde bulunmuş, Dicle yakınlarında yeni bir şehir kurmuştur. Şehrin adını “*Charax*” (Irak'ta bulunan antik bir şehir) olarak belirlemiştir. Bu yeni şehir için Medya'ya gelip Hemedân'dan Yunan göçmenlerini bu şehre yeleştirmiş fakat şehrin yeni oluşumlarını göremeden Hemedân'da ölmüştür (Türkmen, 1937: 396).

Selevkoslar, Asya'da Sardes, Suriye, Antakya, Babil, Dicle, Seleucia, Susa, Ekbatana ve Bactra gibi şehirleri, büyük eyaletlere bölerek idari satraplıklar olarak ayarlamıştır (Strootman, 2008: 4). Selevkosların Batı İran'daki üssü, İran'ın merkezi Ekbatana'dır. İran ile Mezopotamya arasındaki geçiş, Ekbatana ile sağlanmaktadır. Ekbatana'da bulunan Ahameniş kraliyet sarayını ve darphanesini Selevkoslar da kullanmışlardır. Selevkoslar, Ekbatana'yı MÖ 150 yılına kadar hâkimiyeti altında tutmuştur (Strootman, 2008: 5). Ekbatana civarında askerî koloni kurarak bölgenin güvenliğini Kuzey İran'da Selevkos kaleleri ile artırmaya çalışmıştır (Strootman, 2008: 6). Selevkos İmparatorluğu'nun en parlak dönemlerinde Kral Yolu boyunca Suriye, Antakya, Babil, Seleukeia, İran, Ekbatana, Hekatompylos, Baktırya gibi şehirlerde çeşitli saraylar yaptırılmıştır (Strootman, 2012: 6122). Selevkoslar döneminde, İran'ın hâkimiyet sınırları önceki dönemlerdekine göre azalmıştır (Hafeziniya, 2017: 229).

2.5. Partlar (Eşkânîler) Dönemi Hemedân (MÖ 247-MS 224)

İran coğrafyasında Selevkoslara isyan ederek kendilerine ait devlet kuran Partlar (Eşkânîler), güçlü ve savaşçı yapıları ile dikkat çekmişlerdir. Part Devleti, buldukları süre boyunca topraklarını genişletmiş ve önemli galibiyetler elde etmiştir. İran coğrafyasında yaşayan İranlı halkın kendi arasındaki otoritesizlikleri, halkların yaşadığı bölünmüşlük, Eşkânîlerin İran coğrafyasına⁵⁸ hâkim olması ile çözüme kavuşamamıştır (Beyânî 2020: 11).

Eşkânîler yani Partlar, ilk olarak Ahameniş (Pers) yani I. Dareios'un döneminden kalma Behistun, Nakş-ı Rüstem ve Taht-ı Cemşid adlı kitabelerde Part ismini “*Parthia*”

---

⁵⁸ Yunan İmparatorluğu, Part ve Pers hâkimiyetinde olan şark sınırlarının olduğu coğrafyaya genel olarak “*Şarki-İran*” demiştir. Bkz. *Urfaî Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (2000). (Çev.). Hrant D. Andersyan, TTK Yayınları, Ankara, s. 25.

olarak belirtmiş, Partlardan Ahemenişlerin eyaleti şeklinde bahsetmişlerdir. Grek kaynakları, “*Parthuaia*”; Asur⁵⁹ kralı olan Esarhaddon, “*Parttakka*” ifadesini kullanmıştır (Toğay, 2021: 23).

Eşkânîleri kuran Parni topluluğu, “*Dahae*” olarak bilinen, Orta Asya’da bozkırlarda yaşamış göçebe topluluğun lideri Arşak’ın⁶⁰ Selevkoslara isyan etmesi sonucu Part⁶¹ bölgesini ele geçirerek, tarih sahnesinde adını duyurmuştur. Strabon ise Partların, Saka topluluğundan olduğunu belirtmiştir (Toğay, 2021: 24). Partların Arya ırkına mensup olmaları, Sakalar ile ilişkileri geleneklerine yansımıştır. Bu durumun devamında, yönetimde Greklerden kalma sistemi örnek almayıp, daha önceden kalma Med-Pers yönetim modelini geliştirerek, yeni yönetim modelini oluşturmuşlardır (Yıldırım, 2012: 121). Eşkânîler için geçen bir bilgide; Dinver, Nihavend, Hemedân gibi şehirlerin dağ hükümdarı oldukları, bu ismin de dağ hükümdarlığından geldiği, Tavaif-i Mülûk oldukları için Eşkânîlerden oldukları ifade edilmiştir. Bu bilgidен, kabile olarak yaşadıkları da çıkarılabilir (Mesûdî, 2004: 130). İran’da 81 yıl süren Grek hâkimiyetinin, Partlar ile son bulduğu söylenebilir. Part İmparatorluğu’nun ilk başkenti, Hazar Denizi’nin güneyinde kalan Ester-Abad’dır. Burada 19 yıl kaldıktan sonra MÖ 230 yılında, başkenti İran’ın kuzeydoğusunda bulunan Dâmegân’a taşımışlardır (Öztuna, 1983: 322-323).

I. Arşak; Nesa-Aşkabad ve Ustuva’yı aldıktan sonra, devletin adını Part-Eşkânî olarak belirlemiştir (Yıldırım, 2012: 120). Yeni taşınan başkentin bulunduğu konumun Selevkeia’ya yakın olmasıyla Ön Asya coğrafyasında hem Yakın Doğu’ya hem de Batı’ya yaklaşmış oluyorlardı. Bunun için kısa bir süre Ekbatana’yı da kullanmışlardır (Öztuna, 1983: 232). Part kralları, zamanlarını Hemedân’da tepe üzerinde bulunan sarayda geçirmiştir. (Rawlison, 1873: 93). Çin kaynakları Part başkentini, “*Ho-tu*”, “*Fan-tou*” olarak isimlendirmiştir. Bu yer Hekatompylos’tur (Kumis). Ekbatana ise, merkeze bağlı resmî bir darphane olarak kullanılmıştır (Memiş, 2018: 144). Partların, Arşak kabilesinin başkenti, net ve kesin olarak

---

⁵⁹ Partia-Pars coğrafyasından bahseden ilk kaynağın Asur yıllıkları olduğu bilinmektedir. Bkz. N. Yıldırım (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, İstanbul, s. 121.

⁶⁰ Arşak-Arsak olarak bilinir, “*An-hsi*” olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bkz. B. Ögel (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, TTK Yayınları, Ankara, s. 312.

I. Arşak ile I. Erşek aynı kişilerdir. “*Erşek*” ünvan olarak da kullanılmaktaydı. Bkz. N. Yıldırım (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, İstanbul, s. 120.

⁶¹ Part bölgesi; “*Partia*”, “*Pehle*” olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bkz. N. Yıldırım (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, İstanbul, s. 120.

Hekatompylos⁶² şehridir ve ana başkent olarak bilinmektedir. MÖ 217’de Partların Hekatompylos’a taşındığı, fakat Partlar için önemli sayılacak şehir olan Nisa şehrinde de kuruluş aşamasında bulduklarıyla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür (Tao, 2007: 96-97).

Eşkânîler, İran’daki en eski hanedanlardan olan Farslarla sorunlar yaşamışlardır. Farslar, Eşkânîlerin haklarına karşı zorbalık yaptığı için aralarında husumet çıkmıştır. Fars hanedanı, Ahamenişlerin kültürüne karşı koruyucu olmuş ve Grek kültürüne karşı da mücadele etmiştir (Beyânî, 2020: 12). Part krallarından Arsekes’in, Pers krallarının soyundan geldiği hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır (Sandys ve Vaux, 2022: 105).

Part kralı I. Arşak’ın⁶³ hâkimiyetinin merkezi, Hazar Denizi ve civarındadır. Dicle’ye doğru ilerlemelerini sistemli bir şekilde yapmıştır. Basra Körfezi’ne kadar ilerleyerek bazı sorunlara neden olmuşlardır. Dönemi kısa süren Arşak, tahta geçtikten iki yıl sonra savaşta ölmüştür. I. Tiridates,⁶⁴ Arşak’ın kardeşi ve veliahdı olmuş, Arşak öldükten sonra yerine geçmiştir. Kendisine II. Arşak ünvanı verilen bu hükümdar, devleti kurumsal hâle getirmiştir (Sandys ve Vaux, 2022: 107-108).

Partlar kuruldukları ilk yıllarda, Selevkoslarla da çeşitli sorunlar yaşamışlar ve bu sorunlar iki devlet arasında savaşlara neden olmuştur. MÖ 174’te I. Mithridates’in tahta geçtiği ve tahtta kaldığı süre içerisinde, Partlarda önemli atılımlar olmuştur. Selevkosların eski kuvvetini kaybetmesi, Partların ilerleyişini daha olanaklı hâle getirmiştir. Bu sayede Mithridates; Media coğrafyasına doğru hareket ederek, Media’ya saldırmıştır (Sandys ve Vaux, 2022: 109). I. Mithridates’in tahta gelişi Partlar için önemli zamanları da başlatmıştır. Belh’i (Bahter) sınırları içerisine almıştır. Ardından Med coğrafyası, Hemedân, Babil,

---

⁶² Partların başkenti olan Hekatompylos “*Ho-tou*”, “*Karta*” ve “*Zadra-Karta*” olarak da bilinmektedir. Bkz. B. Ögel (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, TTK Yayınları, Ankara, s. 312. Hekatompylos için araştırma yapan Wang Tao, “Parthia in China: A Re-examination of the Historical Records” adlı makalesinde Part başkentleri için çıkarımlarda bulunurken, Part başkenti Hekatompylos şehrinin adını “*Fandou*” olarak ifade etmiştir. Ayrıca Partların ilk başkenti olarak, Türkmenistan sınırları içerisinde olan “*Nisa*” şehrini yazmıştır. Bkz. Wang Tao (2007). *Parthia in China: A Re-examination of the Historical Records*, Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart (Ed.), *The Age of the Parthians Volume II*, I.B. Tauris, London, s. 96.

⁶³ I. Arsakes’in Part Krallığı’nın kurucusu ve Pers kralı II. Artakserkses’in oğullarından biri olduğu düşünülen Friapites’in erkek çocuğu olduğu hakkında görüşler vardır. Bkz. Y. Öztuna (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*. c. 1, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 323.

⁶⁴ I. Tiridates; abisi Arşak-Erşak’ın ölümü üzerine abisinin anısına adına “*Erşek*” ekleyerek hanedanın Erşakan-Eşkaniyan olarak anılmasını sağladı. Bkz. N. Yıldırım (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, İstanbul, s. 122.

Selevkiye'yi sınırlarına dâhil etmiştir (Yıldırım, 2012: 122). Otuz sekiz yıl boyunca tahtta kalmış ve MÖ 136'da ölmüştür. Tahtta kaldığı süre içinde uzun ve sert kral tacını takan tek kral olmuştur. Perslerin kullandığı mevsimlik kraliyet merkezlerini Partlar da kullanmıştır. Kış Tizfun'da, senenin geri kalan zamanlarını ise Ekbatana, Cürcan ve Rey arasında gidip gelerek geçirmişlerdir (Sandys ve Vaux, 2022: 110).

Partlar, İskender'in Perslerle yaptığı Arbela Savaşı'nda Perslerin yanında olmuşlardır. İskender, Partların ülkelerini aldığı zaman ise boyun eğmişlerdir (Rawlison, 1873: 28). Partlar fethettikleri yerlerde, İskender'den önceki sistemi kullanarak hüküm sürmeye çalışmıştır. Ülke yönetiminin valileri, önceki döneme göre düzenlenmiştir (Rawlison, 1873: 87).

Part dönemi, Ahamenişlerin devlet yönetiminin devamı olarak değerlendirilmiştir. Devleti, Ahamenişlerden öğrendikleri koruma yöntemleriyle iki grup şeklinde idare etmişlerdir. İlk grup Part Devleti'ne bağlı olan topraklar, ikinci grup ise devletin diğer topraklarıdır. Partlara bağlı olan ilk grup; Babil, Apolonyatis, Halunit, Karina, Kirmanşah, Hemedân (Med-i Bala), Rey, Har, Damgan, Gorgan, Astunin, Part-1 Has, Apaavartaken, Merv, Herat, Sistan ve Hindistan'dır. Bu satraplıkların yönetimi, görevlendirilen valiler tarafından yapılmıştır. Devlete ait olan diğer topraklar ise; Azerbaycan, Ermenistan, Adiyaban, Hesrun, El-Hazar, Elam, Huzistan, Pars, Bahter ve Kirman satraplıklarıdır. Bu satraplıkların yönetimi ise Part prensleri tarafından sağlanmıştır. Part Devleti, eyaletlerini küçük bölgeler hâlinde yönetmiştir. Bu bölgesel eyaletler "*hipaşi*"den, hipaşiler de köylerden oluşmaktadır. Hipaşi köyler de "*setateme*"e bölünmüştür (Hafeziniya, 2017: 268-269). Partlar, Hemedân'ı buluşma şehri olarak kullanmıştır (Pourmazaheri, 2016). Toprakların genişliği ve doğal şartlar nedeniyle Hemedân dışında Susa, Persepolis ve Babil, şehir merkezleri olarak kullanılmıştır (Daryae, 2022a: 270).

Bu toprakların başında görevli yönetici vardır ve bu yöneticiye "*viytaksa*" adı verilmiştir. Bu görevli, Ahamenişlerde bulunan şehir muhafızına benzetilebilir (Hafeziniya, 2017: 268). Devlete ait olan eyaletlerin yetkileri daha geniştir. Hatta kralın yetkilerini sınırlayan bir meclis bulunmaktadır (Hafeziniya, 2017: 309).

Harita 2.8. Part (Eşkânî) İmparatorluğu'nu Gösteren Harita

Kaynak: (Curtis ve Stewart, 2007a).

İran coğrafyası, Part İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yerel yönetimlerin etkisiyle yönetilmiştir. Bu yerel yöneticilerin en kuvvetlisi “*Bazrangî*” ailesidir. Bu aile, Partlardan aldığı güçle kendileri dışında olan diğer yerel yöneticilerin yönetiminden de sorumludur (Zerrinkub ve Zerrinkub, 2019: 26-27). MS 224'te Partların yıkılıp, boşalan iktidara Sâsânilerin geçmesi, Medlerden Perslere iktidarın geçmesiyle benzerlik göstermektedir. Sâsâniler, Partların varisi olarak kurulmuş ve bu durumda doğu-batı arasında coğrafi dengenin korunması devam etmiştir (Foltz, 2021: 42). Partların yıkılışına kadar geçen süre içinde özellikle Roma ile yaşanan mücadelelerde Hemedân, Partların en güvenli ikamet ettikleri yer olmuştur (Hauzinski vd., 2010: 203). Ekbatana Kalesi, Part döneminde de hazinenin ve ganimetlerin güvenli bir şekilde korunduğu yer olmuştur (Barthold, 2022: 144).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERKEN ORTAÇAĞ VE ORTA ORTAÇAĞ SONRASI HEMEDÂN

3.1. Sâsâniler Dönemi Hemedân (MS 226-652)

Sâsâni devleti, Part İmparatorluğu'ndan sonra egemenliği eline geçirmiş ve Sâsâni Devleti dönemi başlamıştır (Schwertheim, 2020: 108). Devlet, kurulduğu ilk zamanlarda İstahr ve Tisfun'u (Tizpon) başkent olarak kullanmış, böylelikle başlangıçta ikili başkent yönetimi tercih edilmiştir (Altungök, 2015b: 183). Kurulduğu dönemlerde, kendilerini Perslerin mirasçısı olarak görmüşlerdir (Altungök, 2012: 26). Sâsânilerin başkenti Medain'dir. Medain, yedi ayrı şehirden oluşmuştur. Bu yedi şehir de birbirine köprü ile bağlanarak, tek bir şehir hâline gelmiştir. Arapça Medine, yani şehir kelimesinin çoğul hâlidir. Aramice "*Medinethâ*" kelimesinden, Arapça Medain'e çevrilmiştir (Nizamü'l-Mülk, 2009: 359-360).

Sâsâni Devleti, Pers coğrafyasında yayılmış ve hâkimiyet alanını genişletmiştir. V. Artaban'a bağlı ve Anahita Tapınağı'nın rahibi Sâsân'ın etkisiyle kurulan bir devlettir (Altungök, 2007: 54). Sâsân, yerel topluluk ve yöneticiler arasında sözü geçen soylu biri olarak tanınmıştır. Bu sebeple İstahr'da bulunduğu süre içerisinde "*Anahita Ateşgedesi'nin Koruyucusu*" olarak görevlendirilmiştir (Zerrinkub ve Zerrinkub, 2019: 27). Sâsân, Ahameniş soyundandır. İstahr'da bulunan Anahita Mabedi'ndeki görevi, başkent in İstahr olmasına ve yaptığı görev neticesinde şehrin hem dinî hem de siyasi bir hüviyete sahip olmasına olanak sağlamıştır. Sâsâniler geleneklerine bağlı olmuşlardır. İran coğrafyasının dışında olanlara karşı mücadele etmiş ve İran dışında olanlara hanedanda taç hakkı vermemişlerdir (Beyânî, 2020: 14).

Sâsâniler, buldukları coğrafyada zaman içinde güçlü teşkilat yapıları ile nüfuzlu hâle gelmeye başlamıştır. Bu güçlenme Sâsân'ın Eşkânîlere karşı aldığı tavır ile de ortaya koyulmuştur. Sâsân; Eşkânîlere karşı söylemlerinde "*Eğer bir gün melik olursam, Eşkânîlerin (Partlar) kökünü kazıyacağım*" ifadelerini kullanarak, Partlara ne kadar tepkili olduğunu göstermiştir. Sâsân; nüfuzunu arttırmış, güçlendiği andan itibaren Partlara başkaldırmış ve oğluna, tahta geçtiğinde Partları ortadan kaldırmasını, başarısız olursa da bunu kendi oğluna söylemesini vasiyet etmiştir. Amacı mutlaka Partlara son vermektir. Sâsân ölmüş ve yerine oğlu Bâbek geçmiştir (Beyânî, 2020: 15).

Bâbek (Papak), Müslümanlara karşı İran'da bulunan halk ile birleşerek Hemedân'a kadar olan bölgeyi korumaya almıştır. Papak (Bâbek), Hemedân'da bulunan halk ile de

birleşerek, Irak'a karşı tehdit olmaya başlamıştır. Bâbek, babası Sâsân'ın yolunu izleyerek Bazrenge ailesinden bir kadınla evlenip akrabalık bağı kurmuştur. Bu evlilik sonucunda Erdeşir doğmuştur (Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, 1931: 158). Erdeşir, şah olmadan önce Eşkânîler ile ilişkilerini iyi tutmuştur (Beyânî, 2020: 16). Erdeşir, MS 220 yıllarında ordusunu oluşturup, ilk olarak Persia, Kirman ve ardından Medya'yı fethedip hâkimiyetini oluşturmayı amaçlamıştır (Sandys ve Vaux, 2022: 134). Erdeşir tahta geçtikten sonra ilk olarak İran'daki yerel yöneticilere yazdığı mektupta krallığını ilan etmiş ve Sâsâni himayesine girmelerini bildirmiştir (Toğay, 2021: 97).

I. Erdeşir, İran hâkimiyeti için Part hâkimiyetine son vererek atası Sâsân'ın vasiyetini de gerçekleştirmiştir. İran şahı olmuş, şahlık hikâyeleri Pers kralı II. Kyros'un destanlarıyla benzerlik göstermiştir (Zerrinkub ve Zerrinkub, 2019: 34-35). Erdeşir, Partların tüm topraklarını ele geçirmeye başlamış, kendi devleti ve imparatorluğuna soyluluk etkisi oluşturmak için, Arsakes soyundan olan bir prensesle evlenip taht yönetimini de başarılı hâle getirmiştir (Sandys ve Vaux, 2022: 134).

Erdeşir'in Partlara karşı zafer kazanmasının ardından, Partların başkenti, Hemedân, Kum, Rey gibi şehirlerin de Erdeşir'in hâkimiyetine girmesi gerekiyordu. Bunun için Erdeşir; Hemedân, Azerbaycan, Ermenistan, Musul, İstahr, Belh ve Herzem şehirlerini kapsayan büyük bir sefer düzenlemiştir. Gittiği şehirlerde isyan eden halkı ölüm cezası ile cezalandırmış ve cesetleri yakmak için ateşgedeye vermiştir (Ghodrat-Dizaji, 2016: 152; Can, 2016: 192-193). Erdeşir, Ermenistan dışındaki, Partların hâkim olduğu toprakları kendi topraklarına dâhil etmiştir (Wiesehöfer, 2020: 126). Erdeşir'in Partlara karşı kazandığı zaferler Nakş-ı Rüstem kabartmasında kusursuz bir şekilde çizilerek aktarılmıştır (Beyânî, 2020: 32). İbnü'l Esîr, *El-Kamil Fi't-Tarih I*, eserinde şöyle yazmıştır:

“Erdeşir'in Arduvan'ı öldürmesi sonucunda Ermânîlerin kralı Baba'nın Erdeşir'in hâkimiyeti altına girmek zorunda kalması ve bu durum karşısında Erdeşir'e ‘Şehinşah’ ünvanının verilmesi sağlanmıştır. Erdeşir bu zafer sonucunda Hemedân'a doğru gidip bu şehri aldı. Hemedân'ın ardından el-Cebel, Azerbeycan, Armenia, Musul'a doğru gidip bu şehirleri aldı. Erdeşir, bu zaferlerinin devamını da Dicle kenarında Bih-Erdeşir adı ile şehir kurdu” (Esîr, 1991a: 233-234).

Erdeşir'in Hemedân'ı silah ile savaşarak alması Ermeni kaynaklarında ve Taberi'nin anlatımlarında mevcuttur (Maksymiuk, 2021: 91). Taberi'ye göre I. Erdeşir, “*Hemedân üzerine yürümüş, orayı fethettikten sonra Cebel, Azerbeycan, Ermeniye ve Musul üzerine hareket ederek buraları da kılıç kuvvetiyle ele geçirmiştir*” (Taberi, 1991: 969). Mesûdî, *Murûc ez-zeheb* adlı eserinde, Erdeşir olmasaydı İran'da bulunan halkların, Azerbaycan, Hemedân, Zencan gibi şehirlerde olan halkların; dağınık hâlde yaşayan kabilelerin insafına

kalacağını, şehrin idaresinin ve düzeninin olmayacağını anlatmıştır. Erdeşir, bu kabileleri tek çatı altında birleştirip şehrin güvenliğini ve yapılaşmasını sağlamıştır. Erdeşir döneminde, kabile kralları dönemi de sona ermiştir (Mesûdî, 2004: 100; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvinî, 1913: 33-36).

Erdeşir, başkenti olan İstahr şehrine önem vererek şehrin millî şehir hâline gelmesini sağlamıştır (Beyânî, 2020: 23). Erdeşir son seferini yapıp Hatra şehrini aldıktan sonra dinlenmeye çekilmiş ve tahtını oğlu I. Şapur'a bırakmıştır. Şapur, babası tahtta iken ülke yönetimine meyilli olmuş ve görevlerde bulunmuştur. Babası öldükten sonra (MS 240) hükümdarlığını ilan etmiştir (Zerrinkub ve Zerrinkub, 2019: 47).

I. Şapur, Bizans ile sınır olan Mezopotamya'ya yakın Medain şehirlerinin Roma ile Bizans'ın sınır ihlaline maruz kalması ve şehrin Bizans ile Roma tehdidine açık olması sebebiyle Bişapur adında şehir kurmuş ve burayı idari başkent yapmıştır (Altungök, 2012: 129). I. Şapur, MS 260'ta, Roma imparatoru Valerianus'u kötü bir şekilde esir almış ve bu, Roma tarihine kötü bir olay olarak yazılmıştır. Bu olaydan sonra Roma için karanlık dönem başlamıştır (Roux, 2006: 20).

I. Şapur, Hemedân civarında burç yaptırmıştır. Araplar bu burcu, gümüştan (yabani gümüş) olması sebebiyle "*Minaretü'l-Hevafir*" olarak adlandırmışlardır (Altungök, 2015a: 162). I. Şapur, Sus ile Hemedân'ı bağlayan, ortak nokta olan yolda, Cündişâpûr⁶⁵ şehrini kurmuştur (Uslu, 1993: 117). Şehri kurduktan sonra, Hemedân ve Susa arasındaki antik yol üzerinde vadi ve nehirleri bağlayan bir köprü yaptırmıştır. Şapur, köprü ve baraj yapımında, Roma savaşlarında ele geçirilen esirleri kullanmıştır (Chegini, 1996: 63).

I. Hüsrev⁶⁶ (MS 531-579) (Enûşirvân⁶⁷-Anûşirevan) tahta geçtikten sonra ara ara Hazarların akınları ile mücadele etmiş, Hazarlar Derbend'i geçtikten sonra Hemedân ve Musul'a kadar gelmişlerdir. Bunun üzerine I. Hüsrev de "*Bâbü'l-ebvâb*" seddini yaptırarak bu

---

⁶⁵ Pehlevice "*Vendîv Şâpûr*", "*Şapur tarafından alınmış*" olarak çevrilmiştir. Bkz. R. Uslu (1993). "*Cündişâpûr*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 117.

⁶⁶ Araplar, Sâsâni kralı Hüsrev için *kisrâ* ünvanını kullanmışlardır. Genel olarak İran şahlarına verilen isim *kisrâ*dır. Bkz. Yusuf Has Hacip. (2018). *Kutadgu Bilig* (Çev.). Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 483.

⁶⁷ Enûşirvân: I. Hüsrev için kullanılan bu tabir "*ölümsüz ruh*" olarak ifade edilmiştir. I. Hüsrev, Sâsâni imparatorları arasında efsanevi anlamda en büyüğü olarak görüldü. Ekonomik yenilikler ve ekonomide uyguladığı düzenlemelerle bu ironik hâli aldığı düşünülmektedir. Bkz. R. Foltz (2021). *İran Tarihi*, (Çev.). Hüseyin Gökalp, İnkılap Yayınları, İstanbul, s. 48.

akınları engellemek istemiştir (Çetinkaya, 2003: 36). I. Hüsrev, Hazar akınlarını engellemeyi başarmış ve akınları sonlandırmak için Hazar hakanı ile akrabalık ilişkisi kurmuştur. Hazar hakanının kızı Kakum ile evlenmiş, bu evlilikten IV. Hürmüz doğmuştur (Câhız, 2017: 38). I. Hüsrev'den sonra IV. Hürmüz (MS 579) tahta çıkararak kral olmuştur (Sandys ve Vaux, 2022: 9).

II. Hüsrev (Perviz) (MS 591), IV. Hürmüz'ün oğludur. Behram Çubin sorunu ile uğraşmıştır. Behram, II. Hüsrev'in ordusundaki komutanlardan biridir. İran'da Hemedân, İsfahan ve Irak'ta kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Bunun üzerine II. Hüsrev de topladığı büyük bir ordu ile bu duruma son vermek istemiştir. Hemedân'dan gelen taraftarlarla ordusuna kuvvet katmıştır. Bu savaşta II. Hüsrev'e, Ermenistan'da Hristiyanlar da destek vermiştir. Savaşın sonunda II. Hüsrev, Behram Çubin'i mağlup ederek gücünü göstermiştir. Bizans'a mektup göndererek bu haberi bildirmiştir (Faizi, 2019: 26-29). Bu durum, Bizans ile yapılan savaşta ise Heraklius'un Azerbaycan'ı işgal etmesine ve ardından, Hemedân ve Medya'yı yağmalasına neden olmuştur (Porshariati, 2008: 152). II. Hüsrev, idari ve dinî başkent olarak İstahr'ı kullanırken, yazın yaylak amacıyla ise Hemedân'ı başkent olarak kullanmıştır (Chegini, 1996: 47; Foltz, 2021: 50).

Sâsâni tahtına çıkan kişi Şehriyar'ın oğlu III. Yezdigerd (MS 632), aynı zamanda II. Hüsrev'in (Perviz) torunudur (Zerrinkub ve Zerrinkub, 2019: 161). MS 632 yılında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) öldüğü yıl III. Yerdicerd, Sâsâni Devleti'nin tahtına çıkmıştır. III. Yerdicerd tahta çıktığında sekiz yaşındadır (Foltz, 2021: 54). Arap ordusu, Hz. Muhammed (s.a.v.) öldükten sonra İran'ı işgal etmeye başlamıştır (Foltz, 2021: 51). MS 637'de Müslümanlar, Sâsânileri, Kadisiye Savaşı'nda mağlup etmiş, Sâsâni başkenti olan Tisfun'a girerek başkeni ele geçirmişlerdir. Arapların ilerleyişi ile Irak'ın tamamı Müslümanların eline geçmiştir (Lapidus, 2005: 81).

Sâsâni Devleti savaştan sonra Müslüman idaresini hemen kabul etmemiştir. Geçiş süresi içinde (beş yıl gibi bir sürede) Rey, İsfahan, Hemedân'da karşı koymak amacıyla direniş göstermiş olsalar da (Karadeniz, 2012: 37), Hemedân ve Dinaver'de bulunan sözü sayılır kişiler, Araplara elçi göndererek teslim olmuşlardır (Sivrioğlu, 2015: 411).

Harita 3.1. Sâsâni Devleti'nin Hâkimiyetini Gösteren Harita

Kaynak: (Porshariati, 2008: 472).

Sâsâniler, ülke toprakları genişledikçe, şehirleri kullanım alanlarına göre ayırmışlardır. Örneğin İstahr, Medain ve Hemedân gibi şehirler, siyasi ve idari amaçlı kullanılan şehirlerdir (Altungök, 2012: 125).

Sâsânilerin kurulduğu coğrafyada bulunan Elbruz ve Zagros Dağları, ilahi bir ödül olarak görülmüş, ihtişamın simgesi olarak değerlendirilmiştir (Howard-Johnston, 2012: 93). Sâsâni devleti VII. yüzyılda başkent olarak Tisfun'u kullanmıştır. Tisfun'da bulunan dağlarda, Hemedân ve Kirmanşah şehirlerine gidebilmek için yol bulunmaktadır. Arap işgalinden sonra Araplar bu istikameti, Irak el-Acem (İran Irakı) olarak adlandırmışlardır. Bunun sebebi ise; bu topraklarda kültürel ve dinî farklılıkların olması ve Arapların bu dinlere hoş bakmamasıdır. Arapların, İran topraklarına gelmesiyle birlikte MS VIII. yüzyıldan itibaren, İranlıların Hindistan'a göçü başlamıştır (Forsyth, 2019: 86). Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf* eserinde, Sâsânilerin toplamda 439 yıl hâkimiyet sürdüğünü belirtmiştir (Mesûdî, 2018: 78).

3.2. Dört Halife Dönemi Hemedân (Hulafâ-yı Râşidîn Dönemi) (MS 632-661)

Hz. Muhammed'in askerî gücü çoğunlukla Arabistan coğrafyasında etkili olmuştur. Fakat Hz. Muhammed'in sahabeleri Arabistan ile sınırlı kalmamış, İslam'ın gücünü daha uzaktaki coğrafyalara göstermeyi amaçlamıştır. Bu, MS 636'da Sâsâni Devleti'nin fethedilmesi ile gözler önüne serilmiştir. Hz. Muhammed'in sahabeleri on yıl içinde Sâsâni Devleti'nin varlığını ortadan kaldırarak gücünü göstermiştir (Foltz, 2021: 54). Sâsâni döneminde İran'da, Müslüman kabileleri güney ve batı bölgelere doğru gelmeye başlamıştı. İslam fetihleri ile bu kabileler İran'a daha çok gelmeye başlamışlardır. Hemedân da bu

şehirler arasında olmuştur. Arap kabileleri yaşamak için Hemedân'ı da seçmişlerdir (Zarrînkûb, 2008: 27).

İslam fetihleri, Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettikten sonra da devam etmiştir. Hz. Ebubekir (r.a.) MS 632'de halife seçildikten sonra, yönetimde en büyük destekçisi Hz. Ömer olmuştur (Apak, 2019a: 47). İran için fetihler başlamış, fakat İran hâkimiyeti için gelişmeler Hz. Ömer döneminde önemli bir boyut kazanmıştır. Hz. Ebubekir, Sâsâni Devleti'nin hâkimiyetinde olan Fırat'ın aşağı kısımlarına ordu göndererek, İslam fetihlerine verdiği önemi göstermeye başlamıştır (Apak, 2019a: 71). Hz. Ebubekir, döneminde Hâlid b. Velîd'in başında bulunduğu ordu ile Sâsâni Devleti'nin önemli şehirlerinden olan Hîre'yi, Müslüman hâkimiyetine almasıyla, daha sonra gelecek olanlara da örnek olmuştur (Apak, 2019a: 75). MS 638'de Müslüman Araplar, Irak'a gelip yerleşmeye başlamıştır. Medain'e geldiklerinde iklimle ilgili sorun yaşamışlar ve Kûfe şehrine yerleşmişlerdir. MS 639'da Ahvaz'a gelen Müslümanlar, bu şehri kuşatıp almışlardır (Sivrioğlu, 2015: 411).

Köprü Savaşı ile galip gelen Sâsâni Devleti, cesaretlenmeye başlamıştır (Apak, 2019a: 114). Büveyb Savaşı ile Sâsâni Devleti taht mücadeleleriyle uğraştığı için büyük bir ordu oluşturamamıştır. Müslümanların gösterdiği başarı ve yaptıkları taktikler savaşı kazanmalarını sağlamış, Sâsâni ordusu geri çekilmiştir (Apak, 2019a: 114-115). Kâdisiye Savaşı'nda, Sâsânilerin Büveyb Savaşı'nda aldıkları yenilginin sebebi olarak iç problemleri gördükleri için, ordu komutanı olarak Rüstem ve Fîrûzan'la ilerlemek istemişlerdir. Savaşta Sâsâni ordusu çok sayıda kişiyi kaybetmiştir (Apak, 2019a: 116-120). Sâsâniler Medain'e ve topraklarının doğusuna doğru çekilmiş, İslam ordusu Kâdisiye'de dinlendikten sonra Sâsânilerin başkenti Medain'e doğru hareket etmiştir. Medain, savaş yapılmadan Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar, Sâsâni Devleti'nin idari şehrini ele geçirirken şehirde bulunan ganimeti de elde etmişlerdir (Apak, 2019a: 120-121). Kâdisiye Savaşı'ndan kaçmayı başaran Sâsâni askerleri, Celûla'ya gelerek bir araya toplanmış, Müslümanlar Celûla'ya gelerek bölgeyi kuşatma altına almış ve Sâsâni askerlerinin bir kısmını öldürüp bazılarını da esir almıştır (Apak, 2019a: 121-122). İslam ordusu Sâsânilerden, Basra'nın batısına yakın olan Ehvaz'ı, Müslümanların hâkimiyetine almış, bu savaşlarda yenilgilere uğrayan III. Yerdicerd, güvenli yerlere doğru çekilmeye devam etmiştir. Müslümanların ilerleyişi Râmuhürmüz ve Tüster'e kadar devam etmiştir. Râmuhürmüz, Müslümanların eline geçmiş, fakat Tüster'in hâkimiyeti kolay olmamıştır. Sonunda Tüster de fethedilmiştir. Tüster'den sonra Sûs ve Cindişâpûr da Müslümanların eline geçmiştir (Apak, 2019a: 123-124). MS 640'ta III. Yerdicerd Hulvan'dan kaçmış ve Rey, Kûmis, İsfahan, Hemedân ve

Mâheyn’de yaşayan İran halkına mektup yazarak ordu toplamaya başlamıştır (Cafer, 2018: 75). Ordunun başına ise, Hürmüz’ün oğlu Merdanşah’ı görevlendirmiştir (Zerrinkub ve Zerrinkub, 2019: 165).

Nihavend Savaşı’nı yapmadan önce yaptığı toplantıda, elinde bulunan mektupla; “*Kumis, Taberistan, Cürcan, Rey, İsfahan, Hemedân gibi şehirlerde bulunan insanların; Kufe ve Basra’da bulunan Müslümanlara saldırmak ve onları o şehirlerden çıkarmak için III. Yerdicerd’den talepte bulunmuşlardır.*” Hz. Osman ve Hz. Ali’nin de görüşlerini alarak İran coğrafyasına yönelik fetihleri yapmıştır (Bakır, 1998: 102-103).

Sâsâni hükümdarı III. Yerdicerd’in Nihavend’e gelmesi ve ordu toplaması ile Müslümanlar ve Sâsâniler arasında, Hemedân’ın güneyinde yer alan Nihavend’de savaş yapılmıştır (MS 642) (Apak, 2019a: 124). Savaş sırasında III. Yerdicerd İsfahan’a gitmiştir. Hz. Ömer bu savaşa katılmak istese de karışıklık çıkmaması için savaşa bizzat katılamamıştır. Müslümanlar, gösterdikleri başarı sonucunda savaşta galip gelmiş ve yaşanan bu savaş Müslümanların arasında “*Zaferlerin Zaferi*” (*fetu’l-fütûh*) olarak anılmıştır (Cafer, 2018: 75). Hz. Ömer’in Nihavend Savaşı’ndan sonra yaptığı istişarede etrafındakiler Hz. Ömer’e; İran’da III. Yezdirgerd’in hayatta kaldığı sürece Sâsâni Devleti’nin yok olmayacağını; Farsların, Yezdirgerd ve Sâsâni hanedanının çevresinde toplanmaya devam edeceklerini ve bu savaşların sonunun gelmeyeceğini söylemişlerdir. Hz. Ömer bu düşüncüyü doğru bulmuş ve İran fetihlerine Yezdirgerd’in ölmesiyle devam edeceğini anlamıştır (Bursalı, 2012: 251).

Nihavend Savaşı’ndan kaçanlar, Hemedân’a gittiği için savaşın yeni güzergâhı Hemedân olmuştur (Yıldız, 1986a: 85). Sâsâni komutanı Firuzan, savaşta yaralandığı hâlde Hemedân’a gitmiştir. Nuaym b. Mukrin peşine düşmüş, ardından görevi Ka’ka’ya vermiştir. Hemedân’a yönelmesi, Firuzan’ın yakalanmasına da neden olmuştur; Hemedân’da, bal taşıyan katır ve eşeklerin aynı yol üzerinden gelmesi Ka’ka’nın Firuzan’ı yakalayıp öldürmesini sağlamıştır. Müslümanlar bu durumu “*Allah’ın baldan askerleri var*” ifadesiyle yorumlamışlardır. O bal katırları ve eşekleri ganimet olmuş ve olayın yaşandığı Hemedân tepesine, Müslümanlar “Bal Tepesi” demiştir. Ka’ka, kaçan askerleri Hemedân’a kadar takip etmiş ve Hemedân’a geldiğinde kuşatmıştır. Hemedân valisi barış istemiş, Ka’ka onun bu

isteğini kabul edip barış imzalamıştır (Kesîr, 2017a: 185). Nihavend Savaşı, Sâsânilerin varlığının bitmesine neden olmuştur (Irving, 2021: 207).

Hemedân valisi Hüsrev Şunûm cizye⁶⁸ vermeyi teklif ederek, Müslümanlardan af dilemiştir. Amacı, Hemedân ve Destebeý'deki halkın kurtulmasını sağlamaktır (Esîr, 1991b: 22). Nuaym b. Mukaarrin ve el-Ka'ka b. Amr, Hemedân'ı kendi istekleriyle Müslümanların topraklarına kattıktan sonra şehirden çıkmıştır. Sonrasında Hüsrev Şunûn ve Hemedân halkı, karışıklık çıkarıp isyan etmiştir (MS 643) (Esîr, 1991b: 27). Hemedânlılar, bu barışı yok sayıp karışıklık çıkarınca, Hicret'in yirmi üçüncü senesinde Hemedân ve İstahr ikinci kez fethedilmiş ve çok sayıda ganimet ele geçirilmiştir. Hemedân'ın Müslümanlar tarafından alınması, İran coğrafyasında yapılan fetihlerin en üst noktaya ulaşmasını sağlamıştır (Acar, 2020: 52; Kesîr, 2017a: 200-215). Savaşların ardından alınan şehirler için yapılan anlaşmalarda belirlenen savaş tazminatı uygulanarak, Hemedân'dan bir kere olmak şartıyla 100.000 dirhem alınmıştır (Esmaeili, 2019: 59). Yezid b. Kays, Hz. Ömer tarafından Hemedân'a vali olarak görevlendirilmiştir. Hz. Ömer de Hemedân'da görevlendirdiği Nuaym b. Mukarrîn ile haberleşerek Hemedân'dan destek kuvvet toplanmasını istemiştir. Bu sayede Rey'in fethedilmesi amaçlanmıştır (Çelik ve Rençber, 2012: 40). Hemedân MS 645'te, Hz. Ömer vefat ettikten altı ay sonra Müslümanların eline geçmiştir (Cafer, 2018: 76). Hz. Ömer'in halifeliği 10 yıl sürmüştür. Hz. Ömer tarihe, gaza, cihad ve devlet yönetiminde yaptığı düzenlemelerle geçmiştir (Mesûdî, 2018: 206).

Hz. Osman'ın (r.a.) hilafeti döneminde halk vergi vermek istemediği için Hemedân'da isyan çıkmıştır. Bu isyanı fırsat olarak değerlendirmek isteyen Bizans kralı Kostantin ise, İskenderiye'ye yaptığı saldırıda İskenderiye'yi Müslümanların elinden almıştır. Hz. Osman, Asoğlu Amr'ı görevlendirmiş ve İskenderiye, Bizans'ın elinden tekrar alınmıştır (Hizmetli, 1991: 208). Hz. Osman, Hemedân'daki isyanı bastırması ve Nusayr adında birini buraya vali olarak atamıştır (Esîr, 1991b: 194).

Hz. Osman döneminde İran coğrafyasının fethi tamamlanmıştır. Hz. Osman halife olduktan sonra, Hemedân şehrinde yaşanan isyanlar neticesinde Müslümanlardan ayrılanlar

---

⁶⁸ Cizye, gayrimüslim erkeklerden yılda bir kez alınan vergidir. Bu vergi “harâcü’rrûs” olarak da ifade edilmiştir. Cizye, karşılık ve kifayet anlamlarına da gelmektedir. Bkz. İmam Ebû Yusuf, (1973). *Kitabu'l-Haraç*. (Çev.). Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul, s. 803 (PDF sayfa numarası).

Harita 3.2. Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ebubekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.), Hz. Ali (r.a.) Dönemlerinde İslam Devleti'nin İran'daki Sınırları.

Kaynak: (Belâzurî, 2013: 633-634).

3.3. Emeviler Dönemi Hemedân (MS 661-750)

Emevi Devleti, Muaviye'nin mensubu olduğu Benî Ümeyye soyundan adını almıştır. Benî Ümeyye soyu, Cahiliye döneminde de Mekke'de önemli bir yere mensuptur. Ümeyye kabilesi olarak bilinen soy, çeşitli nedenlerle Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kabilesi olan Hâşimîler ile sorunlar yaşamıştır (Apak, 2019b: 17).

Emevi Devleti'nin hâkim olduğu dönem, İslam tarihinde Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hz. Hasan'dan halifelik görevini alması ile başlayıp, Emevilerin son hükümdarı olan Mervan b. Muhammed'in ölümüne kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Emevi dönemi, tartışmalara açık bir dönemdir. Muaviye'nin halifeliği devraldığı sistem daha önce Hulafâ-yı Râşidîn döneminde farklı olmuştur. Daha önce yapılacak olan halifelik seçim ve görüşlerle belirlenirken, Emevi döneminde Muaviye, halifeliği güç kullanarak elde edip saltanata dönüştürmüştür (Apak, 2019b: 7). Hulafâ-yı Râşidîn döneminde Hz. Osman, Suriye valisi olarak görevlendirilmiş, Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar geçen sürede Suriye valiliği görevini devam ettirmiştir (Yiğit, 1995: 88).

Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle, Muaviye'nin hilafeti elde etmesinin önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Muaviye, Şam'da halifeliğini ilan etmiştir (Apak, 2019a: 320). Muaviye, Hemedân'da çıkan Şii isyanını bastırmak için ordu göndermiş ve ordu geri geldiğinde kadınların da olduğu esirlerle birlikte dönmüştür (Özdemir, 2020: 200).

Muaviye döneminde devletin hâkim olduğu coğrafyalardan haraçlar⁷⁰ toplanmaya başlanmıştır. Yüksek miktarda haraç toplanmasına izin veren Muaviye, Hemedân şehrinden

---

⁷⁰ Haraç, Arapça kökenli bir kelimedir. Topraktan çıkan şey anlamında kullanılmaktadır. Pehlevicede ve Aramicede de vergi anlamında kullanılmıştır. Genel anlamı toprak vergisidir. Hz. Ömer ilk kez Sevad bölgesi için kullanmıştır. Emeviler döneminde haraç gelirlerinde, köylünün toprağını bırakıp kaçması nedeniyle düşme yaşanmıştır. Bkz. C. Kallek (1997). "Haraç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, s. 71-72-80. Harâç arazisinden ve ihya edilen bazı mevât arazisinden, belirli alanlara göre, beytü'l-mâl namına alınan vergidir. Bkz. İmam Ebû Yusuf (1973). *Kitabu'l-Haraç*, (Çev.). Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul, s. 570 (PDF sayfa numarası).

Gayrimüslimlerden alınan toprak vergisi olarak bilinmektedir. Haraç ilk olarak, alınan bölgenin giderlerinde kullanılır. Askerin maaşı ödenir, artan kısmı ise halifeye gönderilirdi. Bkz. İ. Aycan & İ. Sarıçam (2011).

haraç almış ve buranın haracını kendisine tahsis etmiştir. Fars coğrafyasındaki topraklardan kendi ailesine mensup bir gruba iktâ⁷¹ olarak da kullanmıştır (Kara, 2006: 150).

Abdülmelik b. Mervan, babası Mervan öldükten sonra tahta geçmiştir. Devlete yükselme dönemini yaşatmıştır. İbn Zübeyr'i, Hemedân valisi olarak görevlendirmiştir (Aycan, 1992: 162).

Haccâc, Hemedân'da valilik görevinde bulunduğu sırada, Hamza'nın herhangi bir sorun çıkarmasını engellemek için Hamza b. Muğîre'nin yanında güvenlikten sorumlu olan Kays b. Sa'd'a gönderdiği mektupla, Hamza b. Muğîre'nin Hemedân valiliği görevini iletmiştir. Bunun yanı sıra mektupta, Kays b. Sad'ın görevinin ise Hamza b. Muğîre'yi yakalamak olduğu yazmaktadır. Bu kararı Hamza b. Muğîre okumuş ve yakalanmayı kabul etmiştir. Yeni Hemedân valisi bu durumda Kays b. Sa'd olmuştur (Esîr, 1991c: 392).

İran'a yapılan fetihler Emevi Devleti döneminde de devam etmiştir. Araplar, Basra ve Kûfe şehirlerini merkez olarak alıp, İran topraklarına doğru yönelmişlerdir. 7. yüzyıldan itibaren devam eden bu göçün yönü, İsfahan, Kum, Anşan ve Hemedân gibi şehirler, ayrıca Arapların göç yolu ve yerleşmek için geldikleri yer olmuştur (Ağkâ'i, 2012).

Kûfe ve Basra, İslam dininin yayılmasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu bölgeden sorumlu olan Vali Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi, Hemedân şehrinin idaresinden sorumlu olmuştur (Gökalp, 2019: 259-260). Emeviler döneminde İslamiyet, İran'ın ardından Maveraünnehr'in de ötesine geçmiştir (Kafkasyalı, 2012: 934). Halife II. Mervan b. Muhammed, Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hubeyre'yi görevlendirip, gönderdiği ek kuvvetlerle Hemedân'ı hâkimiyeti altına almıştır (Yıldız, 1986a: 432).

Emevi yönetimi MS 740'ta, Horasan'da yaşanan isyanı bastırmakta zorlanmıştır. Emevi yönetimine tepki olarak çıkan isyanda, İran'da bulunan isyancılar Müslümanlardan oluşmaktadır. İsyanın gerekçesi ise halifeliğin peygamber soyundan devam etmesini

---

Emeviler. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 117-118.

⁷¹ İktâ; kesmek, ayırmak anlamındadır. Taşınmaz mallar için işletme ya da faydalanma olarak kullanılan yerdir. Bir bölgede uygun bulunan kişilere vergi gelirlerinin tahsisi olarak kullanılır. İktâ, otorite sahibi kişilerce yapılması gerekir. Emeviler döneminde iktalar fazla olmuştur. Hulafa-yı Râşidîn dönemine göre iktâ farklılık göstermiştir. Halifeliğin saltanat sistemine dönüşmesiyle iktalar da halifenin bağlı olduğu Ümeyye ailesinin üyelerine verilmiştir. Bkz. M. Demirci (2000). "İktâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 43-44.

istemeleridir. Bunun için Abbasilere destek olmuşlardır. Emeviler, Ebû Müslim ile MS 750’de yaptıkları savaşta yenilmiş; Abbasiler, Emevileri yıkarak, başkenti Şam’dan alıp Kûfe’ye taşımıştır (Foltz, 2021: 56-57).

3.4. Abbasiler Dönemi Hemedân (MS 750-1258)

Emevi Devleti yıkıldıktan sonra Abbasi Devleti MS 750’de İslam dünyasında varlığını göstermiştir. Abbasi adı, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) amcası Abbas’ın torunu olan Muhammed b. Ali önderliğinde 32 yıl boyunca, Emevi Devleti’nin yıkılmasıyla adını duyurmuştur (Apak, 2013: 17). Abbasi Devleti, İslam tarihi açısından yenilikler getirmiştir. Bu yeniliklerden ilki ayrımcılığı kaldırmak olmuştur. Abbasiler, Arap ve Arap olmayan ayrımını kaldırarak, Emevi seçkin yapısını yıkmış, İslam’ın evrenselliğini ön planda tutmuştur. Emevilerin yönetim merkezi olan Şam’ın yerine “Tanrı’nın armağanı” anlamındaki Bağdat’ı inşa etmişler ve başkent olarak kullanmışlardır. Sâsâni ile Mezopotamya idari yönetimlerini harmanlayan bir sistem oluşturmuşlardır. Bakanlık, vergi yönetimi, ünvan, mahkeme gibi yönetimlerde Sâsâni Devleti’nin yöntemlerini uygulamışlardır. Oluşturdukları sistemle, Sâsâni ile İslam’ın ortak yönetim düzenini tek elde toplamış gibi olmuşlardır. Abbasiler ile gelen sosyal ve coğrafi değişimler, İslam medeniyeti açısından yeni düzenin oluşmasını sağlamıştır (Foltz, 2021: 58).

Abbasilerin Azerbaycan coğrafyasındaki bölgesi, kuzey kısımda Derbend, güney kısımda ise Zencan’ı içine alarak Hemedân’a kadar ulaşmaktadır (Bakır ve Şenol, 2020: 94).

Mansur döneminde, Ebû Müslim’in öldürülmesi üzerine Horasan bölgesinde intikam alınması için isyanlar çıkmıştır. Rey ve Hemedân’da çıkan isyanlar çok geçmeden büyümüştür (Spuler, 2015: 46). Halife Mansur, isyanlar karşısında sessiz kalmamış ve ordusunu, isyan çıkan Horasan’a doğru göndermiştir. Rey ve Hemedân arasında iki grup karşılaşmış, Ebû Müslim adına çıkan bu isyan bastırılmıştır. Bastırılan isyanda her iki taraftan binlerce insan ölmüştür (Apak, 2013: 78; Sırma, 2013: 32). MS 764’te Ermenistan’ın Hazarlar tarafından alınması üzerine Musul’da yaşanan karışıklık, Hemedân’da da etkili olmuştur (Minorsky vd., 2004: 56).

Abbasi Devleti, Harun Reşid döneminde (786-809) altın çağını yaşamış, İslam dünyasında siyasette ilk parçalanmaların da başladığı merkezkaç sistemini uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde mezhep ve halk ayaklanmaları yaşanmıştır (Sinor, 2019: 464). Harun Reşid döneminde halifelige ait topraklar otuz bir eyalete bölünerek yönetilmiştir (Hafeziniya, 2017: 270). Halife Harun Reşid, veliahdı Abdullah el-Me’mun’u Horasan valisi olarak görevlendirirken, sınır olarak Hemedân’a kadar olan coğrafyayı dâhil etmiştir

(Kazvinî, 2019: 382; Esîr, 1991ç: 147). Harun Reşid halifelik görevini yaptığı dönemde Hemedân, Ebherrud, Velân Merz ve Kâkezan nahiyelerini Kazvin'e dâhil ederek Kazvin nüfusunun artmasını ve herhangi bir saldırıda daha kolay kontrol altına alınmasını sağlamıştır (Tüfenk, 2020: 19).

Harun Reşid'in Horasan'a gittiği dönemde, Hemedân'da ayaklanma olmuştur. Bunun üzerine Harun Reşid, bir ordu göndererek isyanı bastırmıştır (Nizamü'l-Mülk, 2009: 327). Harun Reşid, Horasan'da ölmüştür (Hafeziniya, 2017: 173). Halife Harun Reşid'den sonra Emin ve Me'mun arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Hutbe öncülüğü nedeniyle yaşanan anlaşmazlık Emin ve Me'mun kardeşlerin birbirine karşı girdiği bir mücadele hâline gelmiştir. Emin'in 20.000 kişilik ordusu Hemedân'a kadar gelip burayı kuşatmıştır. Emin ve Me'mun bu mücadelede birbirine karşı ordu göndermiş ve Rey ile Hemedân arasında yaşanan savaş, Me'mun'un gönderdiği ordunun galip gelmesiyle sonuçlanmıştır (Çelik ve Rençber, 2012: 49; Sırma, 2013: 96). Me'mun'un ordusu Hemedân, Basra ve Kufe'yi hâkimiyeti altına almış ve biat ettirmiştir (Bauer, 2014: 461). Kardeşler arasındaki olay; genel olarak Hemedân ve çevresinde mevzilenen ordular arasında yaşanan savaş ve isyan hâlini alan bir mücadele olmuştur. (Güneş, 2015: 11)

Me'mun halife olduktan sonra sınırlar, İran dağları ve Hemedân'ı kapsamaktadır (Zeydan, 2012: 384). Me'mun döneminde, kuzey sınırı olan Hemedân ve körfez bölgesine kadar uzanan bölgenin idaresi için Fadl b. Selh görevlendirilmiştir (Yıldırım, 2007: 125).

Mu'tasım'ın halifeliği döneminde, Hemedân'da Hürremiyye mezhebine bağlı oldukları için dinî nitelikli isyan çıkmış ve etkisi yayılınca tehlikeli hâle gelmiştir. Bu isyanı bastırması için Türk asıllı komutan ve ordu gönderilmiştir. Bu ordu isyanın bastırılmasında başarılı olamamış ve mağlup olmuştur (Elçibey, 2013: 31). Uzun süren Bâbek isyanını bastırmak için Türk komutan Afşin ve ordusu, uzun süren mücadeleler vermiştir. Dinî ve siyasi nitelikli Hürremiyye isyanının da lideri olan Bâbek, ciddi ve tehlikeli boyut kazanan bir isyana neden olmuştur (Yıldız, 1991: 376). Bâbek'in etki alanı Hemedân'a kadar genişlemiştir. Hemedân'ın dağlık olması ulaşımı zorlaştırırsa da isyancıların tehlikesi araziden daha fazla etkili olmuştur (Çelik, 2006: 101). Bâbek Hürremiyye olarak bilinen, Azerbaycan'daki Karadağ Dağlarında yaşayan müridler bulunmaktadır. Afşin komutasındaki ordu ve Bâbek'in müridleri de Azerbaycan'da karşılaşmıştır. Azerbaycan'ın İran sınır bölgesi içerisinde olması, İran'ın nüfusuna dâhil olduğunu göstermektedir. (Barthold, 2022: 236-237).

Halife Mu'temid döneminde İbn Hurdâdbih, eski Medain yolu olan Hemedân, Rey, Nişabur, Tus, Merv, Buhara, Semerkant yollarını ve Bağdat, Sir Derya Nehri üzerinden Çin'e bağlanan, Horasan arasındaki yolları kullanarak bölgeler arası irtibatı sağlamıştır (Hitti, 1989: 498).

Halife Muktedir döneminde Rey ile Bağdat güzergâhı, Hazar Denizi üzerinden sağlanmıştır. Hemedân üzerinden yapılan ana yol güzergâhının kontrolünü sağlamak ve ticareti sekteye uğratmamak için Deylemlilere karşı mücadele etmişlerdir (Yıldız, 1986b: 308).

Harita 3.3. Abbasi Devleti'nin Ulaştığı Sınırları Gösteren Harita

Kaynak: (Yıldız, 1988: 33).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EKONOMİK, MİMARİ, SOSYAL VE DİNİ YAPIDA HEMEDÂN

4.1. Hemedân'da Ekonomi

Antik dönem ticareti ile ilgili bilgilere net olarak ulaşmak mümkün olmamaktadır. Zanaat üretiminin yapıldığı alanlar, kazı çalışmaları ile gün yüzüne çıkmıştır. Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde küçük topluluklar, İran'ın dağlık kısımlarında avcılık toplayıcılık yapmışlardır (Henrickson, 2011: 1). Demir madeninin bol olduğu Hemedân, demir cevherinin potansiyel kaynaklarının olduğu şehirlerden biridir. Erken Demir Çağı'nda eşine az rastlanan demir ve bronz işlemecileri Hemedân'da bulunmaktadır. Burada, basit şekillerde bronz ve demir parçalarının üretimi yapılmıştır. Döküm tekniğinin uygun hâle geldiği dönemlerde ise kullanımı yaygınlaşmıştır (Overlaet, 2004a: 336). Bronz eserler, altın kaplama, bakır kakma, altın iplikler, nakışlar ve camdan yapılmış özel lüks nesnelere bulunmaktadır. Bunlar ticaret amaçlı satılmaktadır. Ekbatana Sarayı'nda gümüşten yapılmış eserler; altından yapılmış kâseler; camdan yapılmış tabak, kâse, tepsi ve farklı renklerde mermerler bulunmuştur. Antik Hemedân, İran'ın ticaret şehirlerindedir (Ksenophon, 2014: 89; Koch, 2004: 379; Streck, 1964: 369). Mezopotamya'da çok fazla kullanılan mavi taşın ithalatı Ekbatana üzerinden yapılmıştır (Daryae, 2022b: 265). Sümerlerin saf olarak kullandığı, Hititlerin ise ürettiği kimyasal bir madde olan şap, Hemedân'da çıkarılmış ve yünleri renklendirmek amacıyla kullanılmıştır (Bakır, 2005: 344).

Koyun gibi küçükbaş, sığır gibi büyükbaş hayvanları besleyip süt ve peynir ticareti yapılmıştır. İbn Havkal, Hemedân için "*devamlı ucuz, koyunları, sütü, peyniri, ticareti bulanan bir şehirdir*" ifadesini kullanmaktadır. Bunların yanında Hemedân'da imparatorluk ordularına uygun Nesai atları yetiştirilmiştir. Atları yetiştirdikleri gibi ticaretini de yapmışlardır (Altı, 2013: 25; Günaltay, 1987: 289; Havkal, 2014: 277; Zarghamee, 2013: 64). Medler, Asur fethinin ardından gelen zenginlik üzerine devleti inşa etmiştir. Hayvancılık ise geçim kaynağı olmuştur.

Pers döneminde Ekbatana'da bulunan Babilli bankacılar, ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (Zarghamee, 2013: 297). Medler ilerleyen zamanlarda Pers döneminde kuyumcu olarak çalışmışlardır (Hauzinski vd., 2010: 64). Ahameniş döneminde ekonomiyi canlı tutan kervan yolları bulunmaktadır. Babil ile Hemedân'ı bağlayan yollar Baktrıya, Hindistan ve Makran'a kadar ticaret akışının sağlanmasında etkili olmuştur (Wiesehöfer, 2020: 73).

Persler vergi toplamak için Susa, Babil ve Hemedân'ı tercih etmişlerdir (Kılıç, 2011: 127). Pers İmparatorluğu tahtında en uzun süre kalan II. Artakserkses'in dönemi, Zerdüştlüğün önem kazandığı, tapınakların yapıldığı bir dönem olmuştur. Zerdüştlük tapınakları, dinî amacın yanında ekonomik bir amaçla da kullanılmıştır. Tapınağa ait olan arazilerde çalışan çiftçilerden toplanan vergiler devletin gelir kapısı hâline gelmiştir (Karakoç, 2014: 11; Kılıç, 2011: 127). II. Artakerkes dönemine ait, Hemedân'da bulunan iki büyük hazine vardır (Brown, 2011: 1).

Part İmparatorluğu ticarete önem vermiştir. Suriye (Palmyra), Basra Körfezi limanları, Hemedân gibi şehirler tüccar kervanlarının geldiği yerdir ve ticaretin güvenli bir şekilde yapılması önemli olduğundan, Partlar bu şehirlerin güvenliklerini sağlamışlardır (Yarshater, 1983b: 722).

Sâsâniler döneminde ipek ticareti Avrupa ve Asya arasında uzun bir yolda yapılmıştır. Dicle ile Pamir arasındaki yerler, Sâsâni Devleti'ne aittir. Mezopotamya'daki merkezi ise Medain şehridir. Deniz yolu ile gelen gemiler, Pers Körfezi'ne, oradan Dicle ile Tisfun'a ulaşmıştır. Gelen mallar Seleukia, Tisfun, Hemedân, Merv, Herat ve Sistan gibi şehirlere Bereketli Hilal üzerinden dağıtılmıştır (Bakır ve Altungök, 2014: 23; Debevoise, 1938: 205).

Hemedân, ticarete önemli bir konuma sahiptir. Hemedân şehrinin pazarları üç sıra hâlinde konumlandırılmıştır. Hemedân'ın kuyumcular çarşısının da ticaret için önemli bir yeri vardır. İç şehir ve şehrin ortasında harabe hâlde şehri çevreleyen küçük beldeler vardır. Cazibesi bol olan Hemedân'da et çoktur ve ekmek ucuzdur. Çok güzel şekerlemeleri bulunmaktadır (Strange, 2015: 255; Barthold, 1984b: 132; Mukaddesî, 2015: 407).

Hemedân'daki tüccarlar, çoğunlukla Hindistan'a yönelik ticaret yapmışlardır (Hauzinski vd., 2010: 206). Tüccarların getirdiği Angola-Hint malları, Hemedân'ın geniş çaplı çarşılarında satılmıştır. Bu mallar, Hemedân'dan kervanlarla Tahran, Âven ve Reşt şehirlerine kadar gitmiştir. Hemedân ticaretinde Yahudiler önemli bir yere sahip olmuş ve ticarete etkin rol oynamışlardır (Barthold, 2022: 146).

Baktırya ve Hindistan'daki Yunanlılar ile Selevkos İmparatorluğu arasında ticari ilişkiler bulunmaktadır. Kara yolu ile Suriye ve Fenike'ye gitmesi gereken, Uzak Doğu'dan getirilen mallar, Baktırya ve Hecatompylos'tan (Kumis) geçip Hemedân, Seleuceia üzerinden Hürmüz Körfezi'ne ve ardından Basra Körfezi'ne kadar gitmektedir (Tarn, 1951: 362).

Hemedân, Ön Asya coğrafyasında gelişmiş para ekonomisine yön vermiştir. Hemedân'da bulunan imparatorlukların, kullandığı darphane değişmemiş, aynı şekilde devam

etmiştir (Wiesehöfer, 2001: 87). Pers dönemine ait, MÖ 6. yüzyılın sonlarında Hemedân darphanelerinde basılan altın ve gümüş, kraliyet sikkeleri, mızrak, ok, başlık ve taç gibi simgeler kullanılarak basılmıştır (Casabonne, 2012: 196).

İskender, Pers topraklarına madenî paranın ihtiyaç olduğunu anlatmıştır. Perslere ait tüm zenginlikleri almış; Şam, Mısır, Babil, Susa, Hemedân ve Persepolis'in tüm zenginliklerini yağmalamıştır. İskender sikkesi, Hemedân darphanesinde basılmış ve tüm coğrafyaya yayılmıştır (Askari ve Daryaei, 2004: 443). İskender, Pers İmparatorluğu'nu yıkıp Susa, Hemedân, Babil ve Persepolis gibi başkentleri ele geçirdikten sonra, Perslerden kalan altın ve gümüş külçelerden para bastırılmıştır. Bu paralar İskender'in tüm topraklarında kullanılmıştır. İskender bastırıldığı sikkelerde kral ünvanını kullanmıştır. (Bingöl ve Üngör, 2015: 67; Tekin, 2007: 108). III. Dareios'un Hemedân'dan kaçıışı üzerine burada bıraktığı 80.000 talant, İskender'in eline geçmiştir. İskender'in getirdiği hazine de düşünülürse toplam 180.000 talant, hazineye eklenmiştir (Sarıkaya, 2015: 67; Tanilli, 1994: 371). İskender, Harpalos'u ülke hazinesi için görevli olarak atamıştır. Ekbatana'da sikke basımı, bu görevli kişiyle yapılmaktadır. İskender'in biyografi yazarlarına göre altın, gümüş ve diğer değerli eşya Ekbatana'da, merkezî hazinede saklanmıştır (Henkelman, 2017: 133; Lauffer, 2009: 170). Altın para Büyük İskender'den önce Persler tarafından basılmıştır. Helen devletleri arasında ise ilk olarak İskender, altın para bastırılmıştır (Finley, 2007: 200).

Resim 4.1. Büyük İskender'e Ait, Ekbatana'da Basılan Sikkeler

Kaynak: (Tekin, 2007: 108; Tekin, 2008: 134).

Selevkoslar döneminde I. Selevkos, Ekbatana'da İskender temalı para bastırmaya devam etmiştir. Selevkos Niktor'un MÖ 305-304 yıllarında kral ünvanını almasıyla para basımında da değişiklikler yaşanmış, kendi adlarına para basmaya başlamışlardır. Niktor'un Ekbatana'da bastırıldığı altın paranın bir yüzünde Apollon başı, bir yüzünde filler ve artemis figürleri bulunmaktadır (Özdizbay, 2018b: 193). Selevkoslar, Ahamenişlerden kalma sarayı kullandığı gibi, Ahamenişlerden sonra gelen darphaneyi de kullanmaya devam etmişlerdir. Selevkosların Hemedân'daki darphaneyi aktif olarak kullanmaları, Mezopotamya'dan Orta

Asya'ya kadar uzanan ticaret yolunu da kontrol altında tutmalarını sağlamıştır (Frye, 1984: 183; Wiesehöfer, 2001: 109).

Resim 4.2. Selevkoslar Döneminde I. Selevkos'un (Niktor) Dönemine Ait, MÖ 311-300 Yıllarını Kapsayan, Hemedân'da Basılan Altın Para

Kaynak: (Özdizbay, 2018b: 194).

II. Selevkos'un Part seferinde olduğu dönemde, Hemedân'da basılan madenî paralara savaşta ifade eden semboller konularak savaşa atıf yapılmıştır. Hemedân'da basılan bu paraların ön kısmında at kafası, arka kısmında ise yay ve yay kasası motifleri kullanılmıştır (Olbrycht, 2021: 178).

Hemedân ve Seleukeia'da basılan Arşak-Part paralarındaki resimlerden, dönemin kralı hakkında bilgi edinilmektedir (Wiesehöfer, 2020: 105). Ekonomik ve kültürel refahı sağlayan Partlar, Hemedân'da şehrin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bakır para bastırmıştır (Wiesehöfer, 2020: 115).

Helenistik dönemde Part hâkimiyeti altındaki Arsakes zamanında, vakıflar yenilenmiş, ekonomik ve kültürel alanlarda da parlak dönemler yaşanmıştır. Ekbatana'da basılan paralar, ekonomik refahın yüksekliğinde etkili olmuştur (Wiesehöfer, 2004: 411).

Medya'yı kontrol eden Hemedân, paraların da kontrolünü yapmaktadır. Part sikkeleri Hemedân'da basılmıştır. Basılacak sikkelerde ana madde gümüştür. Bakır sikkeler yerel kullanım amaçlı yapılmıştır. Helenistik devletlerin kullandığı gibi altın sikke kullanmamışlardır (Debevoise, 1938: 263; Wiesehöfer, 2001: 128). I. Mithradates'in paralarında, Hemedân ve Seleukid'in alınması ile değişiklik yaşanmıştır. Ön yüzünde kral, çıplak başlı ve sakallı olarak tasvir edilmiş; arka yüzünde ise Yunan tanrıları Zeus ve Herakles'in resimleri bulunmaktadır (Canepa, 2017: 210).

a

Resim 4.3. Part Kralı I. Mithradates Döneminde Basılan Gümüş Sikke

Kaynak: (Canepa, 2017: 211; Curtis ve Stewart, 2007a: 9).

Part Kralı II. Mithradates'in döneminde, Hemedân'dan başka Rey'deki darphanede de para basımı yapılmıştır. Paraların üzerinde, II. Mithradates'i ifade eden "*kurtarıcı*" başlığı bulunmuştur (Olbrycht, 2010: 153). III. Mithradates'in bastırdığı paraların çoğu Ekbatana'daki darphanede basılmıştır (Assar, 2006a: 71).

Resim 4.4. Part Kralı II. Mithradates ve III. Mithradates'in Ekbatana Darphanesinde Bastırdığı Gümüş Sikkeler

Kaynak: (Assar, 2006a: 70; Assar, 2006b: 142).

Part Kralı Orodes, Hemedân'da bulunan darphanede bronz ve gümüş para bastırmıştır. Bastırdığı parada ters çapa sembolü kullanılmıştır (Assar, 2006a: 79).

Resim 4.5. I. Orodes'in Ekbatana Darphanesinde Bastırdığı Para

Kaynak: (Assar, 2006a: 77-80).

Hemedân uzun yıllar krallıkların ana darphanesi olmuştur. I. Ardeşir, Artaban'a karşı kazandığı zaferden sonra ve taç giyme törenin ardından ilk parasını Hemedân darphanesinde bastırmıştır. Ardeşir, bastırdığı paralarda zaman zaman değişiklikler yapmıştır (Curtis ve Stewart, 2007b: 19; Schneider ve Roaf, 2020: 57).

Resim 4.6. I. Ardeşir'in Hemedân Darphanesinde Basılan Ateş Sunağı, Gümüş ve Altın Paralar

Kaynak: (Rezakhani, 2016: 73; Schindel, 2016: 339; Shenkar, 2019: 130).

Sâsâni döneminde Behram Çubin (VI. Behram), kısa süreli taht dönemine ait olan, Horre Şâpur, Veh Erdeşir, İsfahan, Nihavend, Hemedân ve Nişabur gibi şehirlerdeki darphanelerde altın ve bakır para bastırmıştır (Beyânî 2020: 72). MS 7. yüzyılda Rey, Hemedân ve İstahr şehirlerinde basılan Sâsâni sikkeleri fazla gösterişli ve aşırıya kaçan düzeyde olmuştur (Huff, 2004: 433).

Emevilerin son dönemlerinde Hemedân'da İslami dönemin ilk darphanesi kurulmuştur. Gümüşün de bol olmasıyla dirhem üretimine ağırlık verilmiştir (Miles, 2007: 368). Hemedân'da halkın kullandığı para dinar ve dirhemdir (altın ve gümüş), genellikle altın para kullanılmıştır. Bu durum zaman zaman farklılık göstermiştir. Hemedân'da mabat menni, dört yüz dirheme eşittir (Havkal, 2014: 288). Hemedân'da kullanılan mann ile Yahudiye manni aynı değerdedir (Mukaddesî, 2015: 414).

Abbassiler zamanında Hemedân'da dokuma sanayisi için za'ferân yetiştirilmiş ve kullanılmıştır. Za'ferân (safran), tekstil alanında renklendirmede, sarı rengi ortaya çıkarmak amacıyla kullanılan bir bitkidir. Bu bitki ihraç edilmiş, dokuma ve endüstride değiş tokuş aracı olarak da kullanılmıştır (Bakır, 2000b: 817; Bakır, 2004: 715; Bakır, 2005: 216).

Abbasi halifesi Me'mun'un döneminde, hâkimiyet alanının tamamına gönderilen devlet hazinesinin gelirleri hakkında çizelge hazırlanmıştır. Bu çizelgede Hemedân'dan elde edilen gelir on bir milyon üç yüz bin dirhem, bin ratıl nar suyu, on iki bin ratıl bal olarak yazılmıştır (Haldun, 2004: 253-254). Abbassiler döneminde yolcuların ve kervanların yoğunlukla geçtiği Bağdat, Hulvan, Hemedân'dan Amûl'e, Semerkant'tan Zamin'e kadar giden yol, ticari güzergâh olarak kullanılmıştır (Özbaýraktar, 2014: 121).

Emevilerin Hemedân'da yaptırdığı darphane Abbasi döneminde de kullanılmıştır. Harun Reşid ve Me'mun dönemlerinde Hemedân, Semerkant, Kum, İsfahan gibi şehirlerde dirhem; Me'mun döneminden sonra ise dinar basımı yapılmıştır (Miles, 2007: 368; Sahillioğlu, 1994: 353).

Hemedân'da tilki, samur ve zerdava derisinden kürkler, elbise, kalay, ayakkabı ve kaliteli çizme ihraç edilmiştir (Bakır, 2001a: 86; Mukaddesî, 2015: 412; Zeydan, 2015: 599; Strange, 2015: 290-291). İslamiyetten sonra cam yapımı, üretimi ve mine kaplaması için ehli kişiler tarafından yapılmıştır (Bakır, 2001b: 147).

4.2. Hemedân'da Mimari

Hemedân'da, yüksek konumu nedeniyle MÖ 6 bin yıllarında ilk yerleşimler görülmeye başlanmıştır. MÖ 3000 yılına ait olan Çeşme Malek ve Dere Devin, kaya üzerine oyularak yapılmıştır. İnsan ve hayvan figürleri ile av hâlindeki (atlı avcı, yay, ok) figürler, Hemedân'da bulunmuş en eski bulgulardır. Hemedân, Medya'nın kalesi ve Perslerin de kraliyet inşası için önemli bir konuma sahip olmuştur (Brown, 2011; Kroll, 2004: 360; Rüstemoğlu, 2022: 362-364). Hemedân'da, MÖ 5. yüzyıla ait kerpiç mimari kalıntıları bulunmuştur. İstahri'nin *Mesâlikü'l-Memâlik* eserinde “*binaları çamurdandır*” (Kerpiç) ifadesi geçmektedir. Hemedân'da İslamiyetten önceki döneme ait kalıntılar Tappa-ye Hemedân, Sir-e Sangi ve Ahameniş Yazıtlarıdır. Tappa-ye Hemedân ya da Hagmatana adını, kuzeydoğuda bulunan Tappa Kazı Höyüğü'nden almaktadır (Eir, 2012; İstahri, 2019: 184). Hemedân'da MÖ 4. yüzyıla ait, “*Kal'a-ı Ebyaz/Kal'atü'l-Ebyaz*” olarak bilinen kale bulunmaktadır (Kut, 2019: 529). Hemedân etrafında, Huzistan ile Hemedân arasında Sermâç ve Sende adında kaleler vardır (Çetin, 2013: 88-89). Hemedân'daki iç kale Arap coğrafyacısı İbü'l Fakîh tarafından “*Sârûk*” olarak ifade edilmiş fakat kelimenin anlamı açıklanmamıştır (Strange, 2015:255).

Resim 4.7. Antik Dönem Hemedân Şehrinin Görüntüsü

Kaynak: (Our Ancient World, 2013)

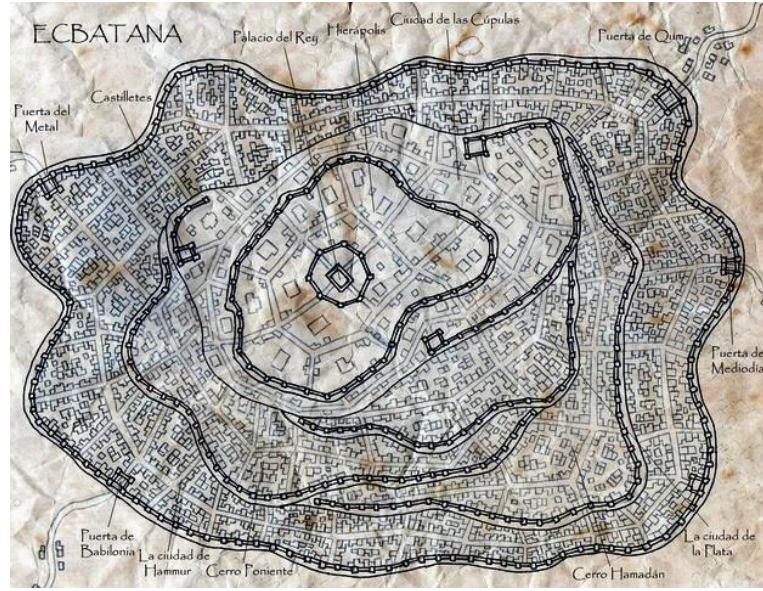
Resim 4.8. Hemedân'da Med Döneminden Kalan Teras Duvarı

Kaynak: (Lendering, 2020f).

I. Deioces (Dayauku) kabile birliğini sağladıktan sonra ilk bağımsızlık göstergesi olarak saray inşasını başlatmış ve ilk sarayı Hemedân'da yaptırmıştır (Boardman vd., 2008: 329; Zarghamee, 2013: 25). Med döneminde I. Dayauku'nun yaptırdığı, büyük ve güçlü yedi duvarın iç içe daire şeklinde sıralandığı, etrafı surlu kale, Hemedân'ın en yüksek tepesinde bulunmaktadır. Bu yapı, şehri içine alıp herhangi bir istilayı da önlemek amacıyla yapılmıştır. Bu yapıtta, kraliyet sarayı ve hazine en içteki dairededir. Duvarlar yedi ayrı renkte boyanmıştır. Bu yapının Atina şehri büyüklüğünde olması sebebiyle, Hemedân'ın Atina'yı anımsattığı düşünülmüştür. Herodotus, Hemedân'ı Atina ile kıyaslayarak ikisini aynı düzeyde görmüştür. Hagmatana arazisinde inşa edilmiş Hemedân Sarayı, Asur stili kale yapımının Med döneminde geliştirilmiş hâlidir. MÖ 614'te Kyaksares döneminde geliştirilmiştir (Altungök, 2012: 10; Brown, 2011; Günaltay, 1987: 119; Jackson, 1906: 152; Rüstemoğlu, 2022: 358; Lissner, 2012: 74). “*Medler Kalesi*” olarak anılan şehrin, dinî bir kitap olan Tevrat'ta geçmesi, kalenin önemini artırmıştır. Medler Kalesi, Yahudileri koruyan bir şehir olmuştur. Tevrat'ta da “övgü ile bahsedilen ve dua ile anılan yer” olarak geçmektedir (Eusebius, 1926: 229).

Medlerin Hemedân'da büyümesi ve güçlenmesiyle Hemedân, Medlerin yeni Ninova'sı olmuştur. Ninova için yapılacak imar çalışmaları, Hemedân için yapılmıştır (Günaltay, 1987: 119). Yunanlı tarihçi Polybius, Hemedân için “... zengin ve binaların görkemli olmasından diğer şehirlere göre daha üstün, saraylardaki tavanlar, zeminler ve apadanalar güneşte parlayan cilalanmış gümüş ve altından yapılmış işlemler ile kaplıydı” ifadelerini kullanmıştır. Ay'ın altıncı kat gökte, Güneş'in de yedinci kat gökte olduğu gibi, bu duvarların

da gezegenlerle bağlantılı olduğu, renklerinse gezegenlerle simgelendiği rivayet edilmektedir (Eliade, 2005: 143; Zarghamee, 2013: 91). Siyaksares, ordusu ile Anşanlara karşı yürüyüşe geçmiş ve Anşanları, Anşan bölgesini ve Parsumaş'ı kendisine bağlamıştır. Bu olayları yazdığı gümüş tableti Hemedân'a götürmüştür (Günaltay, 1987: 114).

Resim 4.9. Merkezinde Saray Bulunan Hemedân Şehri

Kaynak: (Esas Cosas, 2016).

Hemedân'ın imar faaliyetleri, Med döneminde başlamıştır. Özellikle yüksek tepelerde şehri kurup etrafını da surlarla çevleyerek, istilayı önlemeyi ve geri püskürtmeyi amaçlamışlardır. Hemedân'da bulunan Godin Tepesi, Nuş-i Jân ve Baba Jân olarak bilinen sit alanları; Medlerin Anadolu medeniyetlerinin ve Urartu Devleti'nin mimarisinden etkilendiğini göstermektedir (Altungök, 2015a: 200; Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 102). Med kralı Siyaksares, Hemedân'da büyük bir saray yaptırmıştır. Sarayın kapladığı alan tahmini 10.000 m²'dir. Bu saray, Ahamenişlerin saray mimarisine örnek olmuştur (Kurdo, 1993: 61). Medlere ait bulgularda altın plaka, hayvan figürleri, hayat ağacı motifi kullanılmıştır (Hauzinski vd. 2010: 64). Hemedân, zenginlikleri ve güçlü duvarlarıyla dikkat çeken bir şehirdir. Hemedân'a yaptırılan saraylar öncelikle görkemli ve herhangi bir saldırıya karşı güvenli, korunaklı yapılar olarak inşa edilmiştir. (Rolfe, 1935: 371; Altungök, 2015b: 20). Bu durum Hemedân'ın, sığınak amaçlı ev özelliğinden dolayı kullanıldığını göstermektedir. Çünkü Hemedân tarih boyunca güvenli bir şehir olmuştur (Abbott, 1906: 48). Herodotus, *The Persian Wars* adlı eserinde şehrin güvenliğinden bahsederken “Medler'in başkenti Ekbatana duvarları iç içe daireler hâlinde geçmiş yüksek bir tepe üzerine sağlam duvarları olan yüksek bir yapının inşa edildiği şehirdir” ifadesini kullanmaktadır (Herodotus, 1942: 56). Herodotus,

Hemedân'ın bir krala yakışır bir şehir olduğunu savunmaktadır. Saray ve siperleri, süslemeleri, kabartmaları da krala uygun olmasında önemli bir etkidir (Root, 1979: 32).

Hemedân'da, Perslerin atası olan Aryarmenes'ten kalma altın levha üzerine eski Farsça dili ile yazılmış, bir kısmı kırık olan on beş satırlık levha bulunmuştur. Bunun dışında Hemedân'da, Arsames dönemine ait üç parçalık, eski Farsça ile yazılmış on dört satırlık levha da bulunmuştur (Yıldırım, 2012: 292).

Pers kralı II. Kyros ve ondan sonra gelen krallar, Ekbatana'nın yüksek rakımlı olması ve yaz aylarının serin geçmesi sebebiyle, Hemedân'ı yazlık başkent yapmıştır. O dönemde çok sayıda saray yapılmış ve yazıtlar yazılmıştır (Zarghamee, 2013: 309). Tisfun'a giden yolda, Hemedân'ın 100 km kuzeydoğusunda, II. Kyros'un sık kullandığı bir saray bulunmaktadır (Mango ve Scott, 1997: 456).

Ekbatana'da bulunan önemli kral yazıtlarından Behistun⁷² Yazıtı, Mezopotamya'dan başlayan Zagros Dağlarının Hemedân'a kadar uzanan dağ silsilesi üzerinde bulunması nedeniyle en uzun kral yazıtı olma özelliğini taşımaktadır. Bu yazıt, kervan ve ordu yolu üzerinde bulunmaktadır. I. Dareios döneminde yaptırılmış olan bu yazıt, I. Dareios'un yaptıklarını anlatmaktadır. Behistun Kitabesi'nde, bizzat kendisi yazmış gibi I. Dareios'un istekleri bulunmaktadır (Gülmez, 2021: 65; Wiesehöfer, 2020: 21). Kral, yazıtında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Babil'den çıkıp Medya'ya gittim. Medya'da bir kasaba olan Kunduru adlı bir yerde, kendini kral olarak adlandıran Fravartish, savaş vermek için bana karşı bir orduyla geldi. Sonra savaş verdik. Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın desteğiyle, Fravartish'in ordusunu tamamen yendim ... Daha sonra Fravartish ile birkaç atlı, Medya'da Raga adında bir yere gitti. Sonra bir ordu gönderdim.” (Waters, 2014: 64).

Behistun Yazıtı (Duyun Yazıtı), Perslerin tahta çıkış sırasını da ayrıntılı olarak belirtmiştir. Siyasi olaylar ve tarihsel değişiklikler hakkında bilgiler vermektedir. Behistun Kitabesi'nde yapılan kabartmada, isyan bastıran kral betimlemeleri vardır. Kralın önünde ve

---

⁷² Behistun adı, oyulan kayanın yakınında bulunan “*Bisitun*” ya da “*Bisitun*” olarak bilinen köyün adından türetilmiştir. Ülkenin sakinleri bu adı kullanmamıştır. Behistun adını genellikle Avrupalı araştırmacılar kullanmıştır. Bkz. *The Sculptures and Inscription of Dareios the Great of the Rock of Behistun in Persia*. (1907). (Çev.) With Illustrations, Oxford University Press, London, England, s. xiii. I. Dareios dönemine ait, “*Nübişte-i haryân*” olarak da anılan yazıt Behistun Yazıtı ile aynıdır. Arvend Dağı'nın kayalarına oyulmuş yazıt, İskender tarafından okunmaya çalışılmış fakat okunamamıştır. İskender bu yazıtı okutmak için çok çaba harcamış fakat başarılı olamamıştır. Bkz. *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât* (2019). Bekir Sarıkaya (Haz.), Günay Kut (Ed.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, s. 206-555.

boyunlarında, birbirine zincirle bağılı insanlar ve kralın arkasında duran iki Pers askeri vardır. Dareios'un tahta çıkışı ve yaptığı savaşlar ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Kitabede, en eski dillerden olan Elamca, Akadca ve Eski Farsça yazılar bulunmaktadır. Yazıtın Hemedân'dan Babil'e kadar olan Kral Yolu üzerinde, MÖ 520-519 yıllarında yapıldığı bilinmektedir. Yazıtta Ahuramazda ve kral arasında bulunan güçlü bağdan bahsedilmektedir. Ahuramazda'yı temsil eden figürler de bulunmaktadır (Finn, 2011: 222; Kuhrt, 2010c: 356-380). Bu yazıtın, hem başarıları anlatmak hem de hesap vermek amacıyla yazıldığı bilinmektedir. Çivi yazıları arasında yazı formu en yeni olan yazıt türüdür (Friedrich, 2000: 68; Poolos, 2008: 112). Dik bir kaya üzerine oyulmuş yazıtın 7,8 m yüksekliği, 22 m genişliği vardır. Yazıt binden fazla satır içermekte ve ortalama 2 m uzunluğundadır (Bayrakdar, 2013: 41; Dandamayev, 1996: 48;).

Resim 4.10. Üç Dille Yazılan Behistun Yazıtı. Soldaki, Kral Büyük Dareios'un Emriyle Yazdırılmıştır (MÖ 522-486). Sağdaki ise oğlu Kral Xerxes tarafından yazdırılmıştır (MÖ 486-465).

Kaynak: (The Archaeologist, 2022).

Ahameniş dönemi yazıtlarında, kralın tüm ünvanları kullanılmaktadır. Ahameniş, yazıtta ayrıca atalarından bahsetmiş, ilerleyen kısımlarında da amacının ne olduğunu net bir şekilde anlatmıştır. En son kısmında ise tanrıya şükran ve dua kısmı bulunmaktadır. II. Artakerkes'in Ekbatana'daki yazıtında şöyle bir örnek vardır:

“Artakserkses, Büyük Kral, Krallar Kralı, Ülkeler Kralı, bu yeryüzündeki Kral, Kral Dareios'un oğlu, Kral Artakserkses'in oğlu (olan) Dareios'un, Kral Xerxes'in oğlu (olan) Artakserkses'in, Kral Dareios'un oğlu (olan)

Xerxes'in, bir Ahameniş olan Hystaspes'in oğlu (olan) Dareios'un: Ben bu sarayı Ahuramazda, Anahita ve Mithra'nın lütfü ile inşa ettim. Ahuramazda, Anahita ve Mithra beni bütün kötülüklerden korusun ve benim inşa etmiş olduğumu onlar ne harap edebilsinler ne de zarar verebilsinler.” (Fidân, 2018: 452).

Pers sanat ve mimarisi eski kültüre yenilikler ekleyerek dikkat çekici olmayı başarmıştır. I. Dareios ve I. Kserkses'in Hemedân'da yaptırdığı binalar, büyük ve görkemlidir. Krallığın büyümesi şehirdeki mimariyi de etkilemiştir. I. Dareios ve I. Kserkses dönemlerinde, Hemedân'da kullanılan altın, gümüş ve fil dişi ile parlayan muhteşem bir kraliyet sarayı bulunmaktadır. Bu sarayda çok sayıda oda, geçit ve hol bulunmaktadır. Sarayda ayrıca, bakır kaplar ve kıymetli eşya da bulunmaktadır. Sarayın duvarları taş ve tuğladan dayanıklı bir biçimde örülmüştür (Rollin, 1842: 21; Wiesehöfer, 2001: 34).

II. Artakserkses, Hemedân, Babil ve Susa'da inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle, Zerdüştlük tapınaklarının yapıldığı bir dönem olmuştur (Karakoç, 2014: 11; Wiesehöfer, 2020: 47). II. Artakserkses, Ekbatana'ya, Anahita ve Anaitis (Afrodit) heykeli getirmiştir, bunlar yeni kült anlamına gelmektedir. Pers tarzı saray inşalarında, II. Artakserkses'in etkisinin olduğu bilinmektedir (Kuhrt, 2010c: 391; Smith, 1881: 12; Zarghamee, 2013: 472). Ahamenişler dönemine ait olan Nuşican Kalesi, Hemedân'ın 60 km güneyinde bulunmaktadır. Hekmetan Tepesi, İran'da bulunan en eski anıtlardan biridir. Hekmetan Tepesi'nde, Ahamenişler döneminde yapılmış anıt bulunmaktadır. Ahamenişlerin devlet hazinesinin, bu anıtta bulunduğu kaydedilmiştir. Hekmetan Tepesi yakınlarında bulunan Peysa Tepesi'nde bulunan anıt, Ahamenişler dönemini yansıtmaktadır (Rüstemov, 2022: 358). II. Artakerkes döneminde Hemedân'da bulunan apadanalar için “*sütunlu salon*” ifadesi kullanılmıştır (Razmjou, 2010: 231).

Hemedân'ın etrafında bulunan dağlar, inşa edilen sarayların görkemli gözükmelerini sağlamıştır. Hemedân'da bulunan Zarcaeon (Zagros) adındaki dağın etrafı uçurum ve vadilerle çevrilidir. Ayrıca geniş bir çevresi bulunmaktadır. Hemedân için en önemli ihtiyaçların başında dağlardan gelen suyun şehre taşınması gelmektedir. Çünkü şehrin yakınlarında bir su kaynağı bulunmamaktadır. Bu sebeple Persler, bir su kaynağı bularak, Hemedân'a kaliteli su getirmek için çalışmalar yapmıştır (Ctesias, 2010: 124). Persler, nehirden su getirmek için kanal yapmıştır. Ayrıca yeni tür bitkiler yetiştirmek ve toprak verimini arttırmak için altyapı düzeneğiyle ilgilenmişlerdir. Arazinin doğal yapısını baz alarak, yer altı suyunun yer altı kanallarıyla tarlalara ulaşmasını sağlayan yapay sulama sistemini geliştirip kullanmışlardır. Bunların dışında, şehirlerde kullanılması için kanalizasyon, içme suyu deposu ve baraj gibi imar çalışmalarında bulunmuşlardır (Wiesehöfer, 2020: 73).

Resim 4.11. Hemedân'da Bulunan Su Kemerini

Kaynak: (Prins, 2020b).

Persler kaya kraliyet yazıtlarında, anıt mimaride ve sütun kabul salon mimarisinde Medleri ve Urartularını örnek almışlardır. Hemedân'daki sarayların revaklarını destekleyen sütunlar, Yunanistan'daki saraylarla benzerlik göstermiştir (Bury vd., 1964: 203; Foltz, 2021: 29). Pers kralı III. Dareios, İskender ile yaptığı savaşlarda yenilince, devlet hazinesini ve ailesini korumak için Ekbatana şehrinin ortasına sekiz çift demir kapılı ve 300 odası olan kasır yaptırmıştır. Persler, Hemedân'a geldikleri zaman kalacakları, kraliyet konutu adıyla bir saray yaptırmışlardır (Bala, 1987: 420; Porada, 1998).

Hemedân'daki mimari, Pers apadanalarının temelini oluşturmuş ve mimarinin en üst seviyesi eserlerde görülmüştür. Antik dönemde Hemedân, zenginlik ve abartılı kraliyet mimarisi ile göz kamaştırmıştır. Hemedân'da tesadüfen Pers dönemine ait sütun bulunmuştur. Efsaneye göre, Peygamber Daniel, Hemedân'da büyük ve çok güzel bir saray yaptırmıştır. Bu sarayın içerisinde Med, Pers ve Part krallarının mezarları bulunmaktadır. Sarayı ve mezarları Yahudi rahipler korumuştur (Brown, 2011; Yiğitpaşa ve Öztürk, 2020: 243). Saray, Hemedân'da MÖ 9. yüzyılda Yahudi cemaatlerine ev sahipliği yapmış ve burada bir kule inşa edilmiştir. Kulenin olduğu yerde Ahamenişler dönemine ait mezarlar da bulunmaktadır (Coloru, 2017b: 98).

Pers dönemi sanatlarında taş işçiliği ve oymacılığı önemli bir konumda olmuştur. Persler eski taş oymacılığı ve işçiliğinin yanı sıra, Yakın Doğu ve Mısır'ı işgal ettikleri sırada; Asur, Mısır, Anadolu ve Grek sanatından etkilenmiş ve eserlerinde bu etkiyi yansıtmışlardır (Günaltay, 1987: 315). Mimari benzerlik sadece Atina ve Pers arasında yaşanan bir durum değildir. İmparator Manuel, Kostantinapol'de, Marmara'nın kıyısında saray yaptırırken, İran

krallarının Ekbatana’da yaptırdığı saray mimarisinden etkilenmiştir. Saraylar, daha gösterişli ve süslü hâle getirilmiştir (Khoniates, 1995: 144).

Resim 4.12. Hemedân’da Bulunan Apadana Sütunu. Sütünün üzerinde yazılar mevcuttur.

Kaynak: (Razmjou, 2010: 232).

Resim 4.13. Ahemeniş Döneminde Hemedân’da Dekorasyonda Kullanılan Motifler, MÖ 550- MÖ 330.

Kaynak: (Lendering, 2020ç).

a.

b.

Resim 4.14.a. Hemedân, Ahemeniş Sütun Kaideleri, MÖ 559-MÖ 330. b. Hemedân, Ahemeniş Sütun Kaidesi, MÖ 404-MÖ 358.

Kaynak: a. (Lendering, 2020g). b. (Lendering, 2020c).

Behistun Dağı’nın eteklerinde, Selevkos ve Part dönemlerine ait olduğu düşünülen büyük bir heykel bulunmuştur. Heykel, kayaya oyulmuş, elinde kâse olan bir Herkül betimlemesidir. Heykelin MÖ 153 yılından kalma olduğu, Yunan ve eski İran tekniklerinin

karişımı ile yapıldığı ve hem İran hem de Yunan dinî kültürünü yansıttığı; bu sayede, ticaret yolunun üzerindeki kaya heykelinin dinî bir uğrak noktası olma özelliğini barındırdığı söylenebilir. Heykel, İran'ın en popüler Helenistik anıtı olma özelliğini taşımaktadır (Frye, 1984: 230).

Resim 4.15. Behistun Dağı'na Yapılmış Helenistik Dönem Herkül Heykeli

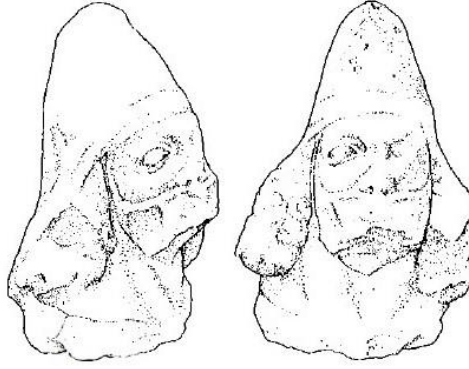
Kaynak: (Discover Iran II, 2022).

Resim 4.16. Part Döneminde Hemedân'da Yapılan Şehir Duvarları

Kaynak: (Prins, 2014).

II. Mithradates'in tasviri olarak düşünülen heykelde hükümdar yaşlı olarak tasvir edilmiştir (Curtis ve Stewart, 2007b: 77).

Resim 4.17. Hemedân'da Bulunan, II. Mithradates'in Tasviri Olduğu Düşünülen Heykel

Kaynak: (Curtis ve Stewart, 2007b: 77).

Sâsâni kralı I. Hüsrev, Hazar Türklerinin akınlarını engellemek için bir çözüm üretmiştir. I. Hüsrev, Hazarların Derbend şehrini geçip Hemedân'a gelmesi ve ardından Musul'a kadar ilerlemesinden rahatsız olmuş, Bâbü'l-ebvâb Seddi'ni yaptırarak zamansız akınları engellemeyi amaçlamıştır (Kesik, 2018: 9).

Ekbatana'da yaptırılan Anaitis Antik Tapınağı ihtişamını korumuştur. Kral Yolu'nda Hemedân'dan Rey'e kadar olan bölümde, Anahita Tapınağı'nın saray mimarisi olarak yapılmıştır (Brosius, 2006: 198; Jackson, 1906: 366).

Sâsâni krallarından Behrâm Gûr, Hemedân'a yakın olan Cûheste köyünde kendisine av için bir köşk yaptırmıştır. Köşke Gûr Âhû adı verilmiştir. Behrâm Gûr, köşk dışında, Hemedân yakınlarında, saymakla bitmeyen odaları olan bir saray yaptırmıştır. Sarayın dört köşesinde kadın figürleri yontulmuş ve duvarları kistrânın zaferlerini anlatan kitabe şeklinde dekore edilmiştir. I. Şapur, Hemedân'da, tamamı yabancı gümüşten olan burç yaptırmıştır. Müslüman Araplar, yabancı gümüşten yapıldığı için burca Minaratü'l-Hevafir adını vermişlerdir (Altungök, 2015a: 162; Strange, 2015: 255). II. Hüsrev, Hemedân yolu üzerinde bulunan Kasr-ı Şirin'de, "Dört Saray" olarak bilinen bir tapınak yaptırmıştır. Tapınağın yakınlarına da büyük bir saray yaptırmıştır (Hauzinski vd. 2010: 283). Sâsâniler ise inşa ettikleri şehirler için hayvan figürlerinden yararlanmışlardır. Şehrin etrafına hayvan heykelleri dikmişlerdir. Hemedân'da aslan figürlerinin ve heykellerinin olması, diğer şehirlerde de hayvan motiflerinin kullanımında etkili olmuştur. Sus'ta şahin, Şuştar'da at heykelleri ve motifleri kullanılmıştır (Hamdullâh Müstevfi-i Kazvinî, 1913: 37).

Hemedân şehri, İslam fetihlerinden sonra yeniden inşa edilmiştir. İslam Devleti'ne ait, kerpiçten yapılmış bir kale mevcuttur. Mukaddesî, eserinde, Hemedân'ın dağ yakınında olduğunu ve şehirde bulunan evlerin kerpiçten yapıldığını yazmıştır. Şehirde bulunan caminin

çok güzel, ama diğer binaların eski olduğunu ifade etmiştir. İslam coğrafyacılara, Hemedân'da bulunan, dört tane demir kapısı olan Şehristan'dan bahsetmişlerdir. Şehristan'ı çarşılar ve Cuma Camii rabazı çevrelemiştir. Mukaddesî, eserinde, Hemedân'ın kasabalarının çok güzel olduğunu, eski binalarının olduğunu ve güzel manzaralı, etkileyici bir şehir olduğunu yazmıştır. Onun bu tarz betimlemeleri şehrin albenisini kanıtlar tarzıdır (Strange, 2015: 254; Barthold, 2022: 145; Mukaddesî, 2015: 407; Eir, 2012).

4.3. Hemedân'ın Sosyal ve Dinî Yapısı

MÖ 5000-10000 yıllarında yaşayan İran halkı, kendilerine uygun bir kültür oluşturmuştur. MÖ 1.500-2.000 yıllarında ise Ariyalilerin İran coğrafyasına gelmesiyle Hemedân'da, Medlerin temelini oluşturmuşlardır (Hafeziniya, 2017: 184-185). Hemedân'daki ilk yerleşimin MÖ 6000 yılında olması muhtemeldir (Kroll, 2004: 360).

Medler, MÖ 1000 yılında, kitlesel olarak Ekbatana'ya gelmişlerdir. Kitlesel bu göç, Ege göçleri ile aynı dönemlerde yaşanmıştır (Kaya, 2020: 137). Medlerin dönemini yansıtan seramikler, Med dönemi kültürüne de ışık tutmaktadır. Medler; İran'da yoğun bir halk kitlesine sahiptir. Med halkı, çoğunlukla Hemedân ve batısında bulunan Zagros kuşağında yer almıştır.

Medler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlar, kabile sisteminden köy ve şehir hayatına geçmişlerdir. Köy ve şehirlerin oluşumunda kabileden yaşlı, hasta ve bakıma ihtiyacı olan kişilerin yakınlarına tarımsal işlerde ayrıcalıklar sunarak, yerleşik hayata geçmelerini sağlamışlardır. Medler yaşlıları ve hastaları korumak için kabilelerin geçiş güzergâhlarında bakım yerleri yapmışlardır. Hemedân Çölü'nü yerleşim amaçlı kullanmışlardır. Asur mantığını kullanarak, güçlü kalelerle idari merkezler oluşturmuşlardır. Medler, okuma yazma bilmeyen halktan oluşmaktadır (Hafeziniya, 2017: 214-215; Kaya, 2020: 137). Hâkimiyet alanının genişlemesi ile Medler döneminde Hemedân ordugâhlığı arşiv olarak kullanılmıştır. Persler döneminde de bu kullanım amacı devam etmiştir (Altungök, 2015b: 20-21). Asur etkisi, saray yaşamında da etkili olmuştur. Asurluların saray yaşamındaki hoşgörü alışkanlıklarını uygulamışlardır. Bu uygulamalar ile MÖ 6. yüzyılda Media başkentinde yüksek sosyete gelişimi görülmüştür (Zarghamee, 2013: 61-64). Yunan tarihçilerinden Polybius, Ekbatana'nın; *“güzel bir şehir olduğunu ve görkemli olmasıyla diğer bütün şehirlerden daha üstün olduğunu”* ifade etmiştir. Hemedân, İran'ın mabedi, önemli iktidar koltuğu, Ahamenişlerin zamanla düzenli ikamet ettiği yer olmuştur (Zarghamee, 2013: 91-94). Hemedân için kullanılacak en genel yargı şudur: Kalıcı ve yerel idari yapıları bir

arada tutabilmek için merkezî yönetim anlayışı ancak Hemedân'da devam etmiştir (Henkelman, 2017: 130).

Medler döneminde bazı bilgiler, tıp âlimi ve tıbbın babası olarak anılan Hippokrates'in eserinde geçmektedir. Hippokrates, Med ailesinden, Hemedân'da bulunan Siana olarak bahsetmektedir. Ayrıca Medler hakkında bir başka bilgiye göre de Med halkı, güzelliğe önem vermiş, güzel bir yüze sahip olmak için dönemin şartlarına uygun güzellik malzemeleri kullanmışlardır. Medlerde estetik cerrahi alanında gelişmeler de görülmüştür (Bakır, 2017b: 28). Hemedân sosyal açıdan birden fazla etnik grubun, dillerin, inançların bir arada yaşadığı yer olmuştur. Günlük ilişkilerde etkileşim hâlinde olmuşlar ve Hemedân'da bayram kutlamaları yapmışlardır (Lissner, 2012: 75; Wiesehöfer, 2020: 92).

Hemedân'daki Godin Tepe, Nuş-i Jân ve Baba Jân sit alanları Hemedân'da etkili olan din ve kültür hakkında bilgileri vermektedir. Nuş-i Jân'da bulunan ateş tapınağı Zerdüşt kültüründen bilgiler vermiş, Pers-Med kültürünün birbiriyle olan etkileşimini ortaya çıkarmıştır. Bu tapınak, Zerdüşt inancının çıktığı coğrafyayı da işaret etmektedir (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 102-103; Hauzinski vd. 2010: 55). Hemedân, Medlerin ve Perslerin kuruluş şehri olmuştur. Hemedân'da Medler ve Ahamenişlerden kalma silindir mühürler; bronzdan yapılmış eşya; topraktan ve altından yapılmış hayvan heykelleri, hançerler, ok uçları ve altından yapılmış çeşitli eşya bulunmuştur (Altungök, 2015b: 20; Brown, 2011). Hemedân; Med, Ahameniş, Eşkânî ve zaman zaman da Sâsânî Devleti'nin hâkimiyeti altında olmuştur. Medler MÖ 1300'lü yıllarda Kafkaslardan İran sınırlarına yerleşip devletlerini kurmuşlar ve Hemedân'da yıkılmışlardır. Hemedân, Medlerden sonra yeni kurulan devletlerin yazlık olarak kullandığı bir şehir hâline gelmiştir (Altungök, 2015b: 20-21).

Harita 4.1. Hemedân'da Bulunan Sit Alanları

Kaynak: (Wikipedia, 2022)

Resim 4.18. Hemedân'da Bulunan Boğa Başı

Kaynak: (Lending, 2020ğ).

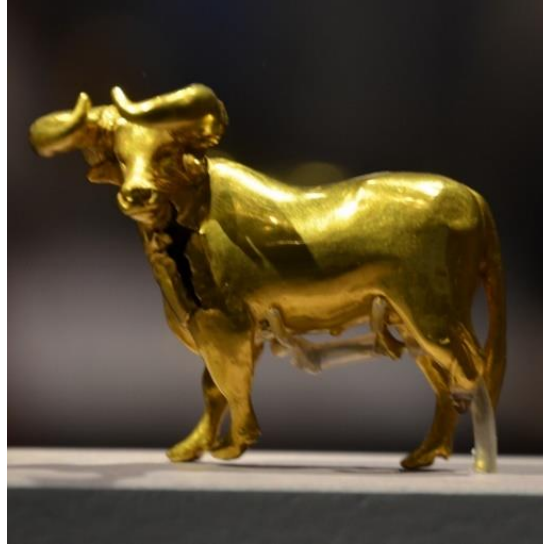
Resim 4.19.a. Hemedân'da Bulunan Altın Bir Kâse. Dışında Kral Xerxes adı Eski Farsça, Akadca ve Elamca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Bu yazılar çivi yazısıyla yazılmıştır. Kâseye uygulanan yazı stili, dördüncü binyılda Mezopotamya'da Babil krallarının kullandığı Akadca dili ve yazı stilidir. b. Hemedân'da bulunan, kanatlı bir aslan kabartmalı Ahameniş kupaş. MÖ 550-MÖ 330.

Kaynak: a.(Souza, 2005: 20). b. (Lending, 2020h).

Resim 4.20. Hemedân'da Bulunmuş, MÖ V. Yüzyıla Ait, Aslan Şeklinde Altın Kupa. Kanatlı Aslan Nilüfer ve Aslanın Boynuzlarında Tomurcuk Motifleri

Kaynak: (Curtis ve Tallis, 2005: 121; Yazıcı, 1998: 183).

Resim 4.21. Hemedân'da Bulunan, Ahemeniş Dönemine Ait Altın Boğa Heykelciği, MÖ 550- MÖ 330

Kaynak: (Lending, 2020e).

Resim 4.22. Hemedân'da Bulunan, Ahemeniş Dönemine Ait Altın Torku-Bilezik-Takı

Kaynak: (Lendering, 2019b).

Resim 4.23. Hemedân'da Bulunan, Pers Dönemine Ait Ok Uçları

Kaynak: (Lendering, 2020d).

İçerisinde çeşitli etnik kökenleri barındıran Persler, buldukları coğrafyada kendilerini üstün varlık olarak görmüşlerdir. Hindistan'dan Balkanlara, Mısır'dan İran'ın güneybatısına ve başkentlerinden biri olan Hemedân'a kadar olan bölgeleri yönetmişlerdir (Cameron, 1970: 94; Hauzinski vd., 2010: 14). Persler, İran'a göç ettikleri sırada, yönetim anlayışı olarak Elam sisteminden etkilenmişlerdir. Yönetim şeklini korudukları gibi, Elam yazı dilini de değiştirmemiş ve kullanmışlardır. Yazıtlarında Persçe, Akadça ve Elamcayı, yani o dönemde bilinen dilleri bir arada kullanmışlardır (Friedrich, 2000: 62).

Resim 4.24.MÖ 678 yılında Hemedân'da Bulunan, Ahemeniş Dönemine Ait Kent Kalıntıları

Kaynak: (Iran Route, 2018).

Selevkos döneminde, İran'da Grek ve Makedonya halkı yaşamıştır. Helen halkı ise Hemedân'da yaşamıştır. Çoğunlukta olan halk İran halkı olmuş; Grek ve Makedonya halkı ise azınlık grubu oluşturmuştur. Hemedân'da yapılan yazışmalar, Yunanca ve Aramice olarak yapılmıştır (Hauzinski vd., 2010: 160). Partlar, el sanatlarına önem vermiş ve Hemedân'da el sanatlarının yaygın hâle gelmesinde önemli bir etkiye sahip olmuşlardır (Hauzinski vd., 2010:

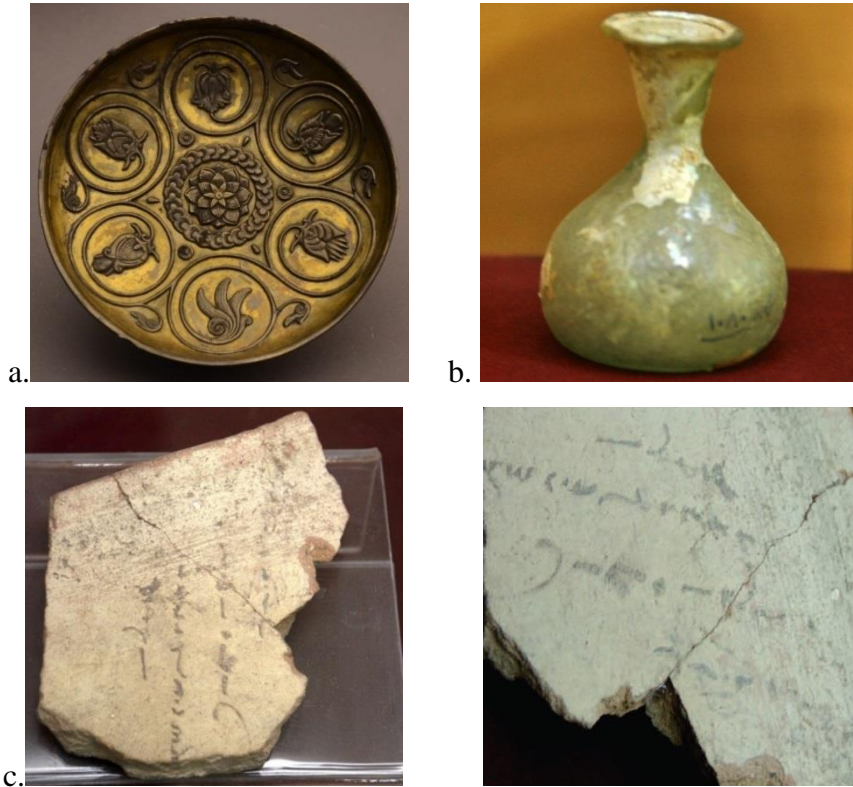
206). Hemedân'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Part dönemine ait mezarlıklar bulunmuştur (Rüstemov, 2022: 354).

Resim 4.25. Hemedân'da Bulunan, Part Dönemine Ait Kandil (Lamba), MÖ 150-224

Kaynak: (Lendering, 2019a).

MS X. yüzyılda Hemedân, değerini korumaya devam etmiştir. Sâsâniler, İran merkezli geniş alanı kapsayan bu bölge için “*Pehlev*” ifadesini kullanmışlardır. Bu bölgede yaşayan halk için de “*Pehlevî*”, “*Pehle*” ifadesi kullanılmıştır. Aslında Hemedân bu ifadelerin tümünü karşılamaktadır (En-Nedim, 2019: 54; Aksungur, 2022: 101).

Resim 4.26.a. Hemedân'da Bulunan, Sâsâni Dönemine Ait Çanak, MS 224-MS 650. b. Hemedân'da Bulunan, Sâsâni Dönemine Ait Şişe. c. Hemedân'da Bulunan, Sâsâni Dönemine Ait Toprak Kap Parçası (Ostrakon)

Kaynak: a. (Lendering, 2019ç). b. (Lendering, 2019c). c. (Daryae ve Rezakhani, 2017: 190; Lendering, 2020b).

Erken İslam döneminde kitlesel göç yaşanmıştır. Savaşçı, dağlı gruplar Hemedân'a gelerek şehri korumakla ve İslamiyetin yayılmasına katkı sağlamakla görevlendirilmiştir. Bu gruplar özellikle Hemedân ve İsfahan bölgelerinde yoğun olarak bulunmuştur. Hemedân, nüfus ve yaşam düzeyi bakımından Rey'in gerisinde kalmıştır (Barthold, 2022: 145; Hauzinski vd., 2010: 313-321). Ama bu durum Hemedân'ın şehirler arasında en nezih ve en güzel şehir olmasını engellememiştir. Hemedân'da yaşayan kişiler bolluk içinde ve kimseye muhtaç olmadan yaşamışlardır (Çetin, 2013: 45). Mukaddesî, Hemedân'ın nüfusunun çok kalabalık olmadığını, halkının çeşitli sebeplerden dolayı göç ettiğini belirtmiştir (Mukaddesî, 2015: 407 Yurtalan, 2015: 123). İslamiyetle birlikte bazı değişiklikler de yaşanmıştır. Yeni kurulan şehirlere Hemedân halkından insanlar götürülüp şehirleşmede destek sağlanmıştır. Giden halk, şehre kültürünü de götürmüştür (Can, 2018: 1158).

Mukaddesi, Hemedân ve halkı için şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hemedân hür insanların merkezidir.” “En güzel silahların yapıldığı şehirlerdendir.” “Cibâl bir ordu, Hemedân ise bu ordunun kumandanıdır.” “Kavga gürültüsü hiç bitmeyen bir yerdir.” “Halkı biraz dalkavuktur ve yabancılara karşı merhametlidir.” “Halkı haset, hilekâr ve fanatiktir.” (Mukaddesî, 2015:52-262-400-407).

Hemedân halkı, isimlerin sonuna “lâ” ekini ilave etmektedir (Ahmedlâ, Muhammedlâ, İşlâ gibi). Dillerinde “*Vâtum*”, “*vâtu*” gibi, “vâ” harfini sık kullanmışlardır (Mukaddesî, 2015: 414-415).

Hemedân nüfusu artsa dahi halkın refah seviyesi bozulmamıştır. Pahalılığın olmadığı bir şehir olması, halkın cömertliğini de etkilemiştir (Havkal, 2014: 277; Kut, 2019: 43). Hemedân'da mahalleler arasında kapı bulunmakta, bu kapılar gece olunca kapanmaktadır. Şehrin kenarındaki sokaklarda da kapı bulunmaktadır (Barthold, 1984e: 23; Barthold, 1984d: 207). Halkının eğitim ve refah seviyesi yüksek olan Hemedân'da, Alâüddeve önderliğinde rasathane kurulmuş, İbni Sina bu rasathanede gözlem yapmış, Ebû Ubeyd el-Cûzcanî de bu rasathanede gözlemleri kolaylaştıracak aletler yapmıştır (Bakkal, 2019: 117). İslamiyetle birlikte Hemedân, önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir (Bauner, 2021: 135).

İslamiyetten sonra, MS 855-856 yıllarında Hemedân'da, şiddetli soğuk nedeniyle salgın hastalık yaşanmıştır. Hastalık Hemedân'dan yayılarak Nişabur, Rey ve Hulvân'a kadar ilerlemiştir (Esîr, 1991d: 73).

Medler döneminde bulunan yerel ve küçük krallıkların başları, hem dinî hem de siyasi lider sayılmıştır. Yerel beyliklerin kendilerine ait törenleri ve anlayışları olmuştur. Medler, yerel beylikleri tek çatı altında toplamak için dinî birlikteliğin sağlanmasının gerekliliğini anlamışlardır. Bu birlikteliği de tek bir Zerdüşî dininin yapabileceğini düşünmüşlerdir. Astiak kralı, tek Zerdüşî dini düşüncesinin temelini oluşturdukları için Magları desteklemiştir. Astiakların amacı, Med topraklarında kurulan yerel beyliklerin kendilerine ait dinî inançlarını sonlandırması ve böylece tek bir dinî düşüncenin yayılmasıydı. Bu sebeple Hemedân, Astiak başkenti olarak seçilmiştir (Zehtabî, 2010: 226). Med kralı Kyaksar, MÖ 612'de Asur'u yıkmıştır. Ninova'yı topraklarına kattıktan sonra Ninova'da yapılan kurban kesme geleneği Hemedân'da yapılmaya başlanmıştır (Günaltay, 1987: 116-119).

Günümüze kadar yapılan kazılarda altı tane tapınak bulunmuştur. Bu tapınaklardan Med dönemine ışık tutan Tepe Nush-e Jan'dan çıkan bilgilerle, MÖ 750-600 yıllarına ait kule modeli ateş tapınağı bulunmuştur. Bu tapınakta, geniş bir salon ve ateş yakılan bir sunak bulunmuş, salon kubbeli ve penceresiz, üçgen şeklinde ve basamaklı yapılmıştır. En belirgin durum ise, ateş yakıldığına dair yanık izinin olmasıdır. Ateş sunağı, ateşi herkesin izleyebilmesi için daha yukarı, çatı bölümüne koyulmuştur (Kiras, 2017: 121).

Medlerin ve Perslerin dinî inanışlarına göre, bir cesedin ateşle temas ettirilerek kirletilmesi yasaklanmıştır. Ateş yerine, insan bedeninin hayvanlar tarafından yutulmasına izin verilmiştir. Hemedân'daki saray, din dışı konularda anlaşma noktası olarak görülmüştür (Rawlinson ve M.A., 1898: 187-195). Persler, Ahuramazda'ya yönelik tapınak ya da heykel yapmamışlardır. Temizlik olarak inanılan ateş için sunaklar, yani ateşgede yapmışlar ve ibadetlerini ateş ile gerçekleştirmişlerdir. Zoroaster'in kitabı olan Avesta'ya⁷³ göre, Ahuramazda (Hürmüz) baştanrıdır. O, yeri ve göğü yaratan, insana mutluluk veren, insanı yaratan, kralı kral yapan tanrıdır. Ahuramazda'nın yeryüzündeki temsilcisi Mithras'tır.

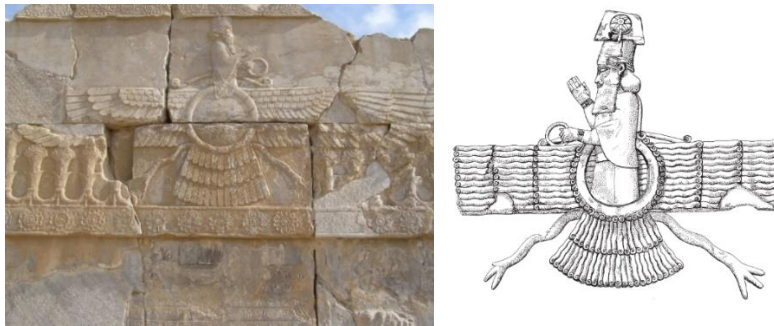
---

⁷³ Avesta'da yazılı olan ay adları, tanrı isimleri kullanılarak yazılmıştır. İçerisinde Mitra'nın olduğu ve Aryan tanrılarını içeren takvim Zerdüşîtlükteki gelişimini de içermiştir. Bkz. R.N. Frye. (1962). *The Heritage of Persia*. William Clowes, Londra, England, s. 120.

Mithras (Mitra) güneş tanrısıdır ve yeryüzünde iyiliği temsil eden tek yaratıcı tanrıdır. Ahitman (Şeytan) ise kötülüğü temsil eden tanrıdır. Mithra ile Ahitman (Ahirman-Ehirmen) sürekli mücadele hâindedir. İyi ve kötünün mücadelesi ancak iyinin kazanması ile son bulacaktır (Bahar, 2011: 301; Brosius, 2006: 66; Murphy, 1805b: 217; Dürüşken, 2000: 147).

Behistun Dağı ve Yazıtı “*Tanrı'nın yeri veya Tanrılarının yeri*” olarak bilinmektedir. Çünkü Behistun Dağı, kurbanların, adakların sunulduğu; kitabelerin ve dinî ritüellerin yapıldığı yerdir (Wiesehöfer, 2001: 13). Bu sebeple Pers kralı I. Dareios, Behistun Yazıtı'nda (Duyun Yazıtı), Ahuramazda'nın tüm tanrılarının en büyüğü olduğunu ifade etmiştir. Kral Dareios'un oğlu I. Kserkses ise Hemedân'daki yazıtında Ahuramazda'ya teşekkür edip, övgü dolu sözler söyleyerek şükranlarını belirtmiştir (Ansari, 2014: 38; Oldfather, 1933: 392). Behistun Yazıtı'nda (Duyun Yazıtı) en üstte bulunan Isidor sembolü, tüm Medya'nın, Hazar kapıları ve Hazar Dağı yakınlarındaki tüm toprakların en büyüğü olduğunu işaret etmiştir (Avesta, 1864: 8).

Perslerde Mazdeizm ve Mitraizm inançları vardır, daha sonra Anahita inancı da Pers inanışlarına eklenmiştir. Avesta'da su, savaş ve bereket (doğurganlık) tanrıçası olan Anahita önemli yere sahip olmuştur. II. Artakerkes döneminde, krallığa ait tüm şehirlere ve Hemedân'daki tapınağa Anaitis resimleri yerleştirilmiştir. II. Artakserkses döneminde Anahita ve Mitra, Ahuramazda ile eşit görülmüştür. Bu durum, kral yazıtlarına yansımış, Ahuramazda'dan sonra Anahita ve Mitra isimlerine yer verilmiştir. Ahuramazda dini, İran sınırlarını aşarak Lidya'ya kadar yayılmıştır. Ahuramazda için kurban sunmak isteyen biri, rahip olmadan bunu yapamamaktadır (Bettany, 2005: 432; Karatekir, 2016: 39-41; Öztuna, 1983: 289; Potts, 2011: 814; Smith, 1881: 12).

Resim 4.27. Ahuramazda Sembolü

Kaynak: (Napishtim, 2014; Shenkar, 2019: 125).

Resim 4.28. Behistun Kitabesi'nde, Koruyuculuğuna İnanılan Ahuramazda Sembolü

Kaynak: (Karaarslan, 2019).

MÖ III. yüzyıldan sonra, Persler insan şeklinde olan heykellere tapınmaya başlamışlardır. II. Artakserkses, Ekbatana'da yaptırdığı Aphrodite ve Anaitis heykellerinden sonra halkın bu heykellere tapmasını istemiştir. Bu heykellere tapma inancı Artakserkses'ten sonra devam etmiştir. Artaxerkes; Ahuramazda, Anahita ve Mitra'nın onu koruduğuna inanmıştır. Berossus da, Pers halkına tanrılara ibadet etmeyi öğretmekle görevli kişi olmuştur. Afrodit ve Anaitis karışımı olan insan formunda heykeller, Susa, Ekbatana, Şam ve Sardes'e gönderilmiştir (Basirov, 2001; Bury vd, 1964: 211; Texier, 2002: 163).

Pers kralı II. Artakerkes döneminde, Zerdüş tanrısı ve Avesta ibadetleri ilgi görmüştür. Bunun üzerine Hemedân'da Anahita (Anaitis) için ünlü bir tapınak yaptırılmıştır (Bettany, 2005: 432). Anaitis Tapınağı, dönemin en ihtişamlı ve gösterişli tapınaklarından. Dış çehesi, görünürde tapınak izlenimi vermemektedir. Bu tapınağa ayrı bir özen gösterilmiş, tanrıya şükran amaçlı dua edilmiş ve kurban sunulmuştur (Charax, 1914: 7; Jackson, 1906: 336; Zehtabî, 2010: 272). Hemedân'daki Anahita Tapınağı, Hemedân gibi gösterişli ve güzel bir bina olarak inşa edilmiştir.

Anahita, İran'da silahlı bir tanrıça modelinde de kullanılmıştır. Anahita'nın; rüzgâr, yağmur, bulutlar ve dolu anlamında dört atlı savaş arabası kullanan tanrıça modeliyle de betimlemesi yapılmıştır. II. Artakserkses döneminde Anahita, kraliyetin gücünü göstermekle ilişkilendirilmiştir. Bu kadar önemli konuma sahip tanrılara ibadet etmenin, önemli ritüelleri de bulunmaktadır. Bunun için Hemedân, Persepolis, Baktria, Şam ve Sardes halkına nasıl ibadet edileceği öğretilmiştir. Ekbatana, Anahita ateş tapınağının ilk merkezlerinden olmuştur (Olbrycht, 2020: 195; Zehtabî, 2010: 34).

Resim 4.29. Pers Mitolojisinde Savaş Tanrıçası, Su Tanrıçası, Bereket (Doğurganlık) Tanrıçası, Anahita

Kaynak: (Öztürk, 2019).

Büyük İskender, Pers ve Persepolis sınırlarına girmiş ve Hemedân'da yağmalama başlatmıştır. Bu yağmalama sırasında rahipleri de öldürmüştür. Daha sonra İskender, İran gelenek ve dinine karşı saygı gösterip, İran ve Grek kültürlerini harmanlayarak Helenizmin doğmasını sağlamıştır. İskender, başarılı olduğu zamanlarda genellikle kurbanlar adardı (Arrian, 1967b: 249; Hauzinski vd., 2010: 138).

İskender'in yaptırdığı aslan heykeli ile ilgili bilgiler, Ganj-nama'da yazılmıştır. İskender, anıtsal nitelik taşıyan aslan heykelini, Horasan'a çıktığı sefer dönüşünde yaptırmıştır. Aslan heykelinin, Balinas için yapıldığı ve heykelin soğuğa karşı koruduğu inancı vardır. Aslanın gerçek bir aslan olduğu, taşlaştığı ve yüzünde siyah lekeler görüldüğüne dair inanışlar da bulunmaktadır. Şehrin girişinde olması da buranın aslan kapısı olarak bilinmesini sağlamıştır. Bu kapı, Bab el-Ased şehir kapılarının birinde bulunmaktadır. Şir-e Sangi olarak bilinen yerdir. Sarı kum taşından oyulmuş, bacaksız ve hırpalanmış bir aslanın görüntüsünü andırmaktadır. Bu, aslanın şehri koruduğu inancını desteklemiştir. Aslanın, şehri sürekli yaşanan sel ve soğuk hava olaylarından da koruduğuna inanılmıştır. Ayrıca bu aslanın, halkı yılan, akrep, ateş, böcek ve karda mahsur kalmaya karşı korumakla da görevli olduğuna inanılmaktadır. Aslan heykeline yüklenen ruhani bir inanca göre heykeldeki lekeler, evli olmayan kızların ve çocuğu olmayan kadınların, saatlerce heykelin üzerine oturarak dileklerinin kabul olması için dua etmelerinden kaynaklanmıştır. Dualarını ederken heykelin üzerine bal ve yağ dökerek mucize olmasını beklemişlerdir. Aslan tahribata uğrar, kırılır ya da yerinden çıkarılırsa, Hemedân'da yaşayan insanların yok olacağına inanılmıştır. Hemedân halkı, kutsallaştırarak özen gösterdiği aslan anıtını herhangi bir istilada korumaya almışlardır. Bu aslanın Pers kraliyetinin amblemi olduğu hakkında ifadeler de bulunmaktadır. Abbasiler ise Aslan heykelinin Bağdat'a götürülmesini istemiş,

fakat Hemedân halkı bu isteği, tılsımını kaybeder düşüncesiyle engellemiştir. Aslan heykeline karşı oluşan bu inanç çeşitlenerek farklı ritüeller hâlini almıştır (Coloru, 2017b: 104;). Aslan kapısı yani *Babel-Esed* olarak bilinen aslan heykeli, bir aslandan daha büyük boyuttadır. Mesûdî, aslan heykeli için; “... *uzaktan canlı aslanı andırır. İnsan ancak onun yaklaşınca taş olduğunu anlar. Gerçekten güzel tasvir edilmistir. Tıpkı aslanı anımsatacak şekildedir*” ifadelerini kullanmaktadır (Mesûdî, 2004: 253-254; Coloru, 2017b: 104-105; Eir, 2012).

Resim 4.30. Hemedân Aslanı, MÖ 330-MÖ 225

Kaynak: (Prins, 2020a).

Selevkoslar döneminde Ekbatana Sarayı’nda düzenlenen törenler, İran kültürünü ve halk geleneğini yansıtmıştır. Bu törenler ve gelenekler dinde de etkili olmuştur. Hemedân’da Selevkos dönemine ait antik bir tapınak bulunmuştur (Slotta, 2004: 98; Wiesehöfer, 2020: 90). Selvkoslar, Hemedân’a geldiği zaman Anais Tapınağı’nda sığınakla karşılaşmışlardır (Canepa, 2013: 341).

Partlı Mani’nin babası Pattak ve annesi Maryam, Hemedânlıdır. Eşkânî hanedanının mensuplarındandır. Mani MS 216’da Tisfun’da doğmuştur. Mani, babasından öğrendiği din eğitimi ile kendisinin Buda, Hz. İsa ve Zerdüş gibi ilahi bir kimliğe mensup olduğunu duyurmuş, kendisini peygamber ilan etmiştir. Babasının içinde bulunduğu, Yahudilik-Hristiyanlık karması bir din olan Alkasai’den ayrılıp, İran’ın doğusuna doğru gitmiştir. MS 241’de Hindistan’a kadar ulaşmış ve yeni oluşturduğu dini yayma hareketini de başlatmıştır. Mani, Sâsâni Devleti’nin ikinci kralı I. Şapur tahta çıktığı zaman dinini yaymaya başlamıştır. Gerekçe olarak, Musa, Zerdüş, Buda ve İsa gibi peygamberlerin getirdiği dinlerin karmaşasından kurtulmak gerektiğini ve insanların net bir dine inanmalarını sağlamakla görevlendirildiğini düşünmektedir (Altungök, 2015a: 92; Wells, 2019: 441; Yarshater, 1983b: 965). Mani’nin amacı, kalıcı olması ve unutulmamasıdır. Zerdüşlük, Hristiyanlık, Gnostizim gibi dinleri araştırıp öğrenmiş, Muğtesile inancını terk etmiştir. Hindistan ve

Çin’de bulunmuş, İran’a geri döndüğünde kendisini mesih olarak ilan etmiştir. Maniheizmin kurucu dinî lideri olmuştur (Yıldırım, 2010: 7). Efsanelere göre Mani, dünyaya total olarak gelmiştir. Bazı kimseler de Mani’nin karamsarlık ve insan vücuduna karşı tiksintisinin topallığıyla ilişkili olabileceğini öne sürmüştür. Mani’nin doğumu, diğer dinlerin kurucularında olduğu gibi, sıkıntılı bir dönemde ve sıkıntıların olduğu bir coğrafyada baş göstermiştir (Axworthy, 2008: 49).

Sâsâni kralları, kendilerini ve devletin varlığını tanrısal bir nitelikle ifade etmişlerdir. Kralların “*bayân*”, tanrılarında “*yazdân*” soyundan geldiklerine inanmışlardır. Bu kültür, Zerdüş kütüründe etkili olmuştur (Wiesehöfer, 2020: 129). Anahita için yapılan tapınaklar, rahibelerin ibadeti için önemli yere sahip olmuştur. Anahita için yapılan tapınakların en görkemli görünümüne sahip olanları Hemedân, Şûş ve Kengaver’de bulunmaktadır. Hemedân, Şûş ve Kengaver’deki Anahita tapınakları Husrev Perviz döneminde yapılmıştır. Bu yapıların kalıntıları, araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır (Yıldırım ve Arısoy, 2021: 23).

Hz. Muhammed (s.a.v.) Hemedân’daki kabileleri İslam’a davet etmek için mektup yazmıştır. Mektupta, eğer İslam dinine gelmezlerse cizye vergisi ödemek zorunda olduklarını yazmıştır (Ebû Ubeyd, 1981:46-47). MS V. yüzyıldan itibaren İran’da, Mezdekiyye olarak bilinen bir dinî hareket ortaya çıkmıştır. Sâsâni Devleti’nin Kubâd ve Enûşirvân dönemlerinde yayılmaya çalışmış ve katliamlara maruz kalan dinî bir hareket olmuştur. İslamiyetin başlangıcından itibaren İran’ın kırsal bölgelerinden Hemedân’a dağılmışlardır (Has, 2004: 524).

Abbasi hâkimiyeti döneminde Hürremiyye⁷⁴ menzehibin dâhil olduğu dinî nitelikli isyan, Hemedân’a kadar ulaşmış ve Abbasi halifesi Mansur’un komutanlarından olan Cevher b. Merre el-İcli’nin ordusunun Rey ile Hemedân arasında yaptıkları savaş neticesinde isyan bastırılmıştır. Hürremiyye mezhebinin etkisi, Hemedân, Kûfe, Basra, Azerbaycan, Rey ve Horasan gibi yerlerde görülmüştür (Ekinci, 2005: 64; Mesûdî, 2018: 248). Hürremiyye mezhebinin birinci sınıfına, Muhammira, Azerbaycan, Deylem, Hemedân ve Cibâl

---

⁷⁴ Kurucusu Mezdek olan Hürremiyye; Şia’nın büyük etkisindeki, kaynağı İran olan, Arap kökenli dinî düşünce, inanış, mezhep türüdür. Bkz. A.S. Muhammedoğlu (1998). “Hürremiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 501.

coğrafyasında yaygın olarak inanılmıştır. Bu inanışın temelinde Mecûsîlik vardır (En-Nedim, 2019: 1064).

Hemedân'da kutsal sayılan, hacıların uğradığı Riâm Tapınağı'nda din adamları, Etve Dağı'nda bulunan mağaradan seslerin geldiğini ve o sesleri duyduklarını söylemişlerdir. Bu mağara Yahudi din adamları tarafından da incelenmiş, hahamlar Tevrat'tan bölümler okumuşlar, şeytanın sesi olduğunu iddia etmişlerdir. Câhız, mağaradan gelen sesleri, tapınak hizmetçilerinin mağarayı kutsal gibi göstermek için yaptığı hileler olarak değerlendirmiştir. Erak-Hemedân yolu üzerinde, ulaşım şartları zor olan Hizac Mağarası bulunmaktadır. Mağarada koridor ve odalar bulunmuştur. Qalaye Cuğ Mağarası (Gala Cuğ), Hemedân'ın doğusundadır. 3 girişli olan bu mağarada, 16 basamaklı sağlam merdivenler bulunmaktadır. Mağarada yaşam belirtisi olduğunu gösteren çeşitli şekiller bulunmuştur (Rüstemov, 2022: 357-358; Usta, 2015: 206).

Rey, Kazvin gibi şehirlerde Hanefiler ve Şafiler arasında çekişmeler yaşanmıştır. Hemedân halkı bu iki gruba da katılmamıştır. Hemedân ve çevresi için ehl-i hadis mezhebine uyum sağlamışlardır (Mukaddesî, 2015: 412-413). İslamiyet ile birlikte, MS IX. yüzyıldan itibaren Hemedân'da sufi akımlar ve tasavvufi düşünceler gelişmeye başlamıştır (Şahin, 2019: 145). İslamiyette önemli olan kıblenin yönü, Hemedân'da Kâbe'nin kapı tarafına denk gelmektedir (Ercan, 2021: 93). Mu'tezile mezhebi kurucusu Vasıl b. Atâ, İslam coğrafyasında düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. Hicret'in dördüncü asrında İran coğrafyasında düşünceleri yayılmaya başlamış; Cürcan, Hemedân, Musul ve Şiraz gibi yerlerde de temsilcileri ortaya çıkmıştır (Kaplan, 2017: 23-24).

Ermenistan kiliselerinde patrikhanenin görüşleri bölündüğü için, din adamları Ermenistan dışına kaçmıştır. Pers coğrafyasına Moves, Yunan coğrafyasına da Yovhan gitmiştir. Moves, birlik oluşturmakta zorlanmıştır. Aziz Gregory ise, kilisesini en güvenli yer olan Hemedân'a yerleştirmiştir (Thomson, 1999: 37). 5. yüzyılda Hemedân ve Hulvan'da tahminî 410 piskopos ve bu piskoposların bağlı olduğu Doğu Kilisesi mensubu bulunmaktadır. O dönemde, Hazar Denizi'nin güneydoğusunda ve Horasan ile Segestan'da Sâsâni Devleti'ne bağlı piskoposluklar mevcuttur (Chaillot, 2021: 16).

MÖ 720-722 yıllarında Asurluların Yahudilerin yaşadığı İsrail İmparatorluğu'nu işgal etmesiyle Yahudi topluluğu Hemedân'a göç etmiştir. Yahudilerin çoğu Medler döneminde Hemedân'a yerleşmiştir. Bu göçün ardından İsrail dışında en çok Yahudi'nin bulunduğu yer Hemedân olmuştur. Hemedân'daki Yahudi topluluğunun İsrail'in on iki kabilesinden biri olan

Şimon kabilesinden olduğu, doğan erkek çocuklarına verilen Simeon adından anlaşılmaktadır. Bu durum, Yahudilerin Hemedân'da din özgürlüğüne sahip olduğunu, dinlerini sorunsuz bir şekilde yaşadıklarını göstermektedir (Axworthy, 2016: 26; Huzinski vd., 2010: 311; Sarshar, 2012: 615). Yahudiler din özgürlüğünü, Pers döneminde de yaşamaya devam etmiştir. Ahemeniş kralı II. Kyros, Yahudilere söz vermiştir. Hemedân'da yayınladığı kararname ile Yahudiler için tapınak yapılmasına izin vermiştir. Yahudiler, Hemedân'da yapılacak olan tapınağın Kudüs'teki tapınakla aynı ışıktaki görülmesini istemiş, bunun için de ayrı bir çalışma yapılmıştır. (Brosius, 2006: 70-71). Kudüs'teki tapınağın yapımı için yayınlanan kararnamede şu ifadeler kullanılmıştır:

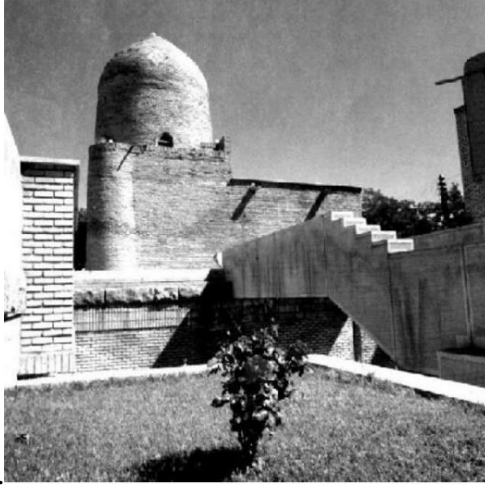
“Medya ilindeki Ahmeta (Hemedân) Kalesi'nde bir tomar bulundu. Tomarın içinde şunlar yazılıydı: ‘Kral Koreş (II. Kyros), krallığının birinci yılında, Tanrı'nın Yerusâlim'deki tapınağına ilişkin şöyle buyruk verdi: Kurban kesmek üzere bu tapınağın yeniden kurulması için temel atılsın. Üç sıra büyük taş, bir sıra kiriş döşensin. Yüksekliği ve genişliği altmışar arşın (27 m) olsun. Giderler saraydan karşılansın.’” (Ezra 6.2-6.3-4).

Bu kararlara Eza kitabının 1.2-4 ve 6.2-5 bölümlerinde yer verilmiştir. Yahudiler için veriler kararlar, Ekbatana arşivlerinde saklanmıştır. (Waters, 2014: 46).

Yahudiler, Perslerden önce tüm ulusların en aşağılıkları olarak görülmüştür; fakat Persler, Yahudilere karşı kötü davranışlarda bulunmamış, buna karşılık Yahudiler, Persleri övgülerle anmışlardır (Murphy, 1805a: 357). Yahudilere karşı gösterilen hoşgörü devam etmiştir. Kyros'un Babil'i fethetmesinden sonra Babil'de bulunan esir ve köle Yahudiler serbest bırakılmıştır. II. Kyros'un Yahudileri serbest bırakması ve Yahudilere iyi davranması, Tevrat'ta II. Kyros'tan övgüyle bahsedilmesiyle karşılık bulmuştur. Yahudiler artık Perslerin özgür vatandaşı olmuştur. İkinci göç dalgası, İran'ın doğusunda bulunan Ekbatana, İsfahan gibi şehirlere dağılarak, İran'daki Yahudilerle birlikte yaşamıştır (Altı, 2013: 50; Foltz, 2006: 48). II. Kyros'un Yahudilere karşı bu tutumu daha sonra da devam etmiştir. I. Dareios döneminde Suriye'de bulunan Yahudiler için Hemedân'da kararname yayınlanmıştır. Kararnamede, Suriye'de bulunan satraptan, Yahudilere tapınak için engel olmak yerine yardım etmesi istenmiştir (Rawlinson ve M.A., 1898: 198).

Sâsâni döneminde Yahudiler, yoğun olarak Huzistan, Hemedân ve İsfahan'da yaşamışlardır. Bu yoğunluk sebebiyle Yahudi mahalleleri kurulmuştur. MS 70 senesinde Yahudi mabedinin yıkılmasıyla Yahudiler hac yapamamışlardır. Ama Yahudiler kutsal saydıkları yerlere ziyaretlerde bulunmaya devam etmişlerdir. Bu ziyaretler arasında, Kudüs “*Ağlama Duvarı*” ve Hemedân şehri bulunmaktadır. Hemedân'da bulunan Ester ve Mordekay mezarlarına gelip ziyarette bulunmuşlardır. Ortaçağlarda Hemedân'da otuz bin İsraili

yaşamaktaydı (Altungök, 2014: 111; Harman, 1996: 384; Yıldırım, 2010: 17; Benjamin ve Petachia, 2009: 99).

a.

b.

Resim 4.31. Hemedân'da Bulunan, Yahudiler İçin Hac Yeri Sayılan Esther ve Mordechai Anıt Mezarı ve Anıt Mezarda Yazılı Tevrat

Kaynak: (Mousavii ve Elr, 2012; Sarshar, 2012).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ

“Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedân” adlı, belli dönemlerde yaşanan olayları ele aldığımız çalışmada, klasik kaynaklar, başlıklar ve içerik belirleyici olmuştur. Klasik kaynakların haricinde tetkik eser, makale ve tezlerden de yararlanılmıştır. Hemedân için klasik kaynaklarda anlatılan bilgilerle araştırmalarda kullanılan eserlerdeki bilgiler birbirini destekler niteliktedir. Bu çalışmada özellikle, Antikçağlarda Hemedân’ın coğrafi, sosyokültürel ve ekonomik durumları hakkında Herodotus’un verdiği bilgilerden faydalanılmıştır.

Araştırma bulgularından elde edilen bilgilere göre Hemedân, Zagros Dağlarının eteğinde, Hemedân Ovası’nın kuzeybatı kıyısında ve İran’ın batısında yer almaktadır. Bu stratejik konum, şehri İran’ın batı ve iç bölgeleri arasında bir geçiş noktası hâline getiriyor. Aynı zamanda tarihî öneme sahip ticaret yollarının kavşağında yer alan Hemedân, stratejik bir değere de sahiptir. Hemedân’ın tarihî ve kültürel önemi tespitlerimiz arasındadır. Kent, Antik Pers İmparatorluğu döneminden beri önemli bir merkez olmuştur. Tarihî eserler ve arkeolojik kalıntılar açısından zengin bir mirasa sahiptir. Ayrıca geleneksel el sanatları gibi kültürel miras da kentte önemli bir yere sahiptir.

Hemedân, zengin tarihî geçmişe sahip bir şehirdir. Kentin kuruluşu binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Arkeolojik buluntular, Hemedân ve çevresinde insan varlığının MÖ 4. yüzyıla kadar uzandığını göstermektedir. İlk yerleşimciler bu verimli ovada tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle geçimlerini sağlıyorlardı.

Hemedân, yüksek önemi haiz tarihî coğrafyasıyla Pers İmparatorluğu döneminde daha fazla ön plana çıkmıştır. Şehir ilk olarak Medlerin başkenti olarak kurulmuştur. İzleyen dönemde Perslerin önemli şehirleri arasında yer almıştır. Hatta Hemedân’da ikamet eden Pers kralları şehre büyük saraylar ve tapınaklar inşa etmiştir.

Hemedân, tarihi boyunca birçok istilaya uğramış ve farklı devletlerin kontrolü altına girmiştir. İskender’in Persleri yenmesinden sonra kent, Helenistik dönemin etkisi altına girmiştir. Daha sonra Part ve Sâsâni İmparatorlukları gibi çeşitli İran krallıklarının egemenliğinde kalmıştır. İslamiyetin yayılmasıyla birlikte Hemedân, Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Abbasiler döneminde önemli bir kültür ve bilim merkezi olmuştur. İslam’ın etkisiyle şehirde camiler, medreseler ve diğer dinî yapılar inşa edilmiştir. Hemedân, tarih boyunca ticaret yollarının kavşağında bulunması nedeniyle önem kazanmıştır. İpek Yolu

gibi önemli ticaret yollarının şehrin yakınından geçmesine bağlı olarak Hemedân, ekonomik ve ticari açıdan önemli bir merkez hâline gelmiştir.

Hemedân, İran'ın batısında yer alan bir şehir olmasına ek olarak civar kasaba ve köylerle de bağlantılıdır. Tarih boyunca çevre kasaba ve köylerle ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşim içinde olmuştur. Bu bağlamda Hemedân'ın çevresindeki Nihavend, Rey, Kirmanşah gibi bağlı şehirler önemli rol oynamaktadır. Bu şehirler Hemedân ile yakın bir coğrafi ilişkiye sahiptir ve ticaret, tarım ve diğer sosyal faaliyetler açısından birbirlerini tamamlarlar.

Hemedân önemli bir yol kavşağıdır. Şehir tarihsel olarak İran'ın batı bölgeleri ile iç bölgeleri arasında, stratejik bir geçiş noktası olmuştur. Bu nedenle Hemedân, birçok önemli kara yolu güzergâhının kesiştiği bir nokta olarak ticaret ve ulaşım açısından büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Pers İmparatorluğu döneminde, İpek Yolu'nun bir parçası olan kara ticaret yollarının önemli bir noktası olarak işlev görmüştür.

İpek Yolu, tarih boyunca doğu ile batı arasında önemli bir ticaret yolu olmuştur. Hemedân, İpek Yolu'nun geçtiği bir nokta olarak ticaretin canlandığı bir merkez olmuştur. Bu durum şehrin ekonomik ve kültürel gelişimini etkilemiş ve Hemedân'ı ticaretin merkezi yapmıştır. Şehirdeki tarihî yapılar ve ticaretin getirdiği zenginlik, İpek Yolu'nun Hemedân üzerindeki etkisini göstermektedir.

Hemedân'ın kasaba, köy, bağlı şehirler, yol güzergâhları, ticaret yolu ve İpek Yolu bağlantısı gibi faktörler; şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik dokusunu şekillendiren önemli unsurlardır. Hemedân'ın çevresindeki kasaba ve köylerle olan ilişkisi, bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, şehrin stratejik konumu ve İpek Yolu bağlantısı, ticaretin gelişmesini teşvik etmiş ve Hemedân'ın tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi hâline gelmesini sağlamıştır.

Hemedân, tarih boyunca, farklı dönemlerde farklı isimlerle tanınmıştır. Bu isimler, çeşitli tarihî ve coğrafi kaynaklar incelenerek tespit edilmiştir. Eskiçağlarda Hemedân, yazılı kaynaklarda “Ekbatana” veya “Agbatana” olarak geçmektedir. Özellikle Yunan tarihçi Herodotos bu ismi “Akbatana” olarak kullanmış ve şehri anlatırken detaylı bilgiler vermiştir. Pers İmparatorluğu döneminde Hemedân'ın adı bazen “Hamgân” veya “Hamgânân” olarak anılırdı. Bu isimler Fars kültürü ve diline atıfta bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda geçen “Ekbatana” adı da bu dönemde kullanılmıştır. İslami dönemle birlikte Hemedân, İslami kaynaklarda “Hemadan” veya “Hemadane” olarak anılmaya başlandı. Bu isimler Arapça

kökenlidir ve İslam'ın etkisi altında kullanılmaktadır. İslam coğrafyacıları ve tarihçileri Hemedân'ı bu isimlerle anlatmış ve şehir hakkında bilgi vermişlerdir.

Yabancı seyyahların anlatımları da Hemedân'ın isim değişikliği konusunda önemli kaynaklar sunmaktadır. Örneğin İbn Battuta ve İbn Hurdazbih gibi ünlü seyyahlar Hemedân'ı ziyaret ederek şehrin adını kendi dillerinde kaydetmişlerdir. Bu kaynaklar, tarih boyunca Hemedân'ın farklı dillerde nasıl adlandırıldığını göstermektedir. Sonuç olarak bu isimler çeşitli kaynaklarda yer almış ve şehrin tarihî kimliği hakkında bilgi vermiştir.

Med İmparatorluğu döneminde Hemedân siyaset, kültür ve ekonomi açısından önemli bir merkez olmuştur. İmparatorluk, Hemedân'ı başkent olarak seçmiş ve şehirde büyük saraylar, tapınaklar ve diğer yapılar inşa ettirmiştir. Medyan kültürü, sanatı ve mimarisi bu dönemde Hemedân'ın gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Geç Antikçağ'da Hemedân, Pers İmparatorluğu'nun etkisi altına girmiştir. İmparatorluk, şehri önemli bir yönetim merkezi olarak kullanmış ve burada Pers kralları yaşamıştır. Bu dönemde Hemedân'da önemli yapılar inşa edilmiş, kentte kültürel ve ticari faaliyetler canlanmıştır.

Hemedân'ın Antikçağ ve Geç Antikçağ'daki durumu tarihî kaynaklar ve arkeolojik buluntularla desteklenmektedir. Bilhassa eski yazar ve seyyahlar Hemedân'ın önemini ve ihtişamını anlatan eserler bırakmışlardır. Herodotus, Strabon, Arrian ve diğer yazarlar, Medyan ve Pers İmparatorlukları döneminde Hemedân'ın önemini vurgulamışlardır.

Medler dönemi, Hemedân tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Med İmparatorluğu MÖ 7. yüzyılda büyük bir güç hâline gelmiş ve başkent olarak Hemedân'ı seçmiştir. Bu dönemde Hemedân siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan büyük bir gelişme yaşamıştır. Hemedân, Medler döneminde birçok büyük yapıya ev sahipliği yapmıştır. Kentin sarayları, tapınakları ve diğer kamu binaları, Medyan kültür ve mimarisinin önemli örneklerini yansıtır. Büyük bir ustalıkla inşa edilen bu yapılar, Med İmparatorluğu'nun gücünü ve ihtişamını temsil ediyordu.

Hemedân'ın Medler dönemindeki ekonomik önemi de dikkat çekicidir. Kent, stratejik konumu ve çevresindeki verimli topraklar nedeniyle tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Aynı zamanda ticaret yollarının kavşağında olması da Hemedân'ı önemli bir ticaret merkezi yapmıştır. Medler dönemi, kültür ve sanat açısından da Hemedân için parlak bir dönemdir. Hemedân, o devirde pek çok âlim, şair ve sanatçının buluşma noktası

olmuştur. Medler, resim ve heykel gibi alanlarda önemli başarılar elde etmişlerdir. Bu da Hemedân'ı kültürel açıdan zengin bir merkez hâline getirmiştir.

Medler döneminde Hemedân, siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan büyük bir gelişme ve ihtişam yaşamıştır. Kent, Akdeniz Bölgesi'nin başkenti olarak büyük önem kazanmış ve kültürel mirasıyla ön plana çıkmıştır. Hemedân'ın Medler dönemi, bölge tarihinin zenginliğini ve büyük medeniyet mirasını yansıtan önemli bir dönemdir.

Azzi Dahak dönemi, Hemedân'ın kadim tarihinde bir diğer önemli dönemdir. I. Dayaku veya I. Deioces olarak da bilinen Azzi Dahak, Medlerin kurucusu olarak kabul edilir. Dahak dönemi, Medler döneminden önceki bir dönemdir ve Hemedân bu dönemde yerleşim yeri olarak önem kazanmıştır. Dahak döneminde Hemedân'da yerleşimin arttığı, tarım, hayvancılık ve ticaretin geliştiği görülmektedir.

Kyaksares dönemi, Hemedân'ın eski tarihinde önemli bir dönemdir. Kyaksares veya Siyaksares olarak da bilinen Kyaksares, Med İmparatorluğu'nun en güçlü liderlerinden biridir. Bu dönemde Hemedân siyasi ve askerî açıdan büyük bir güç hâline gelmiştir. Kyaksares döneminde Hemedân'da imar faaliyetleri artmış, şehirdeki binalar ve altyapı geliştirilmiştir. Bu dönemlerde Hemedân'ın ekonomik, kültürel ve ticari önemi büyüktü. Hemedân, tarım ve hayvancılık faaliyetleri için verimli topraklara sahip olduğundan ekonomik olarak gelişmiştir.

Medlerin tarihinde Dahak ve Kyaksares dönemleri Hemedân'ın tarihine damga vuran önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemlerde Hemedân siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan büyük bir gelişme yaşamıştır. Hemedân'ın adı geçen krallar dönemindeki ehemmiyeti tarihî kaynaklar, arkeolojik buluntular ve eski yazarların eserlerinde yer alan bilgilerle desteklenmektedir.

Astyages dönemi, Med İmparatorluğu'nun son dönemlerini temsil eder. Bu dönemde Hemedân, Medlerin egemenliğinde kalmıştır. Astyages döneminde Hemedân siyasi ve kültürel önemini korumuş, Med kültür ve mimarisine ev sahipliği yapmıştır.

Perslerin (Ahemenişler) dönemi, Hemedân'ın tarihinde önemli bir dönemdir. Medlerin boyunduruğuna karşı gelen Persler, hâkimiyet alanı olarak Hemedân'ı seçmişlerdir. Med döneminde Hemedân büyük, işlek ve güzel bir şehir olma özelliğine sahiptir. Medlerin şehri, artık Perslerin eline geçmiştir. Medlerin kullandığı arşiv, kale, hazineler Perslerin arşivi, kalesi ve hazinesi olmuştur. Persler tarafından ve Perslerden sonra ise Hemedân, yazlık başkent olarak kullanılmıştır.

Perslerin kralları, zaferleri ve yaptıkları hakkındaki bilgiler, I. Dareios'un yazdırdığı, Hemedân'dan geçen en işlek yolun üzerinde bulunan Behistun Yazıtı'nda (Duyun Yazıtı) kronolojik olarak verilmiştir. Bu yazıtta, I. Dareios'tan önce tahtın sahipleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu yazıt, I. Dareios'tan sonra da devam etmiştir. Persler hâkimiyetlerini yazılı hâle getirmiş ve kalıcılığını kendilerinden sonra da devam ettirmiştir. Bunun en net kanıtıysa Perslerden sonra kurulan devletlerin kendilerini Perslerin varisi olarak tanıtmış olmalarıdır. Sâsâniler, İran kökenli bir devlet olmasının yanında kendilerini Perslerin devamı olarak da görmüşlerdir. Persler kendilerinden sonra kurulan devletlere örnek teşkil etmişlerdir.

Persleri yıkan İskender ise, Perslerin İran'daki kalıcılığını fark etmiş ve halkı kıskırtmamak için halkın güvenini sağlamıştır. İskender, güven çalışmalarını ilk olarak III. Dareios'un elinden aldığı Hemedân'da uygulamıştır. Hemedân şehrini aldıktan sonra ilk olarak, tanrıların dağı olan Behistun Dağı'nda tanrılara kurban sunmuştur. Halktan gelen tepkileri önlemek içinse Pers geleneklerini yönetimde kullanmıştır. Yunan-Pers, Batı-Doğu düşüncesini harmanlayıp Hemedân'da Helenizm'in oluşumunu sağlamıştır. Yunan devlet adamları ile Pers soylularının kızlarını evlendirip soyun karışmasını sağlamış ve akrabalık bağını arttırarak, birlik duygusuna dikkat çekmiştir. Hemedân'a yaptırdığı Aslan heykeli, aidiyetinin göstergesi olmuştur. İskender'den sonra bölgeye hâkim olan Selevkoslar, İskender'in yönetim politikalarını devam ettirmişlerdir. Fakat zamanla sınırları azalmaya başlamıştır. Ahamenişlerin kullandığı aslan figürünün, Hemedân'daki Aslan heykeli ve aslan motifleri ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

II. Kyros (Cyrus-Keyhüsrev) dönemi, Pers İmparatorluğu'nun genişlemesi ve güçlenmesi açısından önemli bir dönemdir. Kyros ayrıca Hemedân'ı imparatorluğunun bir parçası yapmıştır. Bu dönemde Hemedân, Pers hükümdarlarının yönetimi altında büyük bir refah ve kültürel gelişme yaşamıştır. Persler döneminde Hemedân, Pers hükümdarlarından sonra birçok dönem geçirmiştir. II. Kambyses, I. Dareios, I. Kserkses, I. Artakserkses, II. Artakserkses, III. Artakserkses ve IV. Artakserkses dönemleri, Hemedân'ın siyasi ve kültürel önemini koruduğu dönemlerdir. Bu dönemlerde Hemedân, Pers İmparatorluğu'nun idari ve iktisadi merkezlerinden biri olmuştur.

III. Dareios dönemi, Pers İmparatorluğu'nun son dönemlerini temsil eder. Bu dönemde Hemedân, Pers İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalmıştır. Şehir, III. Dareios döneminde önemli bir yönetim merkezi olmuştur. Bu dönemde Hemedân, Pers kültürünün etkisi altında gelişmiş ve büyük yapılar inşa edilmiştir.

Büyük İskender dönemi, Hemedân tarihinde önemli bir dönemdir. Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'nu fethedince Hemedân'ı da zapt etmiştir. Bu dönemde Hemedân, Yunan etkisi altına girmiş, Yunan mimarisi ve kültüründen etkilenmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Hemedân, İskender'in generalleri arasındaki bölünmelerin etkisi altına girmiştir.

Selevkos döneminin Hemedân tarihinde önemli bir etkisi vardır. Selevkos İmparatorluğu'nun bir parçası olan Hemedân, siyasi ve kültürel önemini korumuştur. Bu dönemde Hemedân, Helenistik kültürün etkisinde gelişmiş ve kentte büyük yapılar inşa edilmiştir. Hemedân önemli bir ticaret ve kültür alışverişi merkezi hâline gelmiştir. Partlar (Eşkânîler) dönemi, Hemedân tarihinde bir diğer önemli dönemdir. Part İmparatorluğu'nun yönetimi altında Hemedân, siyasi ve kültürel değişimler yaşamıştır. Şehir, Part etkisi altında gelişerek Pers ve Helenistik unsurları birleştiren bir kültürel sentez yaşamıştır.

Partlar, Pers yazıtlarında da "*Parthia*" olarak yazılmıştır. Ahamenişlerin bir kolu, eyaleti olarak bilinmekteledir. Selevkoslara karşı gelerek kendi varlıklarını ilan etmişlerdir. Bunun sonucunda kısa süre Ekbatana'da yaşayarak Selevkoslara da gözdağı vermişlerdir. Partlar savaşmaktan çekinmemişler ve Selevkoslarla yaşadıkları sorunlar nedeniyle çatışmaya girmişlerdir. Partlar, Hemedân'daki kaleyi daha önceki devletlerin yaptığı gibi hazinenin güvenliği ve ganimetlerin korunması için kullanmışlardır.

Hemedân, Antikçağlar boyunca şehir olma görevini ifa ederek çeşitli medeniyet ve milletlere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle yazlık başkent olarak kullanılması şehrin hâkimiyetinin veya işleyişinin bozulmasına neden olmamıştır. Hemedân, Antikçağ ve Ortaçağlarda İran'ın kalbi görevini üstlenmiştir. Bunun sebebi, kullanılan başkentlerden biri olması ve hazine ile arşivin aktif olarak kullanılmasıdır. Hemedân, daha önceleri olduğu gibi Sâsâniler döneminde de arşiv olarak kullanılmaya devam etmiştir. Çünkü, Sâsânilerin kalbi Med-i Bala Hemedân'dır. Hemedân şehri, devletlerin hâkimiyetine girdiğinde ilk olarak dağınık hâlde yaşayan kabilelerin hâkimiyet altına alınması için mücadele edilen bir şehir olmuştur. İslamiyetle birlikteyse amaç, İslam dininin yayılmasına ve Müslüman nüfusun arttırılmasına yönelik olmuştur. Bunun için de Müslüman kabileler Hemedân ve çevresindeki şehirlere yerleştirilmiş, Arap kabilelerin şehirleri İslamlaştırması hedeflenmiştir. Hemedân'da Zerdüş't ve Yahudi nüfusunun yanına Müslüman nüfusu da eklenerek dinî çeşitlilik oluşturulmuştur.

Erken Ortaçağ ve Orta Ortaçağ sonrası Hemedân dönemleri de tezde detaylandırılmış, dönemin öne çıkan bulgularıyla tespit edilmiştir. Sâsâni dönemi, Dört Halife dönemi, Emevi dönemi ve Abbasi dönemi Hemedân tarihinde önemli dönemleri temsil etmektedir. Bu dönemlerde şehir siyasi, kültürel ve dinî açıdan büyük bir değişim ve gelişim yaşamıştır. Farklı imparatorlukların etkisi altında kalan Hemedân, farklı kültürlerin birleştiği ve zengin bir tarihî mirasa sahip olduğu bir merkez hâline gelmiştir. İlk olarak Sâsâni dönemi, Hemedân tarihinde önemli bir dönemdir. Bu dönemde Hemedân, Sâsâni İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalmıştır. Şehir, bu dönemde Pers kültürü ve mimarisinden etkilenmiştir. Hemedân, Sâsâni İmparatorluğu'nun önemli bir idari ve kültürel merkezi olmuştur. Dört Halife (Halefâ-i Raşidîn) devri, İslam'ın yayılması açısından Hemedân tarihinde önemli bir dönemdir. Bu dönemde İslam ordularının fethi ile Hemedân, Müslüman hâkimiyetine geçmiştir. Şehirde camiler, medreseler ve diğer İslami yapılar inşa edilmiştir. Hemedân, İslam kültürünün etkisi altında gelişerek İslam ilim ve kültürünün merkezlerinden biri olmuştur. Emevi dönemi, Hemedân tarihinde önemli bir siyasi ve kültürel dönemdir. Bu dönemde Hemedân, Emevi Devleti'nin egemenliğine girmiştir. Şehir, Emevi mimarisi ve kültüründen etkilenmiş, önemli bir ticaret ve kültür alışverişi merkezi olmuştur. Abbasi dönemi, Hemedân tarihinde büyük bir değişimi temsil etmektedir. Bu dönemde Abbasi Devleti'nin egemenliğine giren Hemedân, siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan büyük bir gelişme yaşamıştır. Şehir, Abbasiler döneminde ilim, edebiyat ve sanat merkezlerinden biri olmuştur. Bu dönemde Hemedân, önemli medrese ve kültür merkezlerinin bulunduğu bir şehir hâline gelmiştir.

Hemedân'ın ekonomisi tarım, el sanatları ve ticaret gibi sektörlerin etkileşimiyle şekillenmiştir. Kent, stratejik konumu ve zengin kaynakları sayesinde ekonomik açıdan önemli bir merkez hâline gelmiştir. Tarih boyunca ekonomik faaliyetler Hemedân'ın büyümesine ve gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Tarım sektörü, Hemedân'ın ekonomisinde önemli bir rol oynamıştır. Kentte tarımsal faaliyetler yoğun bir şekilde sürdürülmüş ve çeşitli ürünler yetiştirilmiştir. Bu ürünler arasında buğday, arpa, tahıl, pamuk, meyve ve sebzeler yer almaktadır. Tarım, Hemedân'ın başlıca geçim kaynaklarından biri olmuştur. Ayrıca el sanatları, Hemedân'da ekonomik açıdan önemli bir sektördür. Kentte geleneksel el dokuması halı, kilim ve diğer tekstil ürünleri üretilmiştir. Bu ürünler hem iç piyasada hem de ihracatta talep görmüştür. El sanatları, Hemedân'ın kültürel mirasının bir parçası olarak ekonomiye katkıda bulunmuştur. Hemedân'ın, ticaret yollarının kavşağında olması şehrin ticari faaliyetlerini canlı tutmuştur. Ticaret, Hemedân ekonomisinin önemli bir bileşenidir. Şehirde bulunan çarşılar, ticaret

merkezleri ve kervansaraylar bölgeye gelen tüccarların buluşma noktası olmuştur. Ticaretin canlı olduğu dönemlerde Hemedân'da ekonomik büyüme ve refah gözlenmiştir.

Antikçağ ve Ortaçağ dönemlerinde Hemedân ile ilgili yapılan literatür taraması sonucunda ulaşılan, mimari, sosyal ve dinî alanda yapılan çalışmalarda şunlar öne çıkmaktadır: Hemedân, tarih boyunca farklı dönemlerde farklı medeniyetlerin ve imparatorlukların etkisi altında kalmıştır. Bu durum kentin mimari yapılarında çeşitlilik ve zenginliğin gözlenmesine yol açmıştır. Hemedân'da Med döneminde “*Medlerin şehri*” ifadesini destekleyen kale saray ve ters duvar; Persler döneminde saray sütunları ve kaya yazıtlarının bulunması; İskender döneminden kalan Hemedân aslanı ve şehrin etrafındaki taşkınları önlemek için koyulan taşlar; Partlar döneminde şehrin düzenlemesi için yapılan duvarlar; Helenistik dönemde Herkül heykeli; Sâsâni döneminde yapılan köprü, tapınak, saray gibi yapılar ve Arapların şehre gelmesinin ardından kerpiç evler bunlardan bazılarıdır. Medler, Persler, İskender, Partlar ve Sâsâniler; Hemedân'da yaptırdıkları eserlerle aidiyetlerini de göstermişlerdir.

Hemedân'da Pers mimarisi, Pers İmparatorluğu döneminden itibaren etkili olmuştur. Büyük saraylar, tapınaklar ve mezarlar inşa edilmiştir. Bu yapılar dönemin estetik ve mimari özelliklerini de yansıtmaktadır.

Hemedân'ın en önemli tarihî ve mimari yapısı Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Behistun Kabartmaları'dır. Bu kabartmalar Pers dönemine ait olup, Pers kralı Dareios'un zaferlerini anlatmaktadır. Kabartmalar, Pers sanatının bir örneği olarak büyük önem taşımaktadır.

Hemedân, tarih boyunca pek çok medeniyetin etkisinde kalmış, bu durum şehrin sosyal ve dinî yapısının da çeşitlilik göstermesine neden olmuştur. Hemedân'da toplumsal olarak farklı etnik gruplar bir arada yaşamıştır. Persler, Türkler ve diğer gruplar şehirde sosyal bir mozaik oluşturmuşlardır. Bu gruplar arasında kültürel etkileşimler, geleneklerin paylaşımı ve ortak yaşam alanlarının oluşumu gözlemlenmiştir. Hemedân, İran'ın önemli bir dinî merkezi olmuştur. Şehirde İslam dini yaygın bir şekilde benimsenmiş; camiler, mescitler ve dinî eğitim merkezleri inşa edilmiştir. Hemedân tarih boyunca farklı dinlere ev sahipliği yapmıştır. Şehirde Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinler varlığını sürdürmüştür. Hemedân'ın dinî yapısında bu dinlerin izleri görülmektedir.

Hemedân'da sosyal ve dinî yapının korunması ve tanıtılması için çeşitli kurum ve kuruluşlar faaliyet göstermiştir. Sosyal hizmetler, eğitim, kültürel faaliyetler ve dinî ibadetlere

yönelik yapılar, Hemedân halkının sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetler yürütmüştür.

Sonuç olarak, Hemedân'ın sosyal ve dinî yapısı farklı kültürlerin etkileşimiyle zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir. Dinde önemli bir yere sahip olan yedi sayısı Hemedân'da da önemini korumuştur. Kentin sosyal dokusunun farklı etnik grupların bir arada yaşamasıyla şekillendiği dikkatten kaçmamaktadır. İslam'ın hâkim olduğu bir ortamda diğer dinler de etkili olmuştur. Hemedân, sosyal ve dinî çeşitliliğiyle kendine özgü bir kimlik oluşturan bir şehir olarak öne çıkmıştır.

Tüm bu konulardan hareketle, Antikçağ ve Ortaçağ yazarlarının Hemedân'la ilgili bilgiler verdiği ve bu bilgiler sonucunda Hemedân'ın ilgi gören, önemini her daim koruyan bir şehir olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

KLASİK KAYNAKLAR

- Ahmedî**, (2021). *İskendernâme*. (Çev.) Furkan Öztürk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ammianus Marcellinus**, (1935). *Les Dixhuit Liveres de Son Histoïr* (Ed.). Jeffrey Henderson, Harvard University Press, Harvard, USA.
- Apollodorus**, (1921). *The Library*, (Çev.) Sır James George Frazer, William Heinemann, New York, USA.
- Arrian**, (1967a). *Anabasis Alexandri Books I-IV* (Volume I). (Çev.) E. Iliff, Robson, B.D., Harvard University Press, Cambridge, USA.
- Arrian**, (1967b). *Anabasis Alexandri Books V-VIII*. Volume II, (Çev.) E. Iliff Robson, B.D., Harvard University Press, Harvard, Cambridge, USA.
- Avesta**, (1864). (Çev.) Arthur Henry Bleeck, Printed for Mubherjee Hormusjee Cama, Hertford, England.
- Beyânî Ş.** (2020). *Eşkânîlerin (Partların). Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi* (Çev.) A. H. Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Cafer, K. İ.** (2018). *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*. (Çev.) R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Câhız**, (2017). *Türklerin Faziletleri (Fezâilü'l-Etrak)*. (Çev.) R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Cameron, A.** (1970). *Agathias*. At the Clarendon Press, Oxford, England.
- Cornelius Nepos Vol. I**, (1907). (Çev.) Herbert Wilkinson, M.A., Macmillan and Co., Limited, London, England.
- Cornelius Nepos Vol. II**, (1903). (Çev.) Herbert Wilkinson, M.A., Macmillan and Co., Limited, London, England.
- Charax, Isidore of**, (1914). *Parthian Stations (An Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in the First Century)*. (Çev.) Wilfred H. Schoff, Commercial Museum, Philadelphia, USA.
- Ctesias' History of Persia*. (2010). (Çev.) Llewellyn, L.J., & Robson, J. by Routledge, New York, USA.
- Ctesias**, (2011). *On India*. (Çev.) Andrew Nilhos, Bloomsbury, London-New Delhi-Sydney.

- Dareios, I., Budge, E. A. W., King, L. W., & Thompson, R. C.** (1907). *The Sculptures and Inscription of Dareios the Great on the Rock of Behistun in Persia*. British Museum, London, England.
- Diodorus, S.** (1947). *Diodorus of Sicily, Books XVIII and XIX 1-65*. (Çev.) Russel M. Geer, Harvard University Press, London, England.
- Ebu Dülef,** (2018). *er-Risâletü's-sâniye (Rihle fî vasatı Âsiyâ). İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*. (Çev.) S. Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul.
- Ebû Reyhan El-Birûnî,** (2011). *Mazide Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ebü'l Fidâ,** (2017). *Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*. (Çev.) R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ebû Ubeyd.** (1981). *Kitâb-ül Emvâl*. (Çev.) Cemaleddin Saylık, Düşünce Yayınları, İstanbul.
- Ed-Dineverî,** (2017). *el-Ahbaru't-Tıval (Eskilerin Haberleri)*. (Çev.) Z. Akman, & Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- El-Belâzurî, A. B.** (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. (Çev.) M. Fayda Siyer Yayınları, İstanbul.
- El-Endelüsi, S.** (2014). *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)* (Çev.) R. Şeşen Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- El-Mukaddesî.** (2015). *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)*. (Çev.) A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- En-Nedim.** (2019). *El-Fihrist*. (Çev.) R. Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Eusebius,** (1926). *The Ecclesiastical History*. (Çev.) Kirsopp Lake, D.D., D.Litt, William Heinemann, Portsmouth, New Hampshire, USA.
- Eutropius,** (1797). *Historiae Romanae Breviarium*. (Çev.) John Stibling, D.D., Price Three Schillings and Sixpence, London, England.
- Firdevsî,** (2005). *Şahnâme*. (Çev.) Necati Lugal, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- Gerdîzî,** (2019). *Zeynü'l Ahbâr (Cilt 1)*. Kitap Dünyası, Tahran.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvinî,** (1913). *The Ta'rikh-i-Guzida (Tarih-i Güzide)*. (Çev.) Edward G.Browne, E.J.Brill, London.
- Hedrodian,** (1969). *History of the Roman Empire*. (Çev.) C.R. Whittaker, Harvard University Press, Harvard, USA.

Herodotus, (1861). *History*. (Çev.) George Rawlinson, M.A., Vol.I., D.Appleton & Company, 443 & 445 Broadway, New York, USA.

Herodotus, (1942). *The Persian Wars*. (Çev.) George Rawlinson, The Modern Library, New York, USA.

Herodotus, (2018). *Tarih*. (Çev.) M. Öktem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Homeros, (2008). *İlyada*. (Çev.) A. Erat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.

Homeros, (2014). *Odeysseia*. (Çev.) A. C. Emre, Varlık Yayınevi, İstanbul. (pdf sayfa numarası kullanıldı).

İbnü'l Esîr, (1991a). *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*. (Cilt I). (Çev.) M. Eryasoy, Bahar Yayınları, İstanbul.

İbnü'l Esîr, (1991b). *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*. (Cilt III). (Çev.) A. Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.

İbnü'l Esîr, (1991c). *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*. (Cilt IV). (Çev.) M. Eryasoy, Bahar Yayınları, İstanbul.

İbnü'l Esîr, (1991ç). *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*. (Cilt VI). (Çev.) A. Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul.

İbnü'l Esîr, (1991d). *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*. (Cilt VII). (Çev.) A. Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.

İbn Battuta, (2004). *İbn Battuta Seyehatnamesi I*, (Çev.) A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İbn Faldan, (2013). *Seyahatnamesi*. (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

İbn Fazlân, (1975). *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*. (Çev.) Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul.

İbn Haldun, (2004). *Mukaddime I* (Çev.) Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul.

İbn Havkal, (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası (Suretü'l-Arz)* (Çev.) R. Şeşen. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

İbn Hurdazbih, (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesatik ve'l-Memalik)* (Çev.) M. Ağarı, Kitabevi, İstanbul.

İbn Kesîr, (2017a). *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)* (Cilt VII). (Çev.) M. Keskin Çağrı Yayınları, İstanbul.

İbn Kesîr. (2017b). *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi (Cilt VIII)*. (Çev.) M. Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul

- İbn Kesîr**, (2017c). *El-Bidâye ve 'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi) (Cilt XI)*. (Çev.) M. Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbn Rüsteh**. (2017). *El-A'lâku'n-Nefîse (Dünya Coğrafyası)*. (Çev.) Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- İmam Ebû Yusuf**, (1973). *Kitabu'l-Haraç*. (Çev.). Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul.
- İstahri**, (2019). *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*. (Çev.) M. Ağarı, Ayıışığı Kitapları, İstanbul.
- Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı**. (2019). (Çev.) M. Ağarı, Ayıışığı Kitapları, İstanbul.
- Khoniates, N.** (1995). *Historia (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. (Çev.) Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara.
- Ksenophon**, (2007). *Kryos'un Eğitimi (Kyroou Paideia)*. (Çev.) F. Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Ksenophon**, (2014). *Anabasis On Binlerin Dönüşü*. (Çev.) Sinem Ceviz, Parola Yayınları, İstanbul.
- Ksenophon**, (2020). *Oikonomikos (İktisat Üzerine)*. (Çev.) Ari Çokna, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Mango, C., & Scott, R.** (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History 284-813*. (Çev.), Clarendon Press, Oxford, England.
- Marcellinus, A.** (1902). *The Roman History of Ammianus Marcellinus, During the Reign of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens: Trans. by CD Yonge*. G. Bell. George Bell & Sons, London. England.
- Mesûdî**, (2004). *Murûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev.) A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Mesûdî**, (2018). *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*. (Çev.) R. Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Minorsky**, (2020). *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. (Çev.) A. Duman, & Murat Ağarı, Ayıışığı Kitapları, İstanbul.
- Murphy, A.** (1805a). *Carnelius Tacitus (Vol.VI)*. ESQ, Printed For John Stockdale, Piccadilly, London, England.
- Murphy, A.** (1805b). (Çev.) *Carnelius Tacitus (Vol.VII)*. ESQ, Printed For John Stockdale, Piccadilly, London, England.
- Murphy, A.** (1807). (Çev.) *Carnelius Tacitus (Vol.VIII)*. ESQ, Printed For John Stockdale, Piccadilly, London, England.

- Smith, S.** (1924). *Babylonian Historical Texts. Nabonidos Kroniği''nde II. str. 1-4*, London, England.
- Nasır-ı Husrev,** (1967). *Sefername*. (Çev.) Abdülvehap Tarzi, M.E.B.,İstanbul. (Pdf sayfa numarası kullanıldı).
- Niebuhrus, B.G., & Impersis, C.F.** (1828). *Agathiae Myrinaei Historiarum*. Ed. Weberi, Bonnae, Germany.
- Nizamü'l-Mülk,** (2009). *Siyasetname*. (Çev.) M. T. Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Oldfather, C.H.** (1933). *Diodorus of Sicily I*. Harvard University Press, London, England.
- Plutarkhos,** (2019). *İskender-Sezar Paralel Hayatlar (ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΚΑΙΣΑΡ ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ)* (Çev.) İ.O. Çokona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Polybius,** (1889). *The of Histories Polybius (Cilt II)*. (Çev.) E. Shuckburgh, & M.A., Macmillan And Co., London, England.
- Rolfe, J. C.** (1935). *Ammianus Marcellinus (Cilt.II)*. Harvard University Press, Harvard, USA.
- Strabo,** (1854). *The Geography of Strabo (Cilt II)*. (Çev.) H. Hamilton, & ESQ, Henry G.Bohn, York Street, Covent Garden, London, England.
- Strabo,** (1928). *The Geography of Strabo (Cilt V)*. (Çev.) H. Jones, P11.D., & LL.D, Willam Heinemann LTD, London, England.
- Strabo,** (1930). *The Geography of Strabo (Cilt VII)*. (Çev.) P. Horace Leonard Jones, William Heinemann LTD., London, England.
- Strabo,** (2016). *The Complete Worksof*.
- Strabo,** (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev.) Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taberi,** (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi (Cilt III)*. (Çev.) Z. Ugan, & Ahmet Temir, M.E.B, İstanbul.
- Tevrat.** (tarih yok).
- The Fragmants of the Persika of Ktesias,* (1888). John Gilmore, M.A. (Ed.), Macmillan and Co., New York.
- The History of Theophylact Simocatta,* (1986). (Çev.) Mihael and Mary Whitby, Oxford University Press, Great Clarendon Street, Oxford, England. (pdf sayfa numarası kullanıldı).
- The Sculptures and Inscription of Dareios the Geat of the Rock of Behistûn in Persia.* (1907). (Çev.) With İllustrations, Oxford University Prees, London, England.

Thomson, R.W. (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos*. Historical Commentary: James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool.

Thucydides, (1900). *An Essay on Inscriptions and a Note on the Geography of Thucydides*. (Çev.) Benjamin Howett, M.A., At The Clarendon Press, Oxford, England.

Thucydides, (1950). *The History of The Peloponnesian War* (Çev.) Richard Crawley, E.P.Dutton And Company, INC, London, England.

Toğay, A. H. (2021). *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân (Erdeşîr-i Bâbekân Destanı*. Selenge Yayınları İstanbul.

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia. (2009). *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri. (The Itinerary of Benjamin of Tudela, The Islamic World in Foreign Travel Accounts 60-Rabbi Petachia of Ratisbon, Jewish Travellers)* (Çev.) N. Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

Troque, (1827). *Pompee De Justin Extraite de*. (Çev.) Par Jules Pierrot, C.L.E.Panckouke, Paris, France.

Tyanalı Apollonios, (2021). *Mektuplar (Επιστολαί Απολλωνίου τού Τυανέως)* (Çev.) C.Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). (2000). (Çev.) Hrant D. Andersyan, TTK Yayınları, Ankara.

Watson, J. S. (1853). *Justin, Cornelius Nepos and Eutropius*. Literally translated with notes and a general index, Henry, G. Bohn, London; York Street, Covent Garden.

Ya'kubî, (2021). *Ülkeler Kitabı. (Kitâbü'l-Buldân)* (Çev.) M. Ağarı Ayışığı Yayınları, İstanbul.

Yâkût el-Hamevî, (1975). *Mu'cemu'l Buldân*. I-V, Beyrut.

Yusuf Has Hacip, (2018). *Kutadgu Bilig* (Çev.) Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Zosimus, (1814). *The History*. (Çev.) Wiht the Notes the Oxford Edition, Printed For J.Davis, Essex-Street, Starand; And to be Had of All the Booksellers, London, England.

TETKİK ESERLER

Abbott, J. (1906). *Dareios The Grest (Cilt IV)*. The ST. Hubert Guild, New York, USA.

Acar, C. (2020). *İlk İslâm Fetihleri -Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı*. Samer Yayınları, Kahramanmaraş.

Aksungur, R.H. (2022). *Şehristânây-i İrânşehr ve Pehlevi Metinleri*. Post Yayınları. İstanbul.

- Altungök, A.** (2014). *Eski İran'da Din ve Toplum (MS 226-652)*. Hikmet Yayınları, İstanbul, 2015.
- Altungök, A.** (2015a). *Eski İran'da Din ve Toplum (MS 226-652)*. Hikmet Yayınları, İstanbul.
- Altungök, A.** (2015b). *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsânî Dönemi (MS 226-652)*. Hikmet Yayınları, İstanbul.
- Ansari, Ali M.** (2014). *Iran A Very Short Introduction*, Oxford University Press, USA.
- Ant, M.** (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitonogyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Apak, Â.** (2013). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*. (Cilt 4). Ensar Yayınları, İstanbul.
- Apak, Â.** (2019a). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. (Cilt 2). Ensar Yayınları, İstanbul.
- Apak, Â.** (2019b). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi)*. (Cilt 3). Ensar Yayınları, İstanbul.
- Apollonios, T.** (2021). *Mektuplar (Çev.) C. Çevik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aprim, F.** (2008). *Asurlular Sürekli Bir Öykü. (Çev.) V. İlmen*, Yaba Yayınları, İstanbul.
- Arslan, M.** (2017). *İskender'in Küçük Asya Seferi ve İssos Muharebesi. Persler: Anadolu'da Güç ve Zafer [Persler – Anadolu'da Kudret ve Görkem]*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 137-158.
- Askari, E., & Daryaei, M.** (2004). Coinage of the Preislamic and Islamic Period. T. Stollner, R. Slotta, and A. Vatandoust, (Ed.). *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany, 440-449.
- Assar, G. F.** (2006a). A Revised Parthian Chronology of the Period 91-55 BC, Antonio Invernizzi (Ed.), *Parthica Incontri di Culture Nel Mondo Antica*, Intituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa, Roma, 55-104.
- Assar, G. F.** (2006b). A Revised Parthian Chronology of The Period 165-91 BC, Edward Dabrowa (Ed.), *Electrum Vol.11 (Greek And Hellenistic Studies)*, Jagiellonian University Press, Kraków, Poland, 87-158.
- Assar, G.R.F.** (2020). "The Date of the Battle at the River Lycus Antiochus VII Defeated the Parthian General Indates on Friday 12 June 130 BC", Mostafa Faghfoury (Ed.). *Ancient Iranian Numismatics In Memory of David Sellwood, Ancient Iran Series vol.12*, Jordan Center for Persian Studies, Irvine, 7-57.

- Axworthy, M.** (2008). *A History of Iran Empire of the Mind*. Basic Books, New York.
- Axworthy, M.** (2016). *İran Aklın İmparatorluğu (Çev.)* Ö. Gitmez, Say Yayınları, İstanbul.
- Aycan, İ., & Sarıçam, İ.** (2011). *Emeviler*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bahar, H.** (2011). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Kömen Yayınları, Konya.
- Bakır, A.** (1998). *Ali b. Ebi Talib*. Çağ Ofset Matbaacılık, Elazığ.
- Bakır, A.** (2000a). *İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*. Bizim Büro Yayınları, Ankara.
- Bakır, A.** (2000c). *Madencilik ve Maden Sanayi*. Bizim Büro Yayınları, Ankara.
- Bakır, A.** (2001b). *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*. Bizim Büro Yayınları, Ankara.
- Bakır, A.** (2004). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, Ankara.
- Bakır, A.** (2005). *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*. Bizim Büro Yayınları, Ankara.
- Bakır, A.** (2008). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, Ankara.
- Bakır, A.** (2016). Ortaçağ Irakında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaşmasını Kolaylaştıran Faktörler. A. Bakır, & Ahmet Altungök (Ed.), *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye)*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, s. 1-32.
- Barthold, W.** (1984b). Ray and Hamadân. *An Historical Geography of İran*. (Çev.) S. Soucek, Princeton University Press. New Jersey, USA., s. 121-265.
- Barthold, W.** (1984c). Luristân ve Khûzistan. *An Historical Geography of İran*. (Çev.). S. Soucek, Princeton University Press. New Jersey, USA, s. 180-265.
- Barthold, W.** (1984d). The Mountains North of Hamadan. *An Historical Geography of İran*. (Çev.) S. Soucek, Princeton University Press. New Jersey, USA., s. 207-265.
- Barthold, V. V.** (2022). *İran Tarihî Coğrafyası (Çev.)* Ö. Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Barthold, W.** (1984a). Kurdistân and Mesopotamia. *An Historical Geography of İran* (Çev.) S. Soucek, Princeton University Press, New Jersey, USA, s. 195-265.
- Barthold, W.** (1984e). *İslâm Medeniyeti Tarihi (Çev.)* Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Arısan Matbaacılık, Ankara.
- Bauer, S. W.** (2013). *Antik Dünya*. (Çev.) M. Morali, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Bauer, S. W.** (2014). *Ortaçağ Dünyası*. (Çev.) M. Morali, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Bauner, T.** (2021). *Neden İslam'ın Ortaçağı Yoktu?.* (Çev.) Hülya Yavuz Akçay, Runik Kitap, İstanbul.

- Bayrakdar, M.** (2013). *Medler ve Türkler*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Beaulieu, P-A.** (1989). *The Reign of Nabonidus King of Babylon 556-539 B.C.* New Haven and London Yale University Press, USA.
- Behnam, F.** (2008). *Geography. Iran Almanac & The Book of Facts*, 1-23.
- Bernard, P.** (1996). *The Greek Kingdoms of Central Asia*. J. Harmatta (Ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, Unesco Publishing, France, c. II, s. 99-130.
- Bettany, G.T.** (2005). *Dünya Dinleri Ansiklopedisi (Çev.)* Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul.
- Blois, L. D. & Van Der Spek, R.J.** (2008). *An Introduction to the Ancient World*. Routledge Taylor & Francis Group, New York, USA.
- Boardman, J.** (2001). *Yunan Heykeli Arkai Dönem*. (Çev.) Yaşar Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Boardman, J. vd.** (2008). *The Cambridge Ancient History Volume V*. Cambridge University Press, Cambridge, USA.
- Bosworth, A.B.** (1996). *Alexander and the East The Tragady of Triumph*. Clarendon Press, Oxford, England.
- Bottero, J.** (2005). *Eski Yakındoğu Sümer'den Kutasal Kitaba*. (Çev.) Adnan Kahiloğulları, Lale Arslan Özcan, Pınar Güzelyürek, Dost Kitabevi, İstanbul.
- Briant, P.** (2002). *From Cyrus to Alexander a History of the Persian Empire*. Winona Lake Indiana Esenbraunas, Indiana, USA.
- Brosius, M.** (2006). *The Persians*. by Routledge, New York, USA.
- Brosius, M.** (2010). *The Royal Audience Scene Reconsidered*, John Curtis and St John Simpson (Ed.), *The World of Achaemenid Persia*. I.B. Tauris, London, England, s. 141-152.
- Brosius, M.** (2021). *The Achaemenid Empire*. Willey Blackwell, Hoboken, USA.
- Bursalı, M. N.** (2012). *Hak ve Adalet Güneşi Hz. Ömer*. Çelik Yayınları, İstanbul.
- Bury, J.B. vd.** (1964). *The Cambridge Ancienr History-The Persian Empire And The West*. Cambridge University, New York, USA.
- Can, B.** (2007). *Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi 50.Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*. Birol Can, Mehmet Işıklı, (Ed.). Graphis Matbaa, İstanbul, 189-206.
- Canepa, M.** (2017). *Rival Images of Iranian Kingship and Persian Identity in Post-Achaemenid Western Asia*. Rolf Strootman and Miguel John Versluys, (Ed.). *Persianism in Antiquity*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart, Germany, 201-222.

- Canepa, M. P.** (2013). The Transformation of Sacred Space, Topography, and Royal Ritual in Persia and the Ancient Iranian World, Deena Ragavan, (Ed.). *Heaven on Earth Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in The Ancient World*. Papers from the Oriental Institute Seminar Heaven on Earth Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, The Oriental Institute, Chicago, Printed by McNaughton & Gunn, Saline, Michigan, USA, 319-372.
- Chaillot, C.** (2021). *The Assyrian Church of the East History and Geography*. (Çev.) Norman Russell, Peter Lang, New York, USA.
- Chegini, N. N.** (1996). *Political History, Economy and Society*. B.A.Litvinsky (Ed.), *History of Civilizations of Central Asia Volume III*. Unesco Publishing, France. s. 40-67.
- Colburn, P. H.** (2015). "Memories of the Second Persian Period in Egypt". Jason M. Silverman, & Caroline Waerzeggers (Ed.), *Political Memory in and After the Persian Empire*. SBL Press. Atlanta, USA, s. 165-202.
- Coloru, O.** (2017b). "Once were Persians: The Perception of Pre-Islamic Monuments in Iran from the 16th to the 19th Century" Rolf Strootman and Miguel John Versluys (Ed.), *Persianism in Antiquity*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart, Germany. 87-106.
- Coloru, O.** (2017a). "Seleucid Iran". T. Daryae (Dü.), *King of The Seven Climes a History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE)*. Jordan Center for Persian Studies, Irvine, USA, s. 106-124.
- Cox, R., & M.A.** (1908). *Greeks and The Persians*. Charles Scribner's Sons, New York, USA.
- Curtis, J., & Tallis, N.** (2005). *Forgotten Empire The World of Ancient Persia*. The Trustees of the British Museum Press, London, England.
- Curtis, V.S. & Stewart, S.** (2007b). *The Age of the Parthians. Volume III*. I.B. Tauris, London, England.
- Curtis, V.S., & Stewart, S.** (2007a). *The Age of the Parthians. Volume II*. I.B. Tauris, London, England.
- Çetinkaya, N.** (2003). *Kızılbaş Türkler*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Çıvgın, İ., & Yardımcı, R.** (2011). *İlkçağ Tarihi*. Maya Akademi, Ankara.
- Dandamayev, M.A.** (1996). Media and Achaemenid Iran. J. Harmatta (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia*. Unesco Publishing, France. C. II, s. 35-66.
- Daryae, T.** (2022b). The End of the Eransahar: The Decline of the Sâsânîan Empire", Gehler, Michael, Robert Rollinger ve Philipp Strobl (Ed.), *The End of Empires*. Springer, Wiesbaden, Germany, 249-276.

- Daryae, T., & Rezakhani, K.** (2017). "The Sâsânîan Empire", Touraj Daryae, (Ed.). *King of The Seven Climes a History of the Ancient Iranian Word (3000 BCE-651 CE)*. Jordan Center for Persian Studies, Irvine, 155-198.
- Debevoise, N. C.** (1938). *A Political History of Parthia*. The University of Chicago Press, Chicago, USA.
- Demircan, A.** (2014). *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*. Beyan Yayınları, İstanbul.
- Demirli, E.** (2017). Yeni Dönem Tasavvufu: Tarikatların Tesisi ve Ekberi Geleneğin Teşekkülü, *İslam Düşünce Atlası 2*, İbrahim Halil Üçer (Ed.). İlem İlmî Etütler Derneği, İstanbul, 857-922.
- Dönmez, Ş., & Saba, M.** (2019). Anadolu Demir Çağı Pers Tarihi ve Oluz Höyük (Kritalla). A. Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı, & Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*. Ege Yayınları, İstanbul, s. 1-17.
- Droysen,** (2007). *Büyük İskender Tarihi*. (Çev.) B. S. Baykal, Dharma Yayınları, İstanbul.
- Dueck, D., Lindsay, H., & Pothecary, S.** (2005). *Strabo's Cultural Geography*. Cambridge University Press, Cambridge, USA.
- Durmuş, İ.** (2007). *İskitler*. Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Dürüşken, Ç.** (2000). *Roma'nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dvornik, F.** (1974). *Origins of Intelligence Services*. New Brunswick NJ Rutgers University Press, New Jersey, USA.
- Eco, U.** (2017). *Antik Yunan*. (Çev.) L. T. Basmacı, Alfa Tarih, İstanbul.
- Ekinci, A.** (2005). *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayıncılık, Ankara.
- Eliade, M.** (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbaderlerin Morfolojisi*. (Çev.) Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya.
- Ercan, Y.** (2021). *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*. KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi SAMER Yayınları, Kahramanmaraş.
- Finley, M. I.** (2007). *Antik Çağ Ekonomisi* (Çev.) Hatice Palaz Erdemir, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Finn, J.** (2011). Gods, Kings, Men Trilingual Inscriptions and Symbolic Visualizations in the Achaemenid Empire, Jane Lusaka (Ed.), *Ars Orientalis Volume 41*, Smithsonian Institution, Washington, USA, 219-252.
- Foltz, R.** (2021). *İran Tarihi* (Çev.) H. Gökalp, İnkılap Yayınları, İstanbul.

- Foltz, R. C.** (2006). *İpek Yolu Dinleri (Çev.)* Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul.
- Forsyth, J.** (2019). *Kafkasya. (Çev.)* T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Freeman, C.** (2003). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları.* Dost Kitabevi, Ankara.
- Friedrich, J.** (2000). *Kayıp Yazılar ve Diller (Çev.)* Recai Tekoğlu Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Frye, R. N.** (1962). *The Heritage of Persia.* William Clowes, Londra, England.
- Frye, R. N.** (1984). *The History of Ancient Iran.* C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, Germany.
- Frye, R., & Bosworth, C. E.** (2007). Hamadan. C. E. Bosworth (Dü.), *Historic Cities of the Islamic World.* Brill, Boston, USA, s. 151-155.
- Ghodrat-Dizaji, M.** (2016). Remarks on the Location of the Province of Parthia in the Sâsânîan Period. V. Curtis, Elizabeth J. Pendleton, Michael Alram, & Touraj Daryaee (Ed.), *The Parthian and Early Sâsânîan Empires: Adaptation and Expansion.* Oxbow Books, USA, s. 147-160.
- Gradoni, M. K.** (2013). The Parthian Campaigns of Sptimius Severus: Causes, and Roles in Dynastic Legitimation, T. Corey Brennan (Ed.), *American Journal of Ancient History.* Eric C.De Sena (Ed.), *The Roman Empire During The Severan Dynasty: Case Studies in History Art, Arachitecture, Economy and Literature.* Gorgias Press LLC, Piscataway, USA, 3-23.
- Gradoni, M. K.** (2017). II. Sâsânîan Dynastic Iderntity: The Intersection of Religion, Lengend, and History in the Inscriptions and Rock Reliefs of Third Centruy Eransahr. *Construction of Identty and Legitmacy in Early Sâsânîan Iran: Historical, Religious, and Legendary Contexts and Motiv Ations For Statecraft in The First Century of the Dynasty,* Graduate School of Hood College, USA, 53-141.
- Grousset, R.** (1970). *The Empire of The Steppes a History of Central Asia.* Rutgers University Press, New Jersey, USA.
- Günaltay, Ş.** (1987). *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar (Cilt 1).* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Günaltay, Ş.** (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihleri.* Endülüs Yayınları İstanbul.
- Gündüz, A.** (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim,Teknoloji.* Toplumsal Yapı ve Kültür. Büke Yayınları, İstanbul.
- Hafeziniya, M. R.** (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası.* İraniyat Yayınları, Ankara.

- Haussig, H. W.** (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. (Çev.) M. Kayayerli, Geçit Yayınevi, Kayseri.
- Hauzinski, J., Krasnowolska, A., & Olbr, M. J.** (2010). *Historia Iranu*. Zakland Narodow IM. Ossolinsk-Wydanictwo, Wrocław, Poland.
- Henkelman, Woutter F.M.** (2017). Imperial Signature and Imperial Paradigm: Achaemenid Administrative Structure and System Across and Beyond the Iranian Plateau, (Ed.). Bruno Jacobs & Wouter F.M. Henkelman & Matthew W. Stolper, *Die Verwaltung im Achaemenidenreich*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 45-256.
- Hitti, P. K.** (1989). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi I*. (Çev.) Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Hizmetli, S.** (1991). *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Holland, T.** (2007). *Persian Fire*. Anchor Books, New York, USA.
- Howard-Johnston, J.** (2012). The Late Sâsânîan Army. T. Bernheimer, & Adam Silverstein (Ed.), *An ofprint from Late Antiquity: Eastern Perspectives*. The Gibb Memorial Trust Short Run Press, Exeter, England, s. 87-127.
- Huff, D.** (2004). Iran in Sâsânîan and Medieval-Islamic Periods, T. Stollner, R. Slotta, and A. Vatandoust, (Ed.). *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany, 416-439.
- Irving, W.** (2021). *Muhammed'in Haleflerinin Hayatları* (Çev.).M. Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- İplikçioğlu, B.** (1990). *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*. Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Jackson, A. W.** (1906). *Persia Past and Present*. The Macmillan Company, London, England.
- Jursa, M.,** (2015). *Babililer* (Çev.) Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Just, P., & Levi, P.** (1988). *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Yunan*. (Cilt 3). (Çev.) Neşe Erdilek, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kafkasyalı, A.** (2010). *İran Türkleri*. Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul.
- Kafkasyalı, M. S.** (2012). *Orta Asya'da İslam (Cilt 2)*. Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan.
- Karadeniz, Y.** (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Kaya, M.A.** (2019). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III-Hellenistik Dönem*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

- Kaya, M.A.** (2020). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II-Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Kesik, M.** (2018). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, İstanbul.
- Koch, H.** (2004). Medes and Persians, T. Stollner, R. Slotta, & A. Vatandoust, (Ed.), *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany. 372-381.
- Köksal, A.** (2008). *Peygamberler Peygamberi Hazreti Muhammed ve İslamiyet İslam Tarihi 1-2*. Işık Yayınları, İstanbul.
- Köroğlu, K., & Adalı, S. F.** (2020). *Assurlular*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kroll, S.** (2004). Bastam and Iron Age in Northwestern Iran. T. Stollner, R. Slotta, & A. Vatandoust, (Ed.), *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany, s. 360-371.
- Kuhrt, A.** (2010a). *The Persian Empire*. Routledge, New York, USA.
- Kuhrt, A.** (2010b). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*. (Cilt I). (Çev.) D. Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuhrt, A.** (2010c). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*. (Cilt II). (Çev.) D. Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kurdo, J.** (1993). *Kürt Kültürünün Kaynakları ve Uygarlıklar Beşiği Kürdistan*. (Çev.) Huri Tuşik Özkurt, Öz-Ge Yayınları, Ankara.
- Kut, G.** (Ed.). (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Lapidus, I. M.** (2005). *İslâm Toplumları Tarihi cilt.1: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*. (Çev.) Y. Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Lauffer, S.** (2009). *Büyük İskender (Çev.)* N. Sorguç, İlya Yayınları, İzmir.
- Lendering, J.** (2009). *Büyük İskender (Çev.)* B. Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Lissner, I.** (2012). *Uygarlık Tarihi (Çev.)* A. Moran, Nokta Kitap, İstanbul.
- Llewellyn-Jones, L.** (2013). *King and Court in Ancient Persia 559 to 331 BCE*. Edinburgh University, Edinburgh, Scotland.
- Llewellyn-Jones, L.** (2023). *Ancient Persia and the Book of Esther*. I.B. Tauris, New York, USA.
- Lloyd, J.G.** (1981). *Alexander the Great Selections From Arrian*. Cambridge University Press, Cambridge, USA.
- Mansel, A. M.** (1999). *Ege ve Yunan Tarihi*. TTK Yayınları, Ankara.

- Memiş, E.** (2009). *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*. Çizgi Kitabevi, Konya.
- Memiş, E.** (2015). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Basım Yayın, Bursa.
- Memiş, E.** (2018). *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*. Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa.
- Minorsky, V., Bois, T. H., & Mac Kenzie, D.N.** (2004). *Kürtler & Kürdistan*. (Çev.) Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, İstanbul.
- Narçın, A.** (2013). *A'dan Z'ye Urartu*. Ozan Yayıncılık, İstanbul.
- O'brien, K. P. (Ed).** (2002). *Philip's Map Studio Atlas of World History*. Oxford University Press, London, England.
- Oeming, M.** (2011). Judah and the Judeans in the Achaemenid Period Negotiating Identity in an International Context? *Jewish Identity in the Eastern Diaspora in Light of the Book Tobit*. O. Lipschits, Gary N. Knoppers, & Manfred Oeming (Ed.), Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, USA. 545-561.
- Olbrycht, M. J.** (2021). *Early Arsakid Parthia (c.a 250-165 B.C). At the Crossroads of Iranian Hellenistic and Central Asian History*. Brill Boston, USA.
- Olmstead, A.** (1948). *History of the Persian Empire*. The University of Chicago Press. London, England.
- Overlaet, B.** (2004a). Luristan metalwork in the Iron Age. T. Stollner, R. Slotta, & A. Vatandoust, (Ed.), *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany. 328-339.
- Overlaet, B.** (2004b). A Late Sâsânîan Helmet and a Sella Castrensis From NW-Iran. T. Stollner, R. Slotta, & A. Vatandoust, (Ed.), *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany. 450-455.
- Ögel, B.** (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*. TTK Yayınları Ankara.
- Öncü, F.** (2021). Hellenleri Nüfuz Altına Alma Boyutuyla Savaşlar ve Diplomatik Faaliyetler (MÖ 547-431). Persler, Spartalılar ve Atinalılar”, Gülgüney Masalcı Şahin, Alican Doğan, (Ed.). *Eskiçağda Savaş ve Diplomasi*. Ege Yayınları, İstanbul, 227-254.
- Özdizbay, A. E.** (2018a). *Eski İran Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı, İstanbul.
- Özdizbay, A. E.** (2018b). *Antik Nümismatik*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarihi Lisans Programı, İstanbul.
- Öztuna, Y.** (1983). *Büyük Türkiye Tarihi (Cilt 1)*. Ötüken Yayınları, İstanbul.

- Philip de Souza, P., Heckel, W. & Jones, L.L.** (2004). *The Greeks at War From Athenas to Alexander*. Osprey Publishing Limited, Oxford, England.
- Pollock, S.** (2017). *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cenent*. (Çev.) Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- Poolos, J.** (2008). *Dareios the Great*. Chelsea House Publishers, New York, USA.
- Porshariat, P.** (2008). *Decline and Fall of the Sâsânîan Empire*. B.Tauris, New York, USA.
- Potts, D.** (2011). "Iran", Timoty Insall (Ed.). *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Hardback, Oxford, England.
- Radner, K. (Ed.)**. (2014). *Correspondence in the Ancient World*. Oxford University Press, New York, USA.
- Ragozin, Z. A.** (2022). *Asurlar* (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul.
- Rawlinson, R., & M.A.** (1898). *The Testimony of History to The Cruth of Sscripture*. H.L.Hastings, 47 Cornhill, Boston, USA.
- Rawlison, G.** (1873). *The Sixth Great Oriental Monarchy; or the Geography, History & Antiquities of Parthia*. Longmans-Green-and CO.,London, England.
- Razmjou, S.**(2010). "Persepolis: A Reinterpretation of Palaces and Their Function" John Curtis and St John Simpson, (Ed.). *The World of Achaemenid Persia*. I.B. Tauris, London, England. 231-245.
- Rees, J.D.** (1885). *Kasveen to Hamadan*. Printed by Keys, at the Government Press, Kaliforniya, USA.
- Rezakhani, K.** (2016). From Aramaic to Pahlavi: Epigraphic Observations Based on the Persis Coin Series, *The Parthian and Early Sâsânîan Empires: Adaptation and Expansion*. Vesta Sarkhosh Curtis-Elizabeth J. Pendleton-Michael Alram and Touraj Daryaeae (Ed.), Oxbow Books, USA, 69-75.
- Rezakhani, K.** (2017). *ReOrienting the Sâsânîans: East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh University Press, Edinburgh, Scotland.
- Rhodes, P.J.** (2019). *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, (Çev.) Cumhuriyet Atay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Robinson, J. H., Breastes, J. H., Smith, E. P., & Ware, E. W.** (2020). *İlk Çağ'dan Ortaçağ'a Uygarlığın Öyküsü*. (Çev.) İbrahim Şener, Doruk Yayınları, İstanbul.
- Roller, D. W.** (2018). *A Historical and Topographical Guide to The Geography of Strabo*. Cambridge Üniversitesi Press, Cambridge, USA.
- Rollin, C. (1842)**. *The Persians*. The Religious Tract Society, London, England.

- Romm, J. (Ed.).** (2010). *The Landmark Arrian The Campaigns of Alexander Anabasis Alexandrou* (Çev.) Pamela Mensch, Pantheon Books, New York, USA.
- Root, M.C.** (1979). *The King and Kingship in Acaemenid Art*. E.J. Brill, Leiden.
- Roux, Le P.** (2006). *Roma İmparatorluğu* (Çev.) İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara.
- Salvini, M.** (1995). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. (Çev.) B. Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sancak, S. K.S.** (2018). Kuzeybatı İran'daki Urartu Buluntu Yerleri. Z. Taştan, M. Zeki Duman, & Güler Yılmaz (Ed.), *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğrenci Panelleri*. Hiper Yayınları, İstanbul, s. 81-129.
- Sandys, W., & Vaux, W.** (2022). *Persler, Parthlar, Sâsânîler* (Çev.) B. A. Uzun, Say Yayınları, İstanbul.
- Sarıkaya, S.** (2018). Kunaksa Muharebesi'nde Tissaphernes'in Rolü. (Ed.). Murat Arslan & Ferit Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A.Vedat Çelgin'in 68.Doğum Günü Onuruna Makaleler*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 783-801.
- Sarıkaya, S., & Arslan, M.** (2017). Anadolu'da Persler: Savaş, İsyân ve Diplomasi. *Persler: Anadolu'da Güç ve Zafer [Persler - Anadolu'da Kudret ve Görkem]*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 78-98.
- Schindel, N.** (2016). The Coinages of Paradan and Sind in the Context of Kushan and Kushano-Sâsânîan Numismatics” Vesta Sarkhosh Curtis-Elizabeth J. Pendleton-Michael Alram and Touraj Daryaee. (Ed.). *The Parthian and Early Sâsânîan Empires*. Adaptation and Expansion, Oxbow Books, USA, 336-362.
- Schmidt, E. F.** (1957). *Persepolis II*. The University of Chicago Press, Chicago, USA.
- Schneider, R. M., & Roaf M. (Ed.).** (2020). *Anahita Nasrin Mittertrainer Sinnbilder politischer Autorität? Frühsasanidische Städtebilder im Südwesten Irans*, Vorgelegt Von Anahita Nasrin Mittertrainer aus München, Germany.
- Schwertheim, E.** (2008). *Antik Çağda Anadolu* (Çev.) N. Batu, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Schwertheim, E.** (2020). *Antik Çağ'da Küçük Asya (Hititlerden Constantinus'a)*. (Çev.) H. Y. Akçay, Runik Kitap, İstanbul.
- Sever, E.** (2008). *Asur Tarihi*. Analiz Basım Yayınları, İstanbul.
- Shenkar, M.** (2019). Religious Imagery and Image-Making in Pre-Islamic Iran and Central Asia”, Christiane Gruber, (Ed.). *The Image Debate Figural Representation in Islam and Across the World*. Gingko, London, England, s. 124-141.
- Sırma, İ. S.** (2013). *Abbasiler Dönemi*. Beyan Yayınları, İstanbul.
- Sinor, D.** (2019). *Erken İç Asya Tarihi* (Çev.) Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Sivas, T. (Ed.).** (2018). *Uygurlik Tarihi*. Anadolu Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Yayınları, Eskişehir.
- Slotta, R.** (2004). Iran and Germany–Scientific, Economic, and Political Contacts and Relations in the Course of the Centuries. T. Stollner, R. Slotta, and A. Vatandoust, (Ed.). *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and Archaeology in Ancient Iran*. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany, 92-123.
- Smith, C. F.** (1881). *A study of Plutarch's Life Of Artaxerxes*. Printed by Metzger & Wittig, Leipzig, USA.
- Souza, P. D.** (2005). *The Greek and Persian Wars 499-386 BC*. Routledge Taylor Francis Group New York, USA.
- Söylemez, M. M.** (2015). *Kufe'nin Siyasi Tarihi*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Spuler, B.** (2015). *Iran in the Early Islamic Period Politics, Culture, Administration and Public Life between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055*. Brill Boston, USA.
- Stoneman, R.** (2015). *Xerxes a Persian Life*. Yale University Press, London.
- Strange, G.** (2015). *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar) (The Lands of the Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia and Cenrel Asia from the Moslem Conquest to the of Timur)*. (Çev.) A. Eskikurt, C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Strange, G.** (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge University Press, Cambridge, USA.
- Strootman, R.** (2019). The Great Kings of Asia: Universalitic Titulature in the Seleukid and Post-Seleukis East. R. Oetjen ve FX Ryan (Ed.), *Seleukeia: Studies in Seleucid History, Archeology and Numismatics in Honor of Getzel M Cohen*, De Gruyter, Berlin, 1-29.
- Strootman, R., & Versluys, M. J.** (2017). From Culture to Concept: The Reception and Appropriation of Persia in Antiquity". R. Strootman, & Miguel John Versluys (Ed.). *Persianism in Antiquity*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart, Germany. 9-32.
- Sykes, P.** (1915). *A History of Persia* (Cilt 1). Macmillan Company Press, London, England.
- Şeşen, R.** (1995). *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*. Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Tanilli, S.** (1994). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I İlk Çağ*. Cem Yayınevi, İstanbul.
- Tao, W.** (2007). Parthia in China: a Re-examination of the Historical Records. V. Curtis, & Sarah Stewart (Ed.), *The Age of the Parthians*. I.B. Tauris, London, England. c II, s. 87-104.
- Tarn, W. W.** (1948). *Alexander The Great II*. Cambridge University Press, London, England.

- Tarn, W.W.** (1951). *The Greeks in Bactria & India*. Cambridge University Press, London, England.
- Tekin, O.** (2007). *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ12.- MS 4. Yüzyıllar arası)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tekin, O.** (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tekin, O.** (2019). Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ. O. Tekin (Dü.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu. Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*. Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, İstanbul. s. 2-11.
- Texier, C.** (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev.) Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Topdemir, H., & Özsoy, S.** (2013). *Uygurlık Tarihi*. Pegem Akademi, Ankara.
- Türk Tarih Tetkik Cemiyeti**, (1931). *Tarih II Orta Zamanlar*. Devlet Matbaası, İstanbul.
- Türkmen, A.** (1937). *Mufassal Hatay Tarihi*. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Uhlig, H.** (2019). *Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler* (Çev.) Nilgün Ersoy, Totem Yayınları, İstanbul.
- Umerî, E. Z.** (1988). *Medîne Toplumunu* (Çev.) N. Yıldız, Risale Yayınları, İstanbul.
- Usta, İ.** (2015). *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Vallat, F.** (2011). Dareios, l'héritier légitime, et les premiers Achéménides, J. Mon, & Mark B. Garrison (Ed.), *Elam and Persia Winona Lake*. Indiana Eisenbrauns, Michigan, USA, 263-284.
- Van Der Spek, R. J.** (2014). Cyrus the Great, Exiles, and Foreign Gods: a Comparison of Assyrian and Persian Policies on Subject Nations. Michael Kozuh, Wouter F. M. Henkelman, Charles E. Jones, Christopher Woods, (Ed.). *Extraction & Control Studies in Honor of Matthew W.Stolper, Studies in Ancient Oriental Civilizations 68*. The Oriental Institute of The University of Chicago, Chicago, USA. s. 233-264.
- Von, H., & Dassmann, E.** (1950). *Reallexikon für Antike und Chritentum*, Anton Hiersemann, Stuttgart, Germany.
- Waters, M.** (2014). *Ancient Persia*. Cambridge University Press, New York, USA.
- Wells, H.G.** (2019). *Ana Hatlarıyla Dünya Tarihi I*, Mitra Yayınları, İstanbul.
- Wiesehöfer, J.** (2001). *Ancient Persia*. I.B. Tauris. London, England.
- Wiesehöfer, J.** (2002). *Antik Pers Tarihi*. (Çev.) M.A. İnci, Telos Yayınları, İstanbul.
- Wiesehöfer, J.** (2004). Communicators Between East and West: The Parthians. T. Stollner, R. Slotta, and A. Vatandoust, (Ed.). *Persian Antiques Splendor Mining Crafts and*

Archaeology in Ancient Iran. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, Germany, 408-415.

Wiesehöfer, J. (2020). *Erken Pers.* (Çev.) N. Ersoy, Totem Yayınları, İstanbul.

Woodcock, G. (2006). *The Marvellous Century Archaic Man and the Awakening of Reason*, Black Rose Books, New York, London.

Yarshater, E. (1983a). *The Cambridge History of Iran* (Cilt 3 (1)). Cambridge at the University Press, New York, USA.

Yarshater, E. (1983b). *The Cambridge History of Iran* (Cilt 3 (2)). Cambridge at the University Press. New York, USA.

Yıldırım, N. (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, İstanbul.

Yıldırım, N., & Arısoy, Ş. (2021). *Sorularla İran Mitolojisi*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Yıldırım, R. (2011). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş)*. Yıldız Yayıncılık, İzmir.

Yıldız, H. D. (1986a). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Cilt II)*. Çağ Yayınları, İstanbul.

Yıldız, H. D. (1986b). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Cilt III)*. Çağ Yayınları, İstanbul.

Zarghamee, R. (2013). *Discovering Cyrus*. Mage Publishers, Washington, USA.

Zehtabî, M. T. (2010). *İrân Türklerinin Eski Tarihi*. IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Zerrinkub, A., & Zerrinkub, R. (2019). *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*. (Çev.) A. H. Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul.

Zeydan, C. (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi* (Cilt I). (Çev.) N. Gök, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zeydan, C. (2015). *İslam Uygarlıkları Tarihi* (Cilt II). (Çev.) N. Gök, İletişim Yayınları, İstanbul.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Adkâ'i, P. (2012). "Hamadan vi. History, Islamic Period", [Erişim: 09.05.2022, <https://iranicaonline.org/articles/hamadan-vi.>] c. XI, Fasc. 6, s. 608-612.

Bala, M. (1987). "Hemedân" *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 5, 1.Kısım, İstanbul. 420-425.

Başaran, S. (1993). "Cûzekâni", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, 99.

Bozkurt, N. (2000). "İpek Yolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 369-373.

Brown, S. C. (2011). "Ecbatana" [Erişim:12.04.2021, <https://iranicaonline.org/articles/ecbatana>] c. VIII, Fasc. 1, 80-84. (15.12.1997).

- Çay, A., & Durmuş, İ.** (2002). “İskitler”. *Türkler Serisi*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c. 1, s. 861-903.
- Demirci, M.** (2000). “İktâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 43-47.
- Dinçol, A. M.** (1991). “Ârâmîce”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 267-268.
- Eir, A.M.** (2012). “Hamadan vii. Monuments” [Erişim:4.12.2021, <https://iranicaonline.org/articles/hamadan-vii>] c. XI, Fasc. 6, 612-615. (15.12.2003).
- Haerinck, E., & Overlaet, B.** (2006). “Post-e Kuh” [Erişim: 16.07.2022 <https://www.iranicaonline.org/articles/post-e-kuh>.] Elr. XII, s. 631-39. (15.11.2006).
- Halaçoğlu, Y.** (1995). “Fersah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 412.
- Harman, Ö. F.** (1996). “Hac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, s. 382-386.
- Has, K.** (2004). “Mezdekiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 523-524.
- Henrickson, R. C.** (2011). “Economy ii In the Pre-Acaemenid Period”, [Erişim: 4.12.2021, <https://iranicaonline.org/articles/economy-ii>] c.VIII, Fasc. 1, 94-101 (15.11.1997).
- Hourcade, B.** (2000). “İran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 329-394.
- Kallek, C.** (1997). “Harac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, s. 71-88.
- Kurtuluş, R.** (2003). “Luristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 227.
- Miles, G. C.,** (2007). “Numismatics”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, (Ed.). R. N. Frye, 5. Printing, Cambridge, s. 364-77.
- Mousavii A., Elr,** (2012). “Hamadān vii Monuments”, [Erişim: 07.11.2022, <https://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-vii#prettyPhoto>] c. XI, Fasc. 6, s. 612-615 (15.12.2003).
- Muhammedoğlu, A. S.** (1994). “Derbend”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 164-166.
- Muhammedoğlu, A. S.** (1998). “Hürremiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 500-501.
- Özaydın, A.** (2012). “Türk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 474-480.
- Özgüdenli, O. G.** (2003). “Mâverâünnehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s. 177-180.
- Planhol, X. D.** (2012). “Hamadan iii. Historical Geodraphy”, <https://iranicaonline.org/> [Erişim:12.06.2022, <https://iranicaonline.org/articles/hamadan-iii>] c. XI, Fasc. 6, 605-607 (15.12.2003).
- Sahillioğlu, H.** (1994). “Dirhem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 368-371.
- Sarshar, H.** (2012). “Hamadan viii. Jewish Community”. [Erişim: 25.10.2022, (<https://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-viii#prettyPhoto>). c. XI, Fasc. 6, 615-623 (15.12.2003).
- Streck, M.** (1964). “Esedâbâd”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 369.

Strootman, R. (2008). “Seleucid Empire”. E. Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica*. Leiden and Brill, Boston, USA.

Strootman, R. (2012). “Seleucids”. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, (Ed.). *The Encyclopedia of Ancient History*. First Edition Print Pages, Wiley-Blackwell, Malden ve Oxford, USA. 6119–6125.

Uslu, R. (1993). “Cündișapûr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, 117-118.

Waters, M. W. (2021). “The Achaemenid Persian Empire”. P. Bang, C.A. Bayly, & Walter Scheidel (Ed.), *In The Oxford World History of Empire*. Oxford University Press, Oxford, England, c. 2 s. 111-136.

Yazıcı, T. (1998). “Hemedân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, s. 183-185.

Yıldız, H.D. (1988). “Abbasiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 31-48.

Yıldız, H.D. (1991). “Bâbek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 376-377.

Yiğit, İ. (1995). “Emevîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 87-104.

Zarrînkûb, A. A. H. (2008). “The Arab Conquest of Iran And Its Aftermath”. R. Frye (Ed.), *The Cambridge History of İran Volume 4*. Cambridge at the University Press, New York, USA c. 4, s. 1-56.

MAKALELER

Ağarı, M. (2006). İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(2), 195-214.

Altungök, A. (2016). İslam Tarihi Klasik Kaynaklarında Mitolojik Dönem İran Hükümdarları. *Tarih Okulu Dergisi*, (27), 657-696.

Arifoğlu, Y. (2019). 10. Yüzyılda Horasan’da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımıcılık ve Tüccar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38(66), 128-152.

Arifoğlu, Y. (2020). Abbasiler Döneminde Horasan’ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-10.

Aycan, İ. (1992). Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 147-174.

Aylar, M. (2020). Abbâsiler’in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum, *Tarih ve Gelecek*, 6(3), 1025-1037.

Bakır, A. & Şenol, F. (2020). Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski çağlardan Ortaçağ’ın Sonuna Kadar), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 87-122.

Bakır, A. (2000b). Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi, *Belleten*, 64(241), 749-826.

Bakır, A. (2001a). Ortaçağ İslam Dünyasından Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi, *Belleten*, 65(242), 75-160.

- Bakır, A.** (2017a). Kûtü'l-Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 13-28.
- Bakır, A.** (2017b). Eskiçağda Tababet Kültürü ve Çalışmaları, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, (8), 21-45
- Bakır, A., & Altungök, A.** (2014). Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâ'in, *Belleten*, 78(281), 1-40.
- Bakkal, A.** (2019). İslam Tarihinde Rasathaneler, *Bilimname*, 39(3), 105-141.
- Beldan, Ş.** (2018). Persler, (Dönem Projesi-Makale). *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, 6-27.
- Bingöl, A., & Üngör, İ.** (2015). İskender'in Rüyası: Persler. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (35), 31-84.
- Casabonne, O.** (2012). Ahamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler, *ArkeoAtlas (1)*, 184-199.
- Cesur, B.** (2020). Pers Ordusu, *Arkhe Dergisi* (14), 36-47.
- Çelik, A., & Rençber, A.** (2012). İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 35-68.
- Çelik, S.** (2006). Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı. *Balıkesir Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, (15), 95-106.
- Daryae, T.** (2022a). The Bones of Khosrow: The Sacred Topography of Ctesiphon, *Electrum*, 29, 267-284.
- Demir, M.** (2020a). Herodotos'ta Küçük Asya Pers Kraliyet Yolu: Diğer Antik Yazarlarınkı ile Karşılaştırılarak İncelenmesi ve Açıklanması, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 35(2), 439-472.
- Demir, M.** (2020b). Yeni-Asur ve Pers Kraliyet Posta Sistemleri Üzerine Değerlendirmeler. *Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, (VI), 159-180.
- Demir, M.** (2022). Parth (Arsakid). Devleti'nin Kurucusu I. Arsakes'in İskit Kökeni Hakkında Değerlendirmeler, *Oannes*, 4(2), 487-518.
- Elçibey, E.** (2013). Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri, (Çev.) Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (8), 23-45.
- Farrokh, K.** (2022). Who was the Real Xerxes in His Earlier Years?. *Persian Heritage*, (104), 27-29.
- Fidân, A. G.** (2018). Avesta, Antik Pers Kitabeleri, Orta Farsça Edebiyatı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(63), 433-460.

- Gabrielli, M.** (2012). Büyük İskender ve Makedon Ordusu Fetihlerin Kralı, *ArkeoAtlas, 1*, 266-279.
- Gufler, B.** (2016). Deiokes, Ekbatana Und Das Land Der Meder, *Kaskal Rivista di Storia, a Ambienti e Culture del Vicino Oriente Antico*, 13, 185-207.
- Gülmez, A.** (2021). Behistun (Bisütun). Kitabesinin İslami Bakış Açısıyla Yorumlanması, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4(1),64-80.
- Günaşdı, Y., & Özgül, O.** (2015). MÖ VI-IV Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirmesi. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (35), 105-124.
- Güneş, H.H.** (2015). Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, (2), 8-28.
- Kamalova, Z.** (2020). Orta Asya'nın Bin Şehir Ülkesi: Baktria. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(1), 39-49.
- Kaplan, Y.** (2017). Horasan Bölgesi ve Mu'tezile'nin Horasan'daki Varlığı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergi*, 5(6), 16-33.
- Kara, S.** (2006). İslam Tarihinde ilk Zihniyet Sapması: Emeviler Döneminde Otoritenin Dünyevileşmesi. *İstem*, 4(8), 145-170.
- Karadeniz, Y.** (2011). I. Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni-Göktürk Mücadelesi (531-579), *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 4(16), 208-214.
- Karatekir, E.** (2015). Pers İmparatorluğu'nun İlk Başkenti Pasargadai ve Büyük Kyros'un (MÖ 559-530). Anıt Mezarı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademi Dergisi*, 2(1), 68-87.
- Karatekir, E.** (2016). Pers Kralı Büyük Kyros'un (MÖ 559-530). Antik İran Dinleriyle İlişkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3(9), 36-48.
- Karatekir, E.** (2018). Persler Anadolu'da: Büyük Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1), 1-27.
- Köse, B.A.** (2020). İlk Abbasi Devlet Kadrolarında "Turan" Etkisi, *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, (4), 63-93.
- Maksymiuk, K.** (2021). Armenia in Political and Military Activities of Ardaxšir I. *The International Journal of Ancient Iranian Studies*, 1(1), 87-96.
- Mustafayev, B.** (2018). Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 15-49.
- Olbrycht, M. J.** (2010). The Early Reign of Mithradates II The Great in Parthia. *Anabasis*, (1), 144-158.

- Olbrycht, M.J.** (2020). Andragoras, A Seleukid Governor of Parthia-Hyrkania, and his Coinage”, *Dabirjournal*, (7), 192-200
- Özcan, E. S.** (2013). İlk ve Ortaçağlardan Piri Reis’e Haritacılık, *Tübitak Bilim Teknik Dergisi*, 56-61.
- Özdemir, M. N.** (2020). Emeviler Döneminde ‘Mevali. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 189-210.
- Rençber, A.** (2012). İslam Fetihlerinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin’in Siyasi Tarihi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1). 225-265.
- Rüstemov, R.** (2022). Zencan ve Hemedân Bölgelerinin Arkeolojik Kültürü Üzerine Bazı Görüşler, *XVIII. Türk Tarihi Kongresi 1-5 Eylül 2018*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 345-368.
- Sánchez-Gracia, J., & Farrokh, K.** (2020). El Origin del Imperio Aqueménida [The origins of the Achaemenid Empire]. *Historia de la Guerra*, (10), 5-12.
- Sarıkaya, S.** (2012). Asyage ve Krois’un Sonu Medler, Persler Lidyalılar. *Aktüel Arkeoloji*, (25), 38-51.
- Sevinç, H.** (2014). Yunan’ın Çağdaşı Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünüş”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(32), 232-251.
- Sivrioğlu, U. T.** (2015). İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti’nin Çöküşü. *Turkish Studies*, 10(9), 389-428.
- Solmaz, Y. S.** (2013). Ateşe Tapmayanlar ‘Zerdüştiler, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(7), 181-186.
- Tan, B.** (2020). İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 184-198.
- Tezcan, M.** (2014). İpek Yolu’nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 96-123.
- Toteva, G. D.** (2012). Pers Kentleri ve Sanatı Onbinlerin Düşüşü. *ArkeoAtlas*, (1), 200-217.
- Tuplin, C.** (2008). The Military Dimension of Hellenistic Kingship: An Achaemenid Inheritance?, *Orient und Okzident in Hellenistischer Zeit, Würzburg*, 245-276.
- Tural, M.** (2018). Ortaçağ’da Sedd-i İskender ve Çin Seddi Muamması, *Tarih Okulu Dergisi* (37), 549-566.
- Yıldırım, N.** (2010). Eski İranda Dinler ve Dinsel İnanışlar-II, *Doğu Araştırmaları Dergisi*, (6), 5-26.
- Yiğitpaşa, D., & Öztürk, O.** (2020). Yeni Verilerle Anadolu’da Pers Mimarisi Geleneği: Apadanalar, *Uluslararası Eskiçağ Tarih Araştırmaları Dergisi*, 141-276.

YÜKSEK LİSANS-DOKTORA TEZLERİ

- Alkan, M.** (2006). *Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Alkan, Ö.** (2014). *Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Altı, F.** (2013). *Pers Siyasi Tarihi (MÖ 559-330)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altuğ, H.** (2014). *Demir Çağında İran Sosyo-Kültürel Yapı, Önemli Yerleşmeler ve Dönemin Arkeolojik Karakteri*. (Dönem Projesi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çorum.
- Altungök, A.** (2007). *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Altungök, A.** (2012). *Siyasi, İdari, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti (MS 226-652)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Avcı, İ.** (2013). *Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Can, M.** (2016). *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çetin, S.** (2013). *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Diyarbakır.
- Çolak, Ş.** (2019). *Antik Çağ Yazarlarında Doğu Anadolu Coğrafyası*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Duran, M.** (2016). *Pers Ordu Teşkilatı, MÖ 6-4. Yüzyıl*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Durmuş, F.** (2018). *Perslerde İnanç Kültür ve Mitolojik Unsur* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Eker, A.F.** (2010). *İbn Rüsteh'in "A'lâkî'n-Nefise" Adlı Eseri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Esmaili, K.** (2019). *Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasi Tarihi (Fethinden Selçukluların Sonuna Kadar)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- Faizi, K.** (2019). *II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (MS 590-628)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gökalp, H.** (2019). *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Heiranpour, S.** (2019). *İran'ın Batısındaki Büyük Selçuklu Dönemi Eserleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karakoç, E.** (2014). *Pers ve Greklerde Ordu*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karatekir, E.** (2015). *Pers Kralı II. Kyros (Hayatı, Şahsiyeti ve Siyasi Faaliyetleri)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kayrak, H.** (2019). *Doğu Roma ve Sâsânîler Arasındaki İktisadi İlişkiler (MS V. ve VI. Yüzyıllar)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Kılıç, S. Ö.** (2011). *Pers Hâkimiyati Altında Batı Anadolu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kiras, E.** (2017). *Demir Çağ Anadolu'sunda Ates Kültü: Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Meral, H.** (2018). *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop.
- Narçin, D.** (2019). *Akhaimenid Dönemi Siyasi Tarihinin Kallias Barışı'na Kadar Değerlendirilmesi: MÖ 550-449*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özbayraktar, A.** (2014). *Abbasilerin İlk Döneminde Mâverâünnehir* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özlu, A.** (2003). *Dört Halife Döneminde İç Güvenlik*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sarıkaya, S.** (2015). *Pers İdari Sistemi Perspektifinde Bir Satraplık Merkezi Daskyleion*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Sezer, O.** (2018). *MÖ 6. Yüzyılda Orta Anadolu: Tarihsel Kayıtlar ve Yeni Arkeolojik Keşifler Işığında Genel Bir Değerlendirme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sohrabiabad, H. (2012). *Hemedân'da (İran), Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Şahin, S. (2019). *VIII.- XII. Yüzyıllar Arasında Mâverâünnehir'de Kurulan Devletlerin Sosyal ve İdari Yapısı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Teker, F. (2016). *Eski İran Uygarlıkları ve Yerleşim Yerleri (MÖ 6. Bin-MÖ 700)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Toğay, A. H. (2018). *Sâsânî-Bizans İlişkileri (VI. Ve VII. Yüzyıllar)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

Tüfenk, H. (2020). *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Usluer, M. (2015). *Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ülgen, P. (2008). *XI-XV. Yüzyıllarda Yakındoğu ve Avrupa'da Teknolojik Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Etkileri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Yıldırım, T. (2007). *VI.-IX. Yüzyıllarda Basra Körfezi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Yıldırım, T. (2012). *Abbasiler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Yılmaz, E. (2016). *XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Tebriz-Antalya İpek Yolu Güzergahı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Yurtalan, B. (2015). *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İNTERNET KAYNAKLARI

Basirov, O. (2001). *Iranian Religions: Zoroastrianism Evolution of the Zoroastrian Iconography-Doctrinal and Historical Backgrounds. Circle of Ancient Iranian Studies at SOAS,* [Erişim: 02.11.2022, https://www.cais-soas.com/CAIS/Religions/iranian/Zarathushtrian/Oric.Basirov/zoroastrian_iconography.html]

- Britannica Ansiklopedisi Editörleri,** (2022). *Patna* [Erişim:26.07.2022, <https://www.britannica.com/place/Patna>]
- Discover Iran II.** (2022). *Kermanshah Discover Iran II* [Erişim:26.10.2022, <http://www.discover-iran.ir/kermanshah/Bisotun/tr.html>]
- Enes Hat,** (2015). [Erişim:26.06.2022 <https://www.eneshat.com/attractions-city/kermanshah/katibe-bisotun>]
- Esas Cosas,** (2016). *Murallas de Hamadán* [Erişim: 18.10.2022, <https://i0.wp.com/www.esascosas.com/wpcontent/uploads/2016/10/Hamadan1.jpg>]
- İran Route,** (2018). *Tappeh Hegmataneh (Ecbatana Höyüğü)* [Erişim: 25.10.2022, <https://www.iranroute.com/sights/283/tappeh-hegmataneh-ecbatana-mound>]
- Karaarslan, S. V.** (2019). *Pers Kayıtlarına Göre İskitler* [Erişim: 07.11.2022, https://www.arkeotekno.com/pg_349_pers-kaynaklarina-gore-iskitler-12]
- Karakoç, E.** (2019). *Tüm Kanıtlarıyla İskitlerin Türklüğü.* <https://www.academia.edu/> [Erişim:17.11.2021,https://www.academia.edu/40477985/T%C3%BCm_Kan%C4%B1tlar%C4%B1yla_%C4%B0skitlerin_T%C3%BCrkl%C4%9F%C3%BC_Do%C3%A7_Dr_Eren_Karako%C3%A7_, www.Akademia.edu]
- Lendering, J.** (2019a). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022. <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-parthian-oil-lamp-1/>,<https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-parthian-oil-lamp-2/>]
- Lendering, J.** (2019b). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022 <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-achaemenid-torque/>]
- Lendering, J.** (2019c). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022 <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-Sâsânîan-flask/>]
- Lendering, J.** (2019ç). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-sasanian-dish/>]
- Lendering, J.** (2020a). *Hamadan* [Erişim: 13.07.2022, <https://www.livius.org/articles/place/ecbatana-hamadan/>]
- Lendering, J.** (2020b). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-Sâsânîan-ostracon-about-receiving-a-ration-of-food/>]
- Lendering, J.** (2020c). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-achaemenid-column-base/>]
- Lendering, J.** (2020ç). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-achaemenid-decoration/>]

- Lendering, J.** (2020d). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-arrowheads/>]
- Lendering, J.** (2020e). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-achaemenid-statuettes-of-a-bull/>]
- Lendering, J.** (2020f). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-terrace-wall/>]
- Lendering, J.** (2020g). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-achaemenid-column-bases/>]
- Lendering, J.** (2020ğ). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-bull-s-head/>]
- Lendering, J.** (2020h). *Hamadan* [Erişim: 27.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-achaemenid-cup-with-relief-of-a-winged-lion/>]
- Napishtim,** (2014). *Persepolis'teki Faravahar* [Erişim: 07.11.2022, <https://www.worldhistory.org/image/3049/faravahar-at-persepolis/>]
- O'Neal, F.** (2018). *Mesopotamian Empires* [Erişim:24.08.2022, <https://slideplayer.com/slide/12799968/>]
- Our Ancient World,** (2013). [Erişim: 08.10.2022, http://ourancientworld.com/images/723/2885_1.jpg]
- Öztürk, Ö.** (2018). *Azi Dahaka, Zahhak (Pers Mitolojisi)* [Erişim: 07.11.2022, <https://ozhanozturk.com/2018/12/31/azi-dahaka-zahhak-pers-mitolojisi/>]
- Öztürk, Ö.** (2019). *Anahita (Pers Mitolojisi)* [Erişim: 07.11.2022, <https://ozhanozturk.com/2019/01/17/anahita-pers-mitolojisi/>]
- Öztürk, Ö.** (2020). *İpek Yolu.* [Erişim: 26.06.2022, <https://ozhanozturk.com/2020/06/08/ipek-yolu/>]
- Pascual, P.** (2016). [Erişim: 22.07.2022, <http://www.esascosas.com/murallas-de-hamadan/>]
- Porada, E.** (1998). *The Art of Ancient Iran; Pre-Islamic Culture. The Circle of Ancient Iranian Studies (CAIS).* [Erişim: 21.12.2021, <https://www.cais-soas.com/CAIS/Art/porada/porada-achaemenids.htm>]
- Prins, M.** (2014). *Hamadan, Parthian Quarter.* [Erişim: 28.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-parthian-quarter/>]
- Prins, M.** (2020a). *Hamadan, Hellenistic or Parthian Lion* [Erişim: 28.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-hellenistic-or-parthian-lion/>]

Prins, M. (2020b). Hamedan, Su Kemerî [Erişim: 18.10.2022, <https://www.livius.org/pictures/iran/hamadan-ecbatana/hamadan-aqueduct/>]

Puri, B. N. (2022). *Taxila*. [Erişim: 26.07.2022, <https://www.britannica.com/place/Taxila>]

Tarih-i Kadim Arşivi, (2019). *Asya Kralı, Mısır Firavunu, Pers İmparatoru: Büyük İskender'in Muharebeleri* [Erişim: 10.11.2022, <https://www.tarihi kadim.com/asya-krali-misir-firavunu-pers-imparatoru-buyuk-iskenderin-muharebeleri/>]

The Archaeologist, (2022). *Naqsh-e Rostam The Necropolis of The Achaemenid Dynasty* [Erişim: 18.10.2022, <https://www.thearchaeologist.org/blog/naqsh-e-rostam-iran-the-royal-necropolis-of-the-achaemenid-dynasty?rq=xerxes>]

Wikipedia, (2022). *Medes* [Erişim:25.10.2022, https://fr.wikipedia.org/wiki/M%C3%A8des#/media/Fichier:Medes_sites.svg]

EKLER

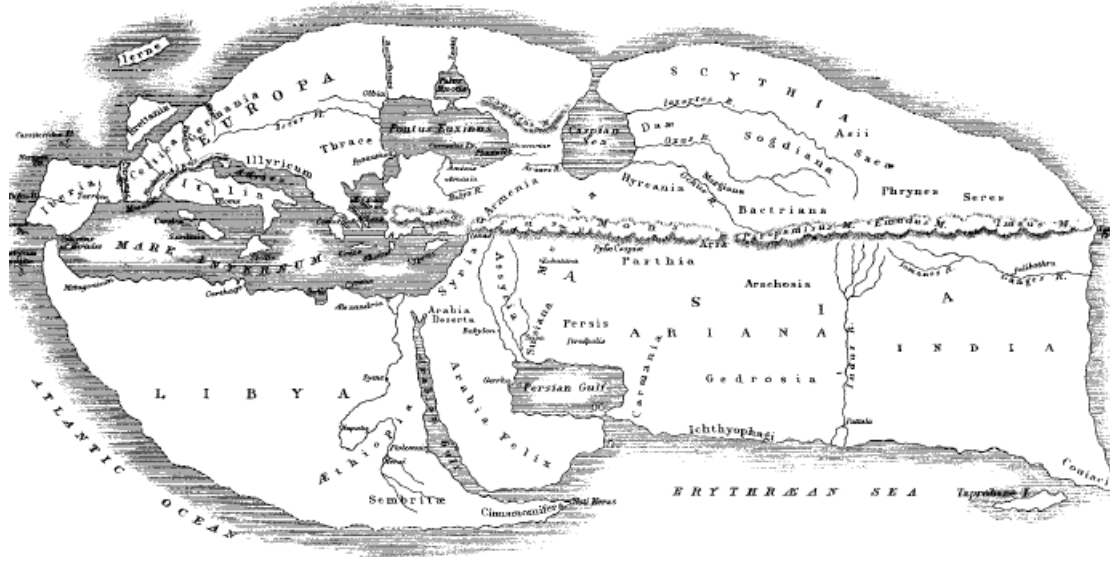

Ek-2. Herodotus'un Anadolu ve Ön Asya Coğrafyası Haritası

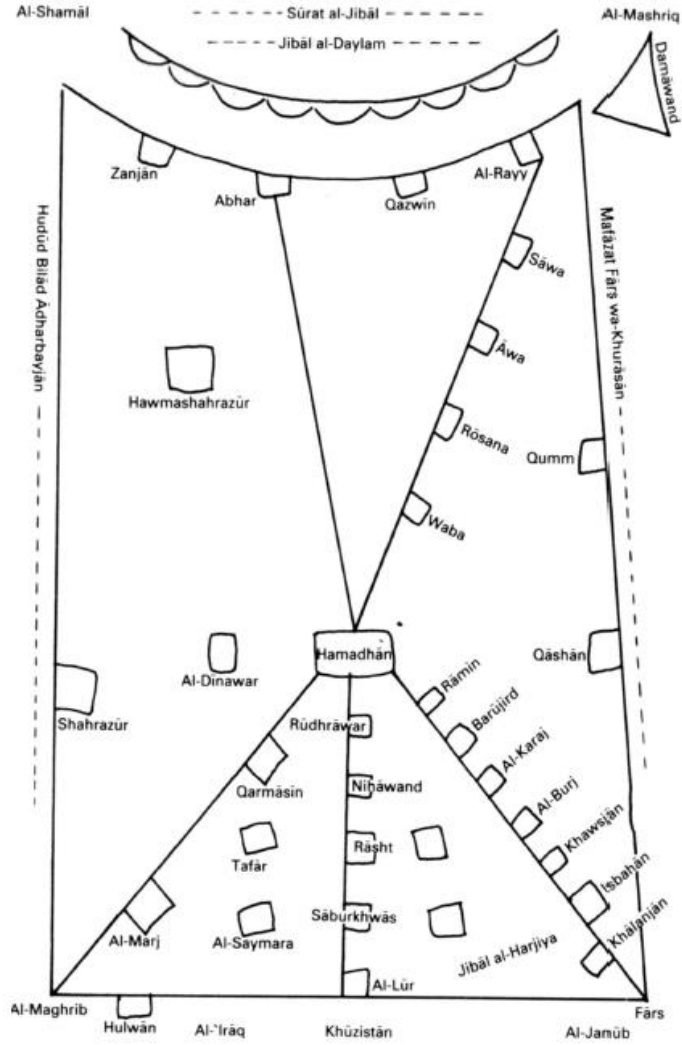
Kaynak: (Herodotus, 1861: 565-566).

Ek-3: Strabona Göre Dünya Haritası

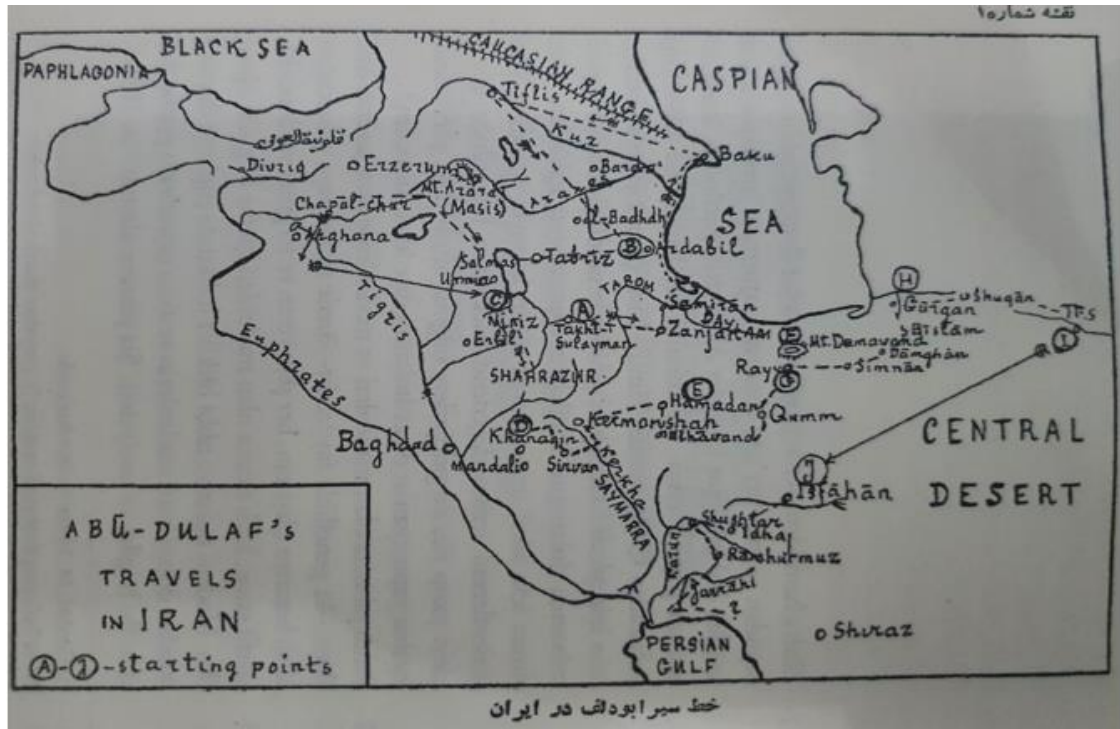
Kaynak: (Dueck, Lindsay, vd. 2005: 172).

Ek-4: Hemedân'ın Şehirlere Göre Krokisi

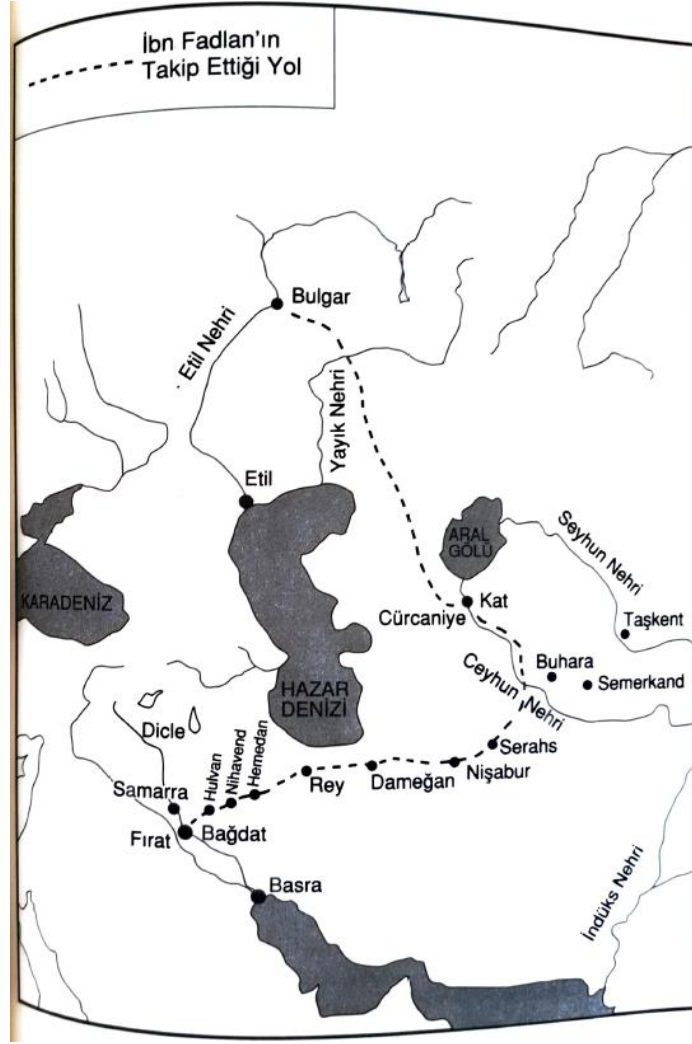
Kaynak: (Mukaddesî, 2015; 397).

Ek-5: Ebu Dölaf'in Seyahatnamesi'nde İzlediği Rota

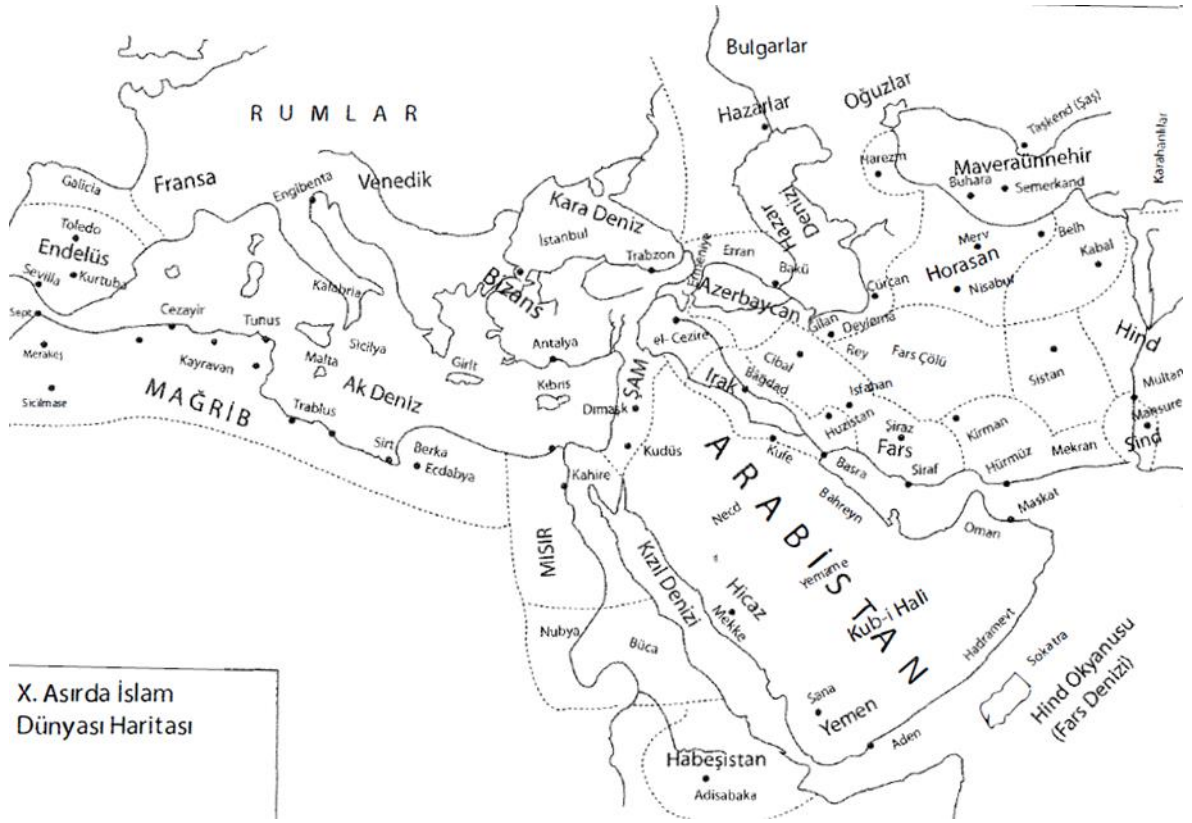
Kaynak: (Dölaf, 2018; 60).

Ek-6: İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi'nde İzlediği Rota

Kaynak: (İbn Faldan Seyahatnamesi, 2013; 79).

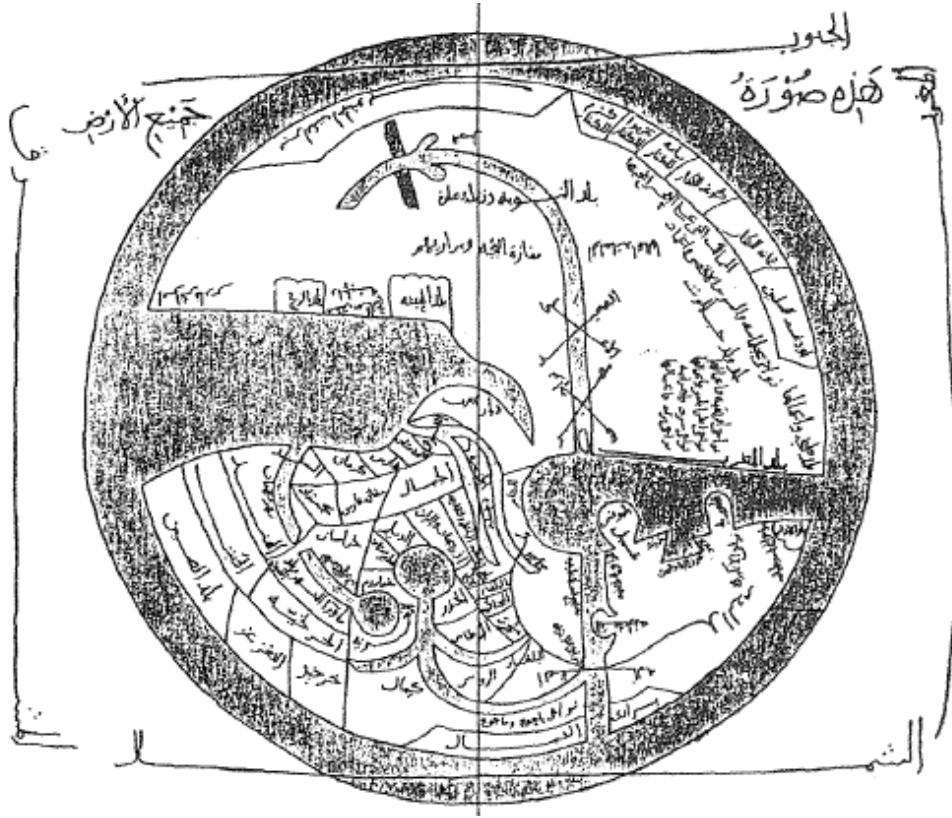
Ek-7: 10. Yüzyılda Dünya Haritası

Kaynak: (Havkal, 2014: 425).

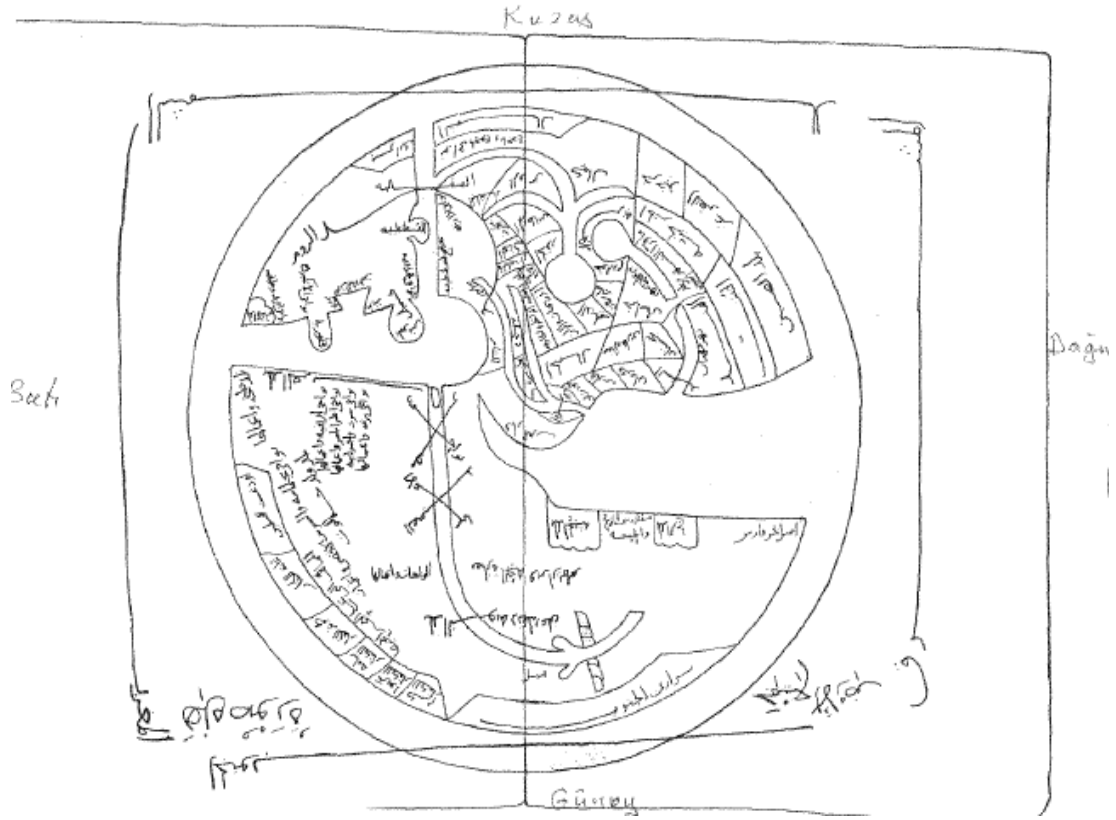

Ek-9: Dünya Haritası

Kaynak: (Havkal, 2014: 427).

Ek-10: Dünya Haritası

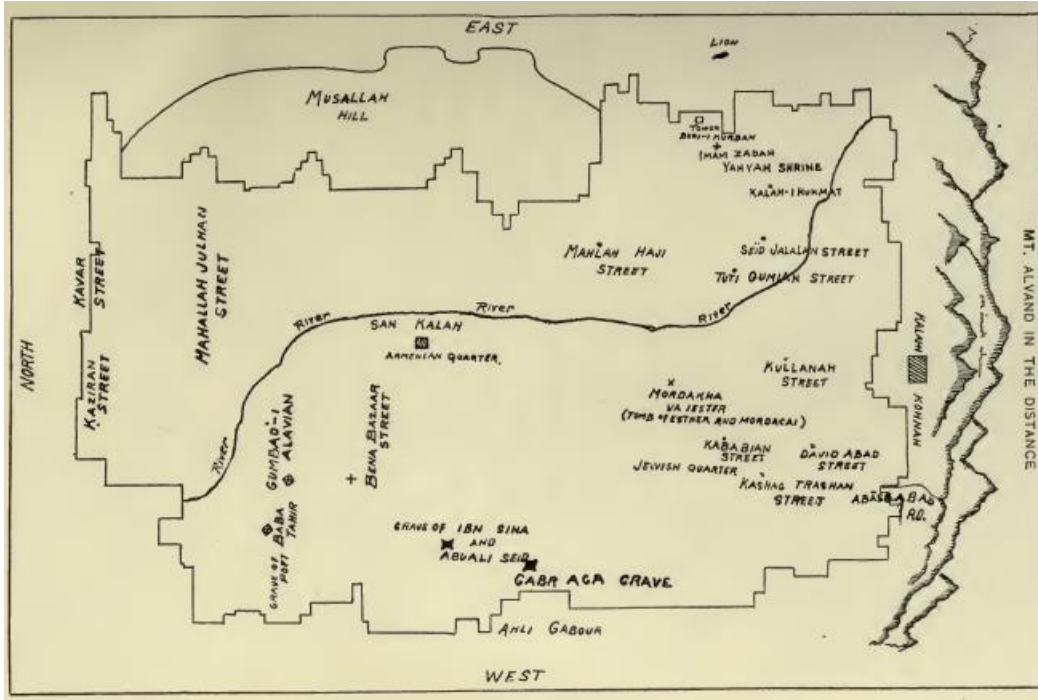
Kaynak: (Havkal, 2014: 428).

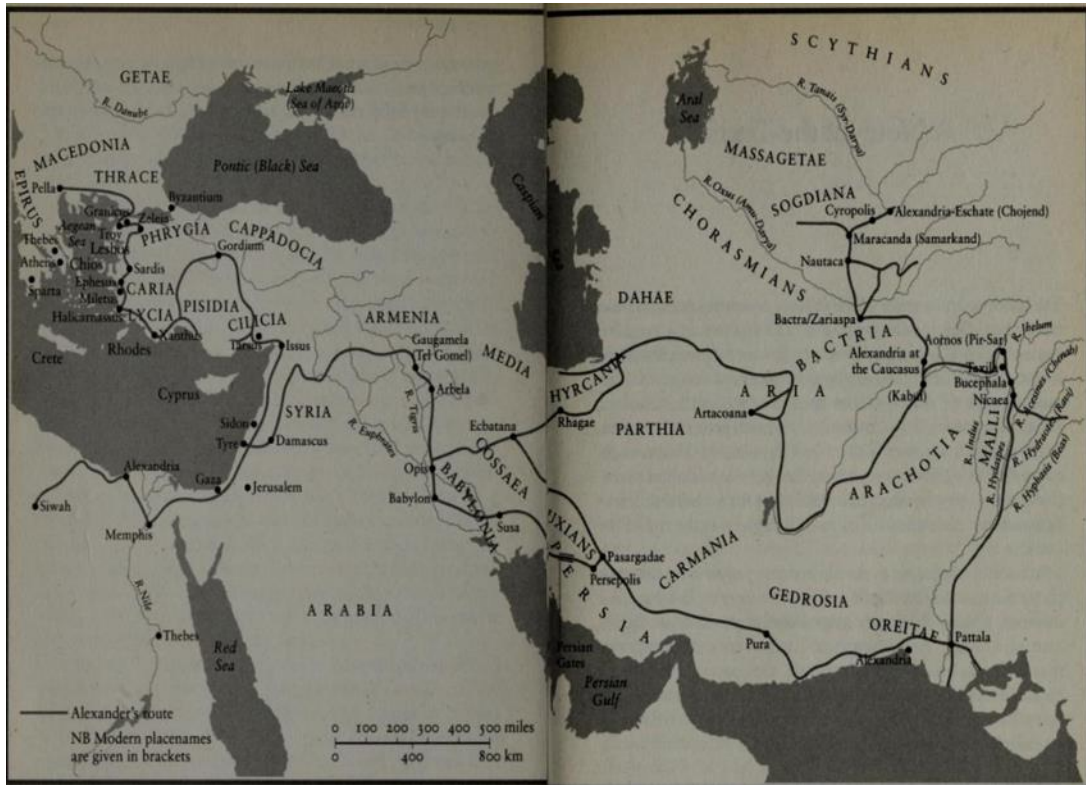

Ek-14: Bir Yerli Tarafından Çizilen Hemedân'ın Kaba Planı

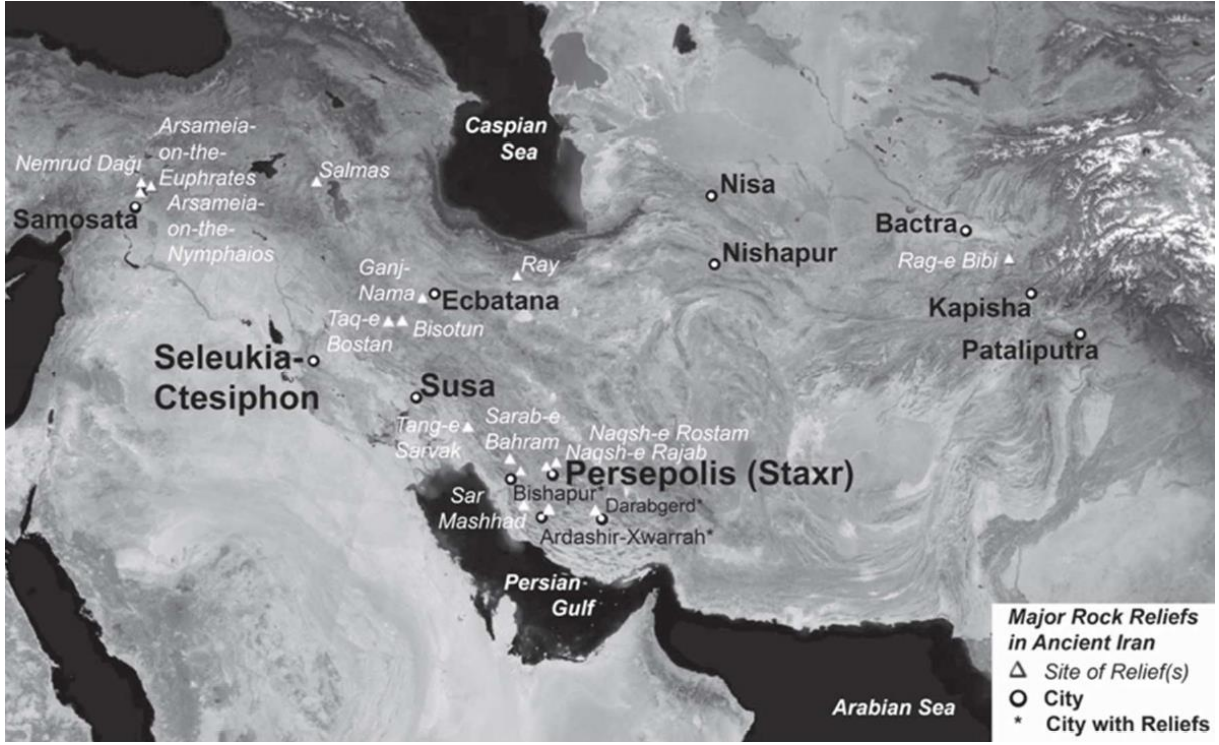
Kaynak: (Jackson, 1906: 147).

Ek-15: İskender'in Dünyası

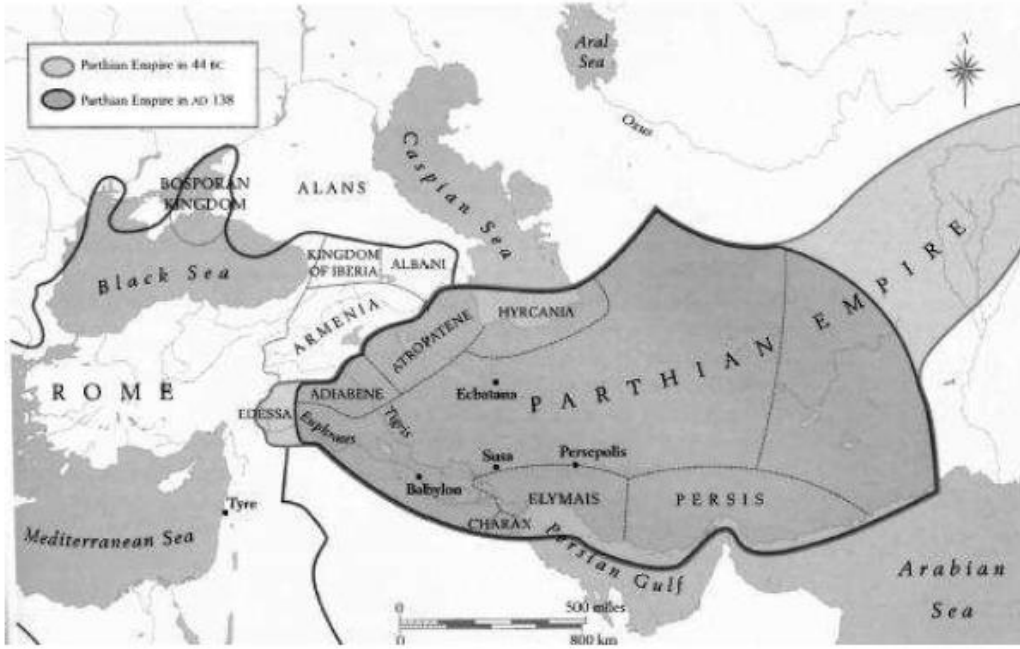
Kaynak: (Gergel, 2004: xxiv-xxv).

Ek-16: Eski İnan'ın Büyük Kaya Kabartmaları Haritası

Kaynak: (Gradoni, 2017: 59).

Ek-17: MÖ 44 ve MS 138'de Part İmparatorluğu'nun Hâkimiyetinde Bulunan Topraklar

Kaynak: (Gradoni, 2013: 21).